

VASS CSABA

**HATALOM, SZAKRALITÁS,
KOMMUNIKÁCIÓ**

Kommunikáció- és médiaelméleti tanulmányok

TARTALOM

I. KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI ÍRÁSOK

1. ÖNÖK MILYEN NYELVEN BESZÉLIK A MAGYART?
2. ÉRTELEMTÉR, JELENTÉSTÉR, KOMMUNIKÁCIÓ
3. GLOBALITÁS: TÚL A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓN ÉS TÖMEGKULTÚRÁN
4. A KISEBBSÉGI-, A TÖBBSÉGI-, A TÜRELMI ÉS A FELÜLEMELKEDŐ BESZÉD ÉS KOMMUNIKÁCIÓ, A XENÁLÁS

II. A MÉDIA TÁRSADALOMGAZDASÁGTANA A NYILVÁNOS IDENTITÁS- ÉS VALÓSÁGTERMELÉS

1. A NYILVÁNOS IDENTITÁSTERMELÉS TÁRSADALOMGAZDASÁGI PROBLÉMÁIRÓL A KÖZSZOLGÁLATI ÉS A KERESKEDELMI TELEVÍZIÓK KAPCSÁN
2. MÉDIA, TERMELÉS, HATALOM
3. A MÉDIAKRÁCIA: A PUHA DIKTATÚRA KIVITELEZŐJE
4. A HERMENEUTIKAI HATALOMRÓL
5. KOMMUNIKÁCIÓS EMBERI JOGOK

III. A MÉDIA A RENDSZERVÁLTÁSBAN

1. A KÉT MAGYAR MÉDIAHÁBORÚ JELLEGE
2. A KÖZNAPI NYELV ÉS KOMMUNIKÁCIÓ SZAKRALIZÁLÓDÁSA EGY TRANZITORSZÁGBAN

IV. KISEBB ÍRÁSOK

1. HÍRÉRTÉK
2. A RELEVÁNS KÖZÖNSÉG FOGALMA

I.
KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI ÍRÁSOK

1. **ÖNÖK MILYEN NYELVEN BESZÉLIK A MAGYART?**¹

NYELV, KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZBESZÉD, MÉDIA, VALÓSÁGALKOTÁS - IFJÚSÁG

I. Önök milyen nyelven beszélnek a magyart?

A felvilágosodás idején a történelem színpadára fellépő modern polgár azt ígérte a világnak, hogy az akkorra megújulási képességében - időlegesen? - megfeneklett szakrális világértelmezés és -nyelv helyére olyan világmagyarázó értelmet és ebből táplálkozó nyelvet alkot meg, amely nemcsak a világ egységes magyarázatára képes, hanem mindeközben mérhetetlen sebességű haladást és ezt elbeszélő nyelvet is ad: a rációt és a modern racionalitás nyelvét. Hamar kiderült azonban, hogy egységes szerkezetű társadalmi világ helyett egymást kölcsönösen kizáró alrendszerekre bontja fel az addig Szent Ágoston tanításán nevelődött kölcsönös gondoskodás kötelékébe szervezett valóságot.² És az is kiderült, hogy ezek az egymást kölcsönösen kizáró társadalmi alrendszerek abban azért mégis azonosak, hogy egymáson kívül azt is kizárják, ami közös alapjuk lehetne - amit a költő így fogalmaz: „Földtől... eloldja az eget” - a szakrálist, és vele az erkölcsöt is kizárják. Az elsőről nem kell, a másodíkról, mert bár naponta halljuk, mégis meglepődünk egymás mellett említve azokat, érdemes néhány példát említeni. A gazdaságban például az a szólás járja, hogy a pénznek nincs barátja; a politikában, hogy erkölcs és politika kizárják egymást; a jogban nem igazságot, hanem jogot szolgáltatnak, s sorolhatnánk tovább. Azaz az „alrendszerek” mindegyike összeegyeztethetetlen az erkölccsel, s így a szó valódi értelmében vett felelősséggel, kissé régimódi kifejezéssel szólva a „szervezett felelőtlenség” jogokkal megerősített birodalmát képezik. De még az „életvilág” sem maradhat meg az erkölcs és felelősség menedékének, mert az alrendszerek, Habermas szavaival, „gyarmatosítják” az életvilágot: ha tehetik, a baráti, rokoni, szerelmi kapcsolatokat is valamely „racionalitás” uralma alá hajtják.

1. Schiller, avagy a létszabadság nyelvének és a hatalom barbár nyelvének viaskodása

Schiller, a kitűnő költő az elsők között volt, kik a „minden egész eltörött” helyzetét értő módon észlelték, s az első, aki az egységes világmagyarázat elvesztésének helyreállítására programot is kidolgozott. Mivel a megfeneklett szakrális beszéd rövid úton való lendületbe hozását nem tartotta kivihetőnek, az egység helyreállítására más megoldást keresett. Úgy gondolta, hogy mindaddig, míg az egységes világmagyarázatot nem sikerül megalkotni, addig az emberiség is a megosztottság és a kölcsönös egymást kizárás viszonyában kell, hogy vergődjön. S ezt a vég nélkül sorjázó világháborúk igazolják is. Egyesek, a fejlemények láttán talán úgy fogalmaznának, hogy szerencse volt, de talán igazabb lenne azt mondani, hogy a

¹ A Szent Ignác Kollégium Ifjúság és média című, 2000 februárjában tartott konferenciáján elhangzott előadás konferencia kiadványa számára szerkesztett változatának részletei

² Hajnal István, Polányi Károly, Bibó István a legismertebb történészek, akik a kölcsönös segítség korát megírták.

feltételek még adottak voltak hozzá: az emberiség sorsáért érzett felelősségtől vezettetve korának három legkiválóbb, leghaladóbb és legújítóbb fiatal szelleme csatlakozott hozzá, s együtt dolgozták ki az áthidaló megoldást, amely a szakrális nyelv magához téréséig pótolhatja az űrt. A megfeneklett - de megújítható - szakrális elbeszélés helyett a művészetben látták azt a pótszert, amelynek révén a világot mégis egységként lehet elbeszélni. Programjuk ezért a nép esztétikai nevelése volt: mindenki rendelkezhesen az egységes világba belépés és annak elbeszélése feltételeivel. Fiatal társai közül az egyik, Schelling, mindvégig hű maradt Schiller tanításához. A másik azonban tovább lépett. Ő ugyanis, Hölderlin, a harmadik tanítvány révén megismerkedett a görög tanításokkal is, s köztük az emberre vonatkozó felismerésükkel is. Felismerte, hogy igaza volt a görög elődöknek abban, hogy az ember mindennek előtt „zoón logon ekhon”. Azaz az a lény, aki a léttörvények felszínre emelésére képes, s az egyetlen, aki e léttörvények elbeszélésére alkalmas nyelvet is képes alkotni. A „*logon*” éppen a léttörvények elbeszélésére való *képességet* - a logost ekkor még ezt jelentette - és az ennek elbeszélésére alkalmas *nyelvet* jelentette. Ebből következett aztán csak az a második fele a görög ember meghatározásnak, amit az unalomig szoktak idézni, de amely önmagában nemcsak pontatlan, de megtévesztő, félrevezető is: a „zoón politikon”. A zoón politikon ugyanis nem egyszerűen egy emberi törvényeken épülő politikai szervezet kiépítésére való alkalmasságot jelenti, hanem az emberi közösség *szakrális léttörvények* szerinti berendezésének a képességét. Ezért tekintette e harmadik fiatal Schiller tanítvány, G. W. F. Hegel főművének a „logikát”, amelyben nem az egység felbontásában és a felbontás következményeivel a goethei varázslóinas módján tehetetlenkedő római rációt, hanem a létigazság felszínre emelésére és törvénnyé érlelésére képes logost ismerte fel annak az emberi képességnek, amelyre támaszkodva a teremtésben nyert szabad akaratot az ember az emberiség boldogulására használhatja. *A létszabadság nyelve* és annak következményei volt az, ami a görögök szerint őket „szabaddá” tette, a barbárokkal szemben, akiket, mint tudjuk „némának” tartottak. Nem azért, mintha Platón és elődeinek a hallása lett volna problematikus, távolról sem. A görögök számára azonban az a nyelv, amely úgy rezgette meg a levegőt, hogy ezenközben csak a természet és a többi ember feletti hatalom elbeszélését tette lehetővé némának bizonyult. A barbárok nyelvén ugyanis nem lehetett a létről, létigazságról, létszabadságról, a létért viselt felelősségről beszélni; *a barbárok nyelve mindössze a puszta és közönséges hatalomnyelv* volt.

1. a. az uralkodó közbeszéd Magyarországon

A közbeszéd, ha nem is kikerülhetetlen, de meghatározó befolyással van arra, hogy ki milyen nyelven gondolja és beszéli el életét. Ezért indokolt feltenni a kérdést: a hazánkban uralkodó közbeszéd megkönnyíti vagy nehezíti netalán a schiller-i program, tárgyunk felől tekintve: az ifjúság léthelyzetének elbeszélését.

A közbeszéd, az uralkodó közbeszéd meghatározásával kapcsolatban azt szokás mondani, hogy annak monopóliumával az uralkodó hatalom rendelkezik. Az uralkodó hatalmon pedig - így a hagyományos, a XVIII. századból táplálkozó politológia - a demokratikus választásokon a kormányzásra megválasztottakat szokás érteni. Csakhogy az már nemcsak a médiumokkal foglalkozók között, hanem a nyilvánosság majdnem teljes szélességében közhelynek számít, hogy a legitim hatalom és a nemlegitim médiakrácia nyelvei eltérhetnek egymástól, mi több, ellentétbe is kerülhetnek. Ez az ellentét mindaddig, *míg* a sajtószabadság jelszavával fellépők a létszabadság nyelvét beszélik, azaz a két szabadság: *a jogi- és a létszabadság egybeesik*, bár sajnálatos, nem végzetes. Nem végzetes, mert így egy nép eredetmítosza, szenvedés- és üdvtörténete, vagy másként: léttörténései elbeszélhetőek maradnak, s ez lehetőséget teremt számára a létharmónia újraalkotására. Amikor azonban *a közbeszédet meghatározó és a - jogi értelemben vett, azaz a sajtó - szabadság nevében fellépő médiakrácia a létszabadság nyelve*

helyett a barbár hatalomnyelvet kényszeríti a közbeszédre, könnyen végzetessé váló torzulás következik be. Ilyen végzetessé váló helyzet például az ökológiai katasztrófa fenyegető veszélye, amelyet az ember természet feletti hatalmának elbeszélésére kifejlesztett nyelven nyilvánvalóan nem lehet érdemben és mélységeiben elbeszélni. S mert nem lehetséges olyan közbeszéd, amely e katasztrófát elbeszélhetné, megoldása is kétséges, vagy csak felesleges, mert elkerülhető áldozatokkal járó „forradalmak” révén teszi lehetővé. Ha pedig az életvilág gyarmatosítása következtében mindennapjaink legszemélyesebb kötelékeit is csak a hatalomnyelven lehet elbeszélni, akkor „belső környezetünket” fenyegeti ugyanaz a katasztrófa.

Ezek után már érthető a kérdés: *Önök milyen nyelven beszélnek a magyart?* Sokunk szomorú tapasztalata *a hazai közbeszéddel* kapcsolatban, hogy abban *a hatalomnyelv uralkodott el* a Schiller által is kívánt létszabadság nyelve helyett, s ezért *a szakrális, vagy univerzális létszabadság nyelve a mai Magyarországról is eltűnedeződőben van*.

1. b. a szabadság nyelve a hazai ifjúság körében

Eltűnedeződőben van, de szerencsére még léteznek komoly szigetei a létszabadság elbeszélésére irányuló igényeknek. Az uralkodó közbeszéd, legyen bármennyire is uralkodó helyzetben, megtapasztalhattuk a múlt rendszerben, nem az egyetlen beszéd egy ország életében. Lehetséges például, hogy a barbár beszéd özöne ellenére maradnak lényelven beszélők. Így lehet, hogy a létszabadság lehetséges nyelvei közül a schilleri-schellingi reflexív és integratív képességeket felszabadító esztétikai kódban is képes beszélni az ország valamely része. Hogy megállapítsuk, mekkora ez a rész, reprezentatív felmérést végeztünk,³ aminek meglepő eredménye az volt, hogy mindössze a lakosság egy-három százaléka használja még művészfilmekkel kapcsolatosan is mindennapi élethelyzeteiben az esztétikai kódot. Ami azt jelenti, hogy *a létszabadság problémáinak megértésére és elbeszélésére lakosságunknak csak egy töredéke képes mindennapi élethelyzeteiben*.

Ebből a nézőpontból tekintve válik igen tanulságossá annak megismerése is, hogy *az ifjúság* milyen arányban rendelkezik például *a léthelyzetének elbeszélésére alkalmas egyik, az esztétikai kóddal*, illetve *milyen arányban használja azt a mindennapokénál „élesebb” kérdezési szituációban*:

A LÉTHELYZET ELBESZÉLÉSÉRE ALKALMAS ESZTÉTIKAI KÓD KOROSZTÁLYI MEGOSZLÁSA						
KÓD TÍPUS	18-29	30-39	40-49	50-59	60+	ÖSSZESEN
ESZTÉTIKAI	1,2	2,4	1,4	1,6	1,6	1,5
KELLEMES	52,4	55	50,8	48,7	49,1	51,3
KÖZNAPI	45,6	40,8	44,6	48	46,7	45,1
EGYÉB	0,8	1,9	3,1	1,6	3,1	2,1
ÖSSZESEN	100	100	100	100	100	100

Adataink azt mutatják, hogy - akárcsak népességünk összessége - az ifjúságnak is csak elenyésző töredéke rendelkezik a saját léthelyzetének megértéséhez és feldolgozásához szükséges nyelvi kóddal. Sőt, azt láthatjuk, hogy még az átlagosnál is kisebb arányban vannak a fiatalok közt azok, akik ezt a kódot alkalmazzák a kérdés helyzetében. Ha kiszámoljuk, hogy ki hány éves volt a különböző korosztályokba tartozók közül legújabb korunk két rendszerváltásának éveiben, akkor érdekes cezúrát láthatunk. Az adatok azt mutatják, hogy -

³ Ezúton mondok köszönetet a felmérést megrendelő Duna Televíziónak, hogy az adatok felhasználását lehetővé tette.

bár nem nagyok a számszerű eltérések-, a Horthy korszakban, illetve a létezett szocializmus válságának utolsó szakaszában szocializálódottak rendelkeznek e kód alkalmazásának lehetőségével legnagyobb arányban. Stumpf István, Laki László és Gazsó Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy *az ifjúság gazdasági értelemben a rendszerváltás vesztesének tekinthető*. Ezek a számadatok viszont azt mutatják, hogy *nemcsak gazdasági, hanem „egzisztenciális” tekintetben is vesztes az ifjúság, mert a késő-kádári, illetve a Horthy korszakban szocializálódottaknál is kevésbé ismeri, vagy használja a léthelyzetének elbeszélésére alkalmas esztétikai nyelvet*.

3. A valóságok és a felelősség a valóságalkotásért

A nyelv, s ezen keresztül a kommunikáció erejének egyik oldaláról, a szabadsághozó vagy szabadságrontó képességéről már beszéltünk. Most egy másik oldaláról is ejtsünk szót, arról, hogy a nyelv nem pusztán fonetikai vagy grammatikai szabályok és törvények gyűjteménye, de nem is csupán lexikai egységek tárháza, még akkor sem, ha ezen lexikai egységek jelentéseit komolyan vesszük is. A kommunikáció nyelve ugyanis képes arra, hogy „intézményesedjen”, hogy hangrezgésekből társadalmi intézményekké szilárduljon. *A nyelv így valóságalkotó erővel is rendelkezik. S attól függően, hogy milyen nyelvről van szó, olyan valósággá is intézményesedik.*

3. a. a szakrális, a stofflich és a gazdasági valóság

A nyelvi valóságnak társadalmi valósággá szilárdulásához, s a nyelvi sokféleségnek sokféle társadalmi valósággá válásához közelebb kerülhetünk, ha részt veszünk egy kis gondolat kísérletben. Kérem, zárjanak ki most gondolataikból mindent, még azt is, amiről eddig beszéltünk, s képzeljenek maguk elé egy csendes szigetet, valahol Polinéziában, s egy polinéz, amint szépen kifestve bandukol a tűző napon, kezében egy maszkkal. Ezzel a maszkkal tesznek kísérletet a következőkben. Most ugorjanak vissza ide Európába, Magyarországra, s gondoljanak egy Szilveszter előtti kora éjszakára, mikor fogcsikorgató hidegben egy csöves botorkál az utcákon. Ki tudja honnan, az iménti polinéz maszk kerül elé. Mit fog tenni vele csövesünk? Felveszi megvizsgálja, kissé bosszankodik, hogy miért mázolták össze, majd keres egy helyet, ahol meggyújthatja. Számára ez a maszk ugyanis csak egy darab fa, amely, ha meggyújthatja, életben maradását biztosíthatja néhány órán át. Repítsük maszkunkat tovább, egy antropológiai múzeum falára, s mondjuk a nyitvatartási időbe. Mire használják az oda látogatók? Kiállítási tárgynak, amelynek legfeljebb esztétikai tulajdonságairól beszélnek. A csöves számára a maszk pusztán fadarab, egy elemi anyagi valóság része. A kiállító terem falán lévő maszkot nézegetők számára egy esztétikai tárggyá válik, a csöves ember alatti valóságával szemben az uralkodó gazdasági valóság részévé. A polinéz számára ez a maszk viszont a szakrális valóság része, amelyet nem bármely utcán vagy valamely múzeumban, hanem csak szent helyen, nem alkalomszerűen és nem is a nyitvatartási időben, hanem csak szakrális időben, és végül nem tűzifaként, nem is esztétikai tárgyként, hanem a szakrális erők mozgásba hozására lehet használni.

Témánk szempontjából gondolat kísérletünknek most kérem arra a részére figyeljenek fel, hogy *ugyanaz a festett fadarab, attól függően, hogy milyen világmagyarázó értelem fény-sugarába állítjuk, s milyen, ebből következő nyelven beszéljük el rendeltetését és használatát, mássá és mássá, egymástól lényegesen különböző társadalmi valóságok részévé válik: tárgyi-természeti valóságnak, gazdasági valóságnak, illetve szakrális valóságnak*. Amiből azt

emeljük most ki, hogy *különböző értelmi-nyelvi, és - intézményesülésük esetén - különböző társadalmi valóságok létezhetnek s léteznek is, többnyire egyidejűleg is, környezetünkben.*⁴

2. d. a nemlegitim hatalmak puha diktatúrája és az ifjúság legyőzése

Kérem, olvassuk el e címlap képi és szöveges üzenetét: Mit is látunk ezen a képen? Ami először is szembe tűnik egy fegyveres akció kelléke: egy célkereszt. E látvány alapján azt hihetnők, valamilyen harcászati műveletről tudósít majd az európai kábel és műhold újság, sajnos ezekből az elegendőnél is sokkal többről számolhatna be, naponta akár. Ezt erősíti meg a felirat első része is: target: angolul célpontot - a reklám szakmában pedig célcsoportot - jelent. Menjünk közelebb, s vizsgáljuk meg, ki ellen fordul a harci akció, azaz ki van a célkeresztben? S itt mindjárt meglepetés ér bennünket: vízen úszó, pelyhes kiskacsa van ugyanis a célkeresztben. Ami azt jelenti, hogy itt nem harcról, nem egymással szemben álló fegyveres erőkről van szó, hanem egyoldalú fegyverhasználatról: vadászatról. És nem a szokványos vadkacsa vadászatáról, hanem pelyhes kiskacsa vadászatáról. De nem akármilyen kiskacsáról, ahogyan a felirat második sorából megtudhatjuk. Ott ez áll: teen age. Ami köztudomásúlag a fiatalokat, a tizenéveseket jelenti angol nyelven. Azaz az európai kábel és műholdas televíziós újság címlapjának üzenete, hogy az eddigieket összefoglaljuk: célkeresztben az ifjúság, akire vadászatot rendezünk. Vadászat ifjúságra, parafrázálhatjuk Dino Buzzatti korábban hivatkozott elbeszélésének címét.

Ám ezzel még nem ér véget az „üzenet”. Fel kell tennünk, ugyanis azt a kérdést is, hogy miért nem egy kis nyuszi, vagy egy kisliba került az ifjakra vadászó televíziók célkeresztjébe, hiszen nyuszik és libák lehetnek azok, akiknek a reklámokat el lehet adni. Miért éppen kiskacsát tettek a célkeresztbe az üzenetközvetítés európai professzionistái? Akiknél szóba sem jöhet az, hogy véletlenül kerül egy sor, egymás mögött úszó kiskacsa és nem más a célkeresztbe? Nos a válasz viszonylag egyszerű. A kiskacsákról közismert, hogy számukra az első meglátott tárgy válik - az imprinting hatás következtében - a mindenkinél fontosabbá, azzá, akit tűzön-vízen át követniük kell, és akit, vagy amit tűzön-vízen át követnek is. Nyílt beszéd: a célkeresztbe vett ifjúságra vadászat célja, hogy szülő anyja helyére a televízió kerüljön. Hogy a televízió legyen az az eszköz, az a mindennél fontosabb valami, amelynek felhívásait, ajánlásait és nyílt, vagy burkolt utasításait a kiskacsává tett ifjak szülőik ellenében is követnek. Amit egyszerűbben szólva: **lélekvadászatnak is nevezhetünk**. Az, amiről Dino Buzzatti elbeszélése kapcsán, mint elrémítő utópiáról beszéltünk, dermesztő valósággá vált. Mi több, annak a végkifejlete: a **hajtóvadászat fiatal lelkekre**. A célkeresztbe vett ifjúság lelkére valló vadászat, mint meghirdetett és bevallott cél az üzenete ennek a címlapnak. És ha csodálkoznánk ezen a nyíltságon, akkor arra azt felelhetné egy beavatott, hogy mikor egy hatalom már teljesen biztos fölényében, akkor olyan orcátlanná válik, hogy nyíltan is megüzeni célját és kifecsegi titkát - úgysem tehetnek ellene semmit.

De mely hatalomról is van szó, amely orcátlanságában nyíltan üzeni nekünk, hogy gyermekeink, fiataljaink lelkére rendez nyilvános vadászatot? E kérdés megválaszolásához el kell hagynunk a hatalomszabadság által a politikai hatalomról felfestett képet, hogy felismerjük: **az előtérbe állított legitim államhatalom mellett, pontosabban felette, létezik egy legitimitással nem rendelkező hatalmi gépezet is, a nemlegitim hatalmak rendszere**. A nemlegitim hatalmakról a hivatalos politikatudomány hallgatni szeret, ha pedig nem hallgathat, akkor „ötödik”, „hatodik” hatalmi ágnek szereti nevezni, például a médiát vagy a pénzhatalmat. Mintha azok is a legitim, a választott hatalmak közé tartoznának. Az ifjúságot a legitim hatalom, az állam felelősen nevelné, de mivel a hatalomszabadság igazi szervezete, az állam

⁴ A Többszörösen összetett magyar társadalomszerkezet, többes hatalom Magyarországon, című könyvemben, illetve a Szelényi és a sehogy sem uralkodó valóság című, az Ökotáj

fölötti rendelkezés hatalmával is bíró nemlegitim szervezetek kezében van a nevelésre is alkalmas intézmény, a média, ezen a területen sincs a fiataloknak esélye a felelős neveltetésre.

És végül tegyük fel azt a kérdést is, hogy ez **a nemlegitim hatalmi gépezet** milyen fegyvert is fog az ifjúságra, **milyen fegyver célkeresztjébe fogja az ifjúságot?** Itt visszaülhetünk az e pont elején a fegyverekről mondottakra. A test elleni véres erőszak fegyvere, a gyilkos mellett már láttuk a természet leigázására szolgáló fegyvert, s most egy harmadik fegyver típussal találkozhatunk: **a puha, a lélek ellen alkalmazható fegyver** típusával. És kérdezzünk tovább: milyen hatalmat gyakorol az ifjúságra puha fegyvert fogó nemlegitim hatalom? Erre is ismerjük a választ: a nemlegitim hatalom a média esetében tömegpusztító hatású fegyvert alkalmazva diktatúrát gyakorol. Mégpedig olyan diktatúrát, amely még a gyilkosokkal gyakorolt-nál is félelmetesebb. A gyilkos rémtettei felháborodást váltanak ki. A puha fegyverek csábítása, a kiskacsáknak tekintett új és új ifjak ellen fordított imprinting diktatúrája ellen nemhogy tiltakozna a fiatal, hanem egyenesen szabadságával azonosítja azt. S mire felismerné, hogy létszabadság helyett előre programozottság a jutalma, már késő, nem szabadulhat **a puha diktatúra lélekgyilkos, fojtó öleléséből**. A címlap üzenete: a létértelmezés esélyétől is megfosztjuk a lélekölő puha fegyver segítségével az ifjúságot és reklámjaink imprinting rabjaivá tesszük. S hogy mindez nem csupán üzenet, felszólalásom elején a létszabadság nyelvi kódjával való rendelkezésről ismertetett adatokat idézem még egyszer fel: a rendszerváltás ifjúságának még a Horthy korszakban neveltekénél is kisebb hányada, még két százaléka sem használja - talán, mert a kiskacsáknak szégyen használni - az esztétikai kódot, ha művész-filmekről szerzett élményeiről lehet vallania.

E pontunk végére érve foglaljuk össze, milyen esélye van a felelős nemzedéki valóság alkotásra a ma átlagos fiataljának? Amint láttuk, **az apák egyfelől eltékozzák a valóságalkotás szabadságát biztosító forrásokat, másfelől a nemlegitim hatalmak lélekölő puha fegyvereinek célkeresztjébe vették, és onnan nem engedik az ifjakat. Mindezzel pedig szinte lehetetlenné tették a felelősségvállalást számukra a valóságalkotásért.**

E lesújtóan szomorú helyzetben így már csak az a vigasztaló kérdés maradt, hogy mihez kezd, **kezd-e valamihez az ifjúság maga, a tékozló és rájuk vadászatot rendező apák árnyékában, a nemzedéki valóság felépítéséből rászakadt felelősséggel?**

III. MEGTÉRŐ FIÚK?

Ezzel, a világban való otthon-léthez, a világban való honfoglaláshoz szükséges hősiesség kérdésének a felvetésével elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy milyen szerepe van, milyen szerepe és felelőssége lehet ma az egyháznak az ifjúság nevelésében? S azt a választ kell adnunk, hogy minden korábban volt nál nehezebb helyzetben van, s ezért minden korábbinál nagyobb a felelőssége.

Nehezebb helyzetben van minden eddigénél, mert csak most vált, szinte napjainkban teljessé a hatalomszabadság híveinek mindaz a kínálata, amit a „legyőzött” egyház híján valláspótlékot keresők számára eddig ajánlani tudott. Most talált rá arra az intézményre, amely a maga valláspótlékának az integrációs középpontja lehet, a saját „templomára”.

Hogy erről a templomról érthetően beszélhessünk, előbb össze kell foglalnunk a tékozló apák kapcsán elmondottakat. A modern győzelmet aratott a természet, a család, a civil társadalom, a szociális gazdaság- és állam, a szakrális nemzet és az egyház, a világ otthonossága felett. De csak a modernt is legyőző globalizációs vitte véghez az otthonból az idegenségbe átlendítő fordulatot: csak a globalizáció szervezte át a hatalomszabadság birodalmává a társadalmat. A globalizáció építette ki a hatalomtársadalmat.⁵

A hatalomtársadalom azonban csak néhányaknak, egy elenyésző kisebbségnek biztosít elégedettséget, a hatalomgyakorlóknek. A nagy többség számára azonban csak az otthontalanság gyötrelmes hiánybetegségeit tudta kínálni, vagy pótszereket, otthon és vallás pótlékokat. A létszabadság ismerőit és gyakorlóit megillető tekintély helyett a hatalomjavarokban bővelkedéssel elérhető presztízst, a szentségek helyett a divat vezérelte fogyasztás javait, az otthon öröme helyett a pillanat élvezetét. Kinek-kinek az őt megillető pótszert: az „elitnek” a presztízst, a „tömegnek” a fogyasztás fétisét, a „radikálisoknak” a pillanatot. De csak napjainkra sikerült mindezeket a csoportokat és mindezeket a pótszereket egyetlen integrációs központba terelni: a bevásárló központba.

A bevásárló központról cinikus dicsőítői azt állítják, hogy az korunknak, a globalizáció korának a „temploma”. S sajnos igazuk van. Igazuk megértéséhez térjünk vissza a létszabadság szükséglettermelő gazdaságával szembe állított „stofflich” gazdaságra. Általánosan is igaz, hogy egy valóságsszervező értelem akkor győzhet le más valóságsszervező értelmeket, s építhet új valóságot, ha sikerül új típusú tárgyi javakkal „legitimálnia” a mindaddig bizonytalan és ezért csak keveseket vonzó mégoly igaz „világsszervező értelmet.” A modern is akkor tudta maga alá gyűrni a szakrális valóságot, mikor az „ipari csoda” tárgyaival tudta elárasztani alattvalóit. A vallás iránti igényt, azonban - ha a vallásnak csak az imént idézett „otthon-teremtő” képességét, azaz a minden embert jellemző otthon iránti vágyat emeljük is ki - a modern sem képes megsemmisíteni. A családok otthonát alkotó szakrális valóság „zárójelbe tétele” az otthon iránti igényt csak ideig-óráig volt képes a stofflich javakkal pótolni. A stofflich javak keltette kielégülés, ugyanis csak a pillanatnak szól, s a pillanat múltán a csömör, a kiábrándulás következik, amitől aztán annál perzselőbben lobban fel az otthon iránti vágy. Ez a perzselő vágy lobbantotta fel a vallás iránti igényt akkor is - alig két évtizede -, mikor már pedig a modern stofflich valóság prófétái a vallásosság napok múltán bekövetkező eltűnéséről prédikáltak, teljes meggyőződéssel.

⁵ A hatalomtársadalom kifejtésére most nincs lehetőség. Az erről szóló elképzelésünk a VALÓSÁG 1997. szeptemberi számában olvasható, A globalizációs világrendszer-váltás: létmódváltás című dolgozatunkban

A modern stofflich fetisizmus képtelennek bizonyult a vallás, témánkhoz egyszerűsítve az otthon iránti vágy⁶ még pótlólagos kielégítésére is. Ráadásul arra is képtelennek bizonyult, hogy a hatalomtársadalom egymás ellen hangolt csoportjait - a presztízs-élvezőket, a fogyasztás-fétis hódolóit, a pillanat fanatikusait - legalább a látszategyenlőség színhelyeire gyűjtse. Képtelennek bizonyult a stofflich valláspótlék integrációjára.

A globalizáció azonban feltalálta a „bevásárló központot.” Azt az intézményt, ahol a „nép ópiumát”, a fogyasztást dicsőítő szlogeneket, két kézzel szórják, megfelelő liturgia kíséretében. Ráadásul a bevásárlóközpontokban nemcsak a fogyasztás fétiseit, hogy ne mondjuk „antisz akrális tárgyait” sikerült összegyűjteni, hanem az új rendiségbe szervezett hatalomtársadalom csoportjait is. Ez az új rendiség - amely a márkák előkelőségének, nem méltóságának, fokaihoz kapcsolódik - sajátos teljesítménnyel bír, amelynek minden eleme a piac - a fiak számára azonban átláthatatlan - igényeihez kapcsolódik. Ez a globalizációs rendiség egyfelől a hatalomtársadalom egyenlőtlenségeit a márká-előkelőség leplébe vonja, s így élet veszi. Pontosabban a lenézés és fölnézés lélektanivá szelídített különbségévé oldja. Másfelől a márká-előkelőség csoportjait egymással kirekesztőleges viszonyba is kényszeríti - így biztosítható a márkatermelők által felosztott piaci határok védelme. A kirekesztőleges rendies csoportokat ugyanakkor az egyenlőség élményével is felruházza. Csak most már nem az Isten színe előtti egyenlőség, és nem is a politikai-jogi egyenlőség típusait utalja ki e kirekesztő rendies csoportoknak, hanem a „divatban való egyenlőség” élményét adja meg számukra. Ahogyan a templomi padosorok is a rang szerint telhettek meg hívőkkel és biztosították, mégis az Isten színe előtti egyenlőség élményét, ugyanúgy a bevásárlóközpont márká boltjai is a rangnak megfelelően szerveződnek egymás köré, illetve ellen, de a kívül rekedtekkel szemben a bejutottak számára a divatban való egyenlőség élményét adják.

Ettől, a stofflich valláspótlék „templomának” a feltalálásától kezdve új pályára lehetett állítani a tékozló, de visszatérni szándékozó gyermekeket: a visszatérés ívét ki lehetett egyenesíteni, és tovább lehetett vezetni, még távolabb a szülői szállástól, a szülői szállások szállásának birodalmába, az immár globálisan integrált stofflich birodalomba. Egy látszat otthonosságra. Amely látszat otthonosság csak akkor válhat hatékonnyá, s ezt pontosan érteni kell, ha előtte mind a családi otthont, mind a világ otthonosságát már sikerült lerombolni. Az otthontalan családból, a szállásról lehet ugyanis csak könnyedén elcsábítani az ifjakat a hatalom- vagy fogyasztás rendi javaiban bővelkedés tékozlásába, s csak az otthontalanná tett világból lehet tovább vezetni őket a stofflich vallás fogyasztás templomaivá felnagyított bevásárló központjaiba, a világban való otthon-lét pótlékaiba.

Mert a bevásárlóközpont az otthonosság látszatát is biztosítja, a világban való otthon-lét pótlékát is megadja a hagyma emberré tett gyermekeknek. Ehhez a kortárs csoportokat - amelyek nemcsak a pozitív minta szerepét tölthetik be, hanem a rombolás közegévé is torzíthatók - használják fel vivő közegül. A család nélküli otthontalan szállás felfokozza a gyermekek otthon iránti vágyát. S ezt az otthonosság pótlékot is a bevásárlóközpontok nyújtják, amelyekben minden típusú fogyasztást egymáshoz gyűjtenek: az öltözéktől a táplálkozáson keresztül a szórakozásig, és annak fő intézményéig, a diszkóig bezárólag. A bevásárlóközpont éppen ez által válhat a minden korú kortárs csoportok integráló intézményévé. Itt a lerombolt családi otthontól eltávolított kortárs csoportok az identifikálódás élményét is megadják: a - kortárs csoportokra alapozott - identifikálódás élményét. Igaz az identitás már csupán „márka identitás,” de az legalább otthonpótlékként ható együttlétet, a márkatársak márkaklubjaiban való belesimulást adja. S ehhez a belesimuláshoz semmiféle erőfeszítésre nincsen szükség; ez az együttlét nem igényli a létszabadság eléréséhez, az otthon

⁶ Amivel, tudjuk, az otthont a szakrálishoz kötjük. Mindezideig azonban nem ismerünk más alapot az otthonhoz, ezért ezt a kötést fenntartjuk.

megpillantásához és felismeréséhez szükséges megterhelő felelős erkölcsi-érzelmi munkát. Itt mindössze a tárggyá vált önmagunk közös pillanat-élvezetét kell vállalni. ***A globalizáció által a templom-pótlékká tett integrációs intézmény, a bevásárló központ így a fiatalok kényszerpályáját a látszat felszabadulás útjává képes átalakítani:*** az otthonatlan szállásból kimenekülőket már nem a széttöredezett és taszító fogyasztói piac idegensége várja, hanem a szállások otthontalanságát felváltó otthonpótló birodalom. A visszatérésből így odatapadás lesz. A pálya így alakul: otthonatlan szállás - a szállások otthonatlan birodalma: a bevásárló-központ. ***Ahonnán „haza” menve idegen helyre jut a fiú - általánosabban: a gyermek - s lehetetlenné válik az otthon felismerése.*** S hogy lehetetlenné válik, az nem egyedül a bevásárlóközponton múlik. Nem, mert ***a bevásárlóközpont ugyan súlyponti része, de csupán része annak a mérhetetlenül felduzzadt hatalmas gépezetnek, a széles értelemben vett - a vágykeltő, mintaadó és intézménykínáló - médiának, amelynek a sajtó, a tömegkommunikáció is csak része. Ma ez a széles értelemben vett média, az új keletű valóság- és identitástermelő hálózat, már nem csupán a tájékoztatásnak, de a gazdaságnak is része: a humángazdaságnak.*** A bevásárlóközpont azonban az otthonnak, még a családtalan lakás ellenére is csak a pótlékát adja: ismerős, megnyugtató, biztonságos, elfogadó - csak éppen a szeretet hiányzik belőle. ***S ezen a ponton lehet a hamis templom ürességgel, erőfeszítés: erkölcsi-érzelmi munka hiányával való csábításával szembe szegülni.***

A szembeszegülés adhat lehetőséget arra, hogy a hamis templommal szemben az egyház visszavegye az „égi Jeruzsálem” jelentéssel bíró igazi templomot. Az égi Jeruzsálem, a szakrális valóság lehet ugyanis az a „hely”, amit a Földön megvalósítva az egyház a családi otthonosságot a családok otthonává, az otthonos világgá lenne képes tenni. S ekkor válhat a megtérés is teljessé csak. Amikor nemcsak a személyes otthonosságba lehet megtérni, hanem a világ otthonosságát is meg lehet pillantani, fel lehet ismerni és oda meg lehet térni: a szakrális valóság otthonosságában azonosulni is lehet. S csak ekkor válik teljessé az egyház felelősségvállalást támogató szerepe is. Mert csak ekkor kerülhet kézközbe a világ - nem a világpótlék, hanem a harmónia világa -, s csak ekkor alakulhat ki a világért érzett felelősség és a világért vállalt felelősség is. S az egyháznak éppen ez a felelőssége most: szinte már csak az egyetlen olyan intézmény, amelynek módjában áll a világ otthonosságának, a szeretet világának a helyreállítása.

A világ otthonossága és a globalizáció azonban kizárják egymást. ***A világ otthonossága nem jöhet létre a hatalomtársadalomban, a világ otthonosságát - és a családi otthont is - csak a szeretet-struktúrák⁷ közössége nyújthatja az embernek.*** A szeretet struktúrák közösségét azonban nem a globalizációs technikák, hanem az egyetemesülés biztosíthatja. S az egyetemesülés közösség-szervezési technikái adhatnak csak lehetőséget arra, hogy a fiak megtérhessenek, hogy a felelősségvállalás számukra elérhető legyen, hogy a Schiller követéshez szükséges hősiesség vállalásának esélye lehessen egyáltalán.

⁷ Szesztay András fogalom alkotása ez, aki Bibó Istvántól tanulta az ehhez a fogalomhoz szükséges ismereteket.

2. ÉRTELEMTÉR, JELENTÉSTÉR, KOMMUNIKÁCIÓ⁸

1. Milyen nyelven beszéli Ön a magyart?

Már az első lépéskor, az első szó kimondásakor nehéz helyzetbe kerülünk, ha az imént jelzett, látszatokból szőtt és kiépített valóságnak az elbeszéléséhez fogunk. Mert az első szó kimondásakor beleütközünk abba a megdöbbenő ténybe, hogy a nyelv, amelyen beszélünk, meghatározza azt, amit egyáltalán elgondolhatunk, s amit elmondhatunk, hogy a nyelv ezért nem az az ártatlan és semleges eszköz, amelynek, hallgatólagosan és nyíltan fogalmazva is sokan szeretik beállítani.

Amikor azt mondjuk, hogy nem mindegy, hogy milyen nyelven beszélünk, azon egyáltalán nem csak a nemzeti nyelvek különbözőségeit értjük. Nem azt, e nemzeti nyelvek kapcsán, hogy szavaik alapvetően is különbözhetnek egymástól, s ezért idegenek számunkra, s mint idegen eszközzel bánni sem tudunk velük. Inkább arra utalunk, amit már Humboldt, s az összehasonlító nyelvészet kialakulása óta tudunk, hogy a különböző nemzeti nyelvek „nyelviesítik” e nemzeteknek a világhoz és más nemzetekhez, népekhez való különböző viszonyát. S nálunk Karácsony Sándor mutatta meg, hogy a magyar nyelv például azzal válik ki a környező népek nyelvei közül, hogy míg azok mondatrészeit - a világot, s más népeket - jellemzően alá-fölérendeltségi viszonyokba rendezik, addig a magyar inkább mellérendelő viszonyokban gondolkodik, mert eszerint él.

A világhoz és egymáshoz való különböző viszonyok „nyelviesítésével” azonban a nyelv nem meríti ki az önmagán túlmutató sajátosságait, melyek elveszik semlegességét. A legnagyobb trükkök közé az azonos nemzeti nyelven belüli „nyelvcserék” tartoznak, amelyek annak a világnak a természetét változtatják meg, amelyekhez való viszonyról beszéltünk az előzőekben. Ezen nyelvcserék megértéséhez viszont már nem elegendő a világhoz és más népekhez, nemzetekhez való viszony vizsgálata, ennek feltárásához a nyelv által jelölt világra magára, annak természetére, is rá kell kérdeznünk - a következőkben ezt vázoljuk fel.

A nyelv korántsem az a végtelenül unalmas tartománya világunknak, amivé az iskolai oktatás jóvoltából torzul tanuló éveinkben, s amelyet aztán nem győzünk hogyan feledni, ha már kivonhatjuk magunkat a pedellusi ellenőrzés fennhatósága alól. Nem is csak az az elrémitően bonyolult eszköz, aminek a költők szóvarázslatai nyomán tűnik, ugyancsak kisiskolás korunkban; eléggé elrémitően ahhoz, hogy kihívása elől elmeneküljünk, s korosabban már próbát se tegyünk meghódítására. És nem is egyszerűen a gondolatainkat egymás számára „közvetítő közeg”, amiként azt sok tudós is szívesen határozza meg. És végképpen nem érték nélküli struktúrák együttese, ahogyan azt fősodorbéli nyelvészek szeretik mondogatni. Természetesen bonyolult eszköz is, közvetítő közeg és struktúra is, azonban mielőtt mindezekké lenne, s lehetne: több és más is. Humboldt kapcsán már beszéltünk arról, hogy a nyelv, a részei közötti viszonyok sajátosságai révén a világhoz és más emberekhez, emberi közösségekhez való viszonyunknak a leképezése is. Hogy miként is érdemes gondolnunk a nyelv további sajátosságaira, erről először Franz Rosenzweig-et hallgassuk meg, aki Tatár György közvetítésével, Nem füst és nem hang című könyvében így vall a nyelvről szerzett tapasztalatairól:

⁸ Részlet a hasonló című kommunikációelméleti habilitációs dolgozatból

„Goethe Faustjának első részében ... - a kérdésre - hogyan is áll a vallással, a hittel Istenben ... Faust, szabad fordításban körülbelül ezeket mondja: ha szíved megtelik ezzel az érzéssel, úgy nevezed, ahogy csak akarod. Nevezd boldogságnak, szívnek, szeretetnek, Istennek, nekem nincs rá nevem. Minden csak érzés, hang és füst a név.... Ha egy emberközösség tagjai a saját és közös világuk döntő pontjait megnevező nevekben értik egymást, akkor a név, ha emberi »termék« is talán, de bizonyosan nem az emberi önkény »terméke«, nem hang és füst. A teremtett világ előtti világban valóban lehetett mindent akár másképp is nevezni, mert valóban minden lehetett akár másképp is, de a kinyilatkoztatás nyelvének megjelenésétől kezdve, mióta » a név betört a megnevezhetetlen káoszába«, »megszületett a világtörténelem színhelye és tartalma. S ettől fogva az e nevekkel megnevezett, e nevek köré szervezett, Rosenzweig kedvelt szavával élve: e nevek szerint» tájolt »világ sem az önkény álomvilága többé, hanem nevektől betájolt, rendezett világ, melyben azok, akikhez a név, ami» szó és tűz «, már eljutott, vagyis az e neveket értők, az e nevekben egyetértők életükkel eltájékozódnak.”

Franz Rosenzweig: Nem hang és füst, Holnap Kiadó, 1990, 209-211. oldalak

Tekintsünk most még el a Rosenzweig által felidézett kinyilatkoztatás rendteremtő erejének megtárgyalásától - összetettsége folytán erre csak a későbbiekben kerülhet sor, s amely erő valóban egyedül rendezi összeomlástól mentes harmóniába, a létharmóniába a létezőket - s csak a nyelv életünkben betöltött szerepéről mondottaira fordítsuk figyelmünket. Rosenzweig életművében bőséges terjedelemmel támasztja alá a nyelvnek azt a megnevezésből eredő képességét, amely az önkényt, s ezzel a káoszt, itt még egyelőre társadalmi káoszt renddé alakítja. A nyelv közvetítő közegként arra szolgál, hogy érthessük egymást, a megértést teszi lehetővé. A megértést azáltal, hogy egy-egy személynek, tárgynak, dolognak, kapcsolatnak, vagy bármilyen más létezőnek a „neve” közmegegyezéssel alakul ki, s mert e közmegegyezést a konvenció őrzi akár ezredéveken keresztül is. A közmegegyezéssel kialakított nevek konvenció általi megőrzése biztosítja, hogy bármely helyen, s minden időben ugyanazt értsük ugyanazon dolgokon, s ez teszi lehetővé, hogy egymást is, ha nem is teljesen, de legalább elfogadható mértékben megérthessük. Amiből az is következik, hogy a nevek - a jelentés -, mert nem a kinyilatkoztatás nyelvében kaptak helyet, nem valódi leképezései a dolgoknak, hanem emberi produktumok. Gondoljunk például arra, hogy milyen jól megértették egymást azok a csillagászok, akik a Földet „laposnak” nevezték, s milyen értetlenség fogadná azokat, akik ma a laposról, mint evidenciáról beszélnének a Föld alakját tisztázó vitákban.

Rosenzweig, mert a nyelv mélyebb természetét is megértette, nem áll meg a megértés eszközének megállapításánál, tovább lép, s arra is felhívja a figyelmet, hogy a nyelv megnevező ereje ad lehetőséget arra a megértésen túli többletre is, hogy eltájékozódhassunk a világban. Az eltájékozódás igen összetett valami. A legegyszerűbb földrajzi térben való tájékozódástól - a hegyen túl -, a társadalmi térben való tájékozódáson - a főnök, az elit, a történelemből kitaszítottak, stb. - át, az erkölcsi mezőben való tévedhetetlenségig - tisztességes, korrupt -, és a létviszonyokban való biztonságos közlekedésig szinte végtelen sok dimenziója lehetséges. S a nyelv, mert mindnek nevet képes adni, s mert mindegyiken belül képes a részletek felidézésére, s megnevezésére is, valóban lehetővé teszi a tájékozódást a legkülönbözőbb valóság tartományokban.

A nyelv így egyfelől értelmessé teszi, s ezen keresztül rendezi is kaotikus világunkat, végül az így kiépített rendben való tájékozódást is lehetővé teszi. Mindez persze nemcsak egy esélyt, egy lehetőséget, nem a választás szabadságát biztosít mindenki számára: a nevek, a nevekből felépített rend és a benne való tájékozódási irányok kijelölése egyben kötelezettségeket, előírásokat, kényszereket is ró mindazokra, akik az emberi közösségek közmegegyezéssel kialakított valóságában rendeltetésszerűen akarnak életükkel eltájékozódni. Mindezek nem csupán a felesleges kerülőktől mentesít bennünket, s takarít meg energiákat számunkra, de ugyanakkor a KRESZ-hez hasonlóan kötelező erővel is rendelkezik: ha megértésre és eltájékozódásra vágysz a társadalmi káoszban, akkor tartanod kell magad a nyelv által felkínált utakhoz, s tartózkodnod kell e járt utakról való letérésekről. Mindezt pedig a „nyelvtan” írja

elő: mikor, milyen neveket milyen összefüggésekben használhatsz, életedet milyen sziklák közt irányíthatod.

A nyelvtan a beszéd, s életbeli eltájékozódás ezen kényszerítő erővel rendelkező szabályait, regulatív szabályoknak nevezi. Hogy tovább léphessünk a nyelv életünkben betöltött szerepének megértésében, elhagyjunk Rosenzweiget és a regulatív szabályozást, s Németországból Albionba kelünk át, John Austinhoz, hogy a Tetten ért szavak, című művéből idézzünk:

A mondat kimondása (természetesen a megfelelő körülmények között) nem leírása annak, hogy mi mondható arról, amit akkor teszek, amikor ezt mondom ki, nem is annak leszögezése, hogy csinálom, hanem maga a csinálás... Egy hajónak nevet adni, annyi, mint (a megfelelő körülmények között) kimondani az »ezt a hajót X-nek nevezem el« szavakat. Amikor az anyakönyvvezető vagy az oltár előtt azt rebegek: »Igen akarom!«, akkor nem beszámolok egy házasságkötésről, hanem részese vagyok.»

John Austin: Tetten ért szavak, Akadémiai Kiadó, 1990. 33. oldal

Austin azt mutatta meg, hogy a performatívok nem vonhatók egy kalap alá a kijelentésekkel. A kijelentéseknél cselekvésnek kimondásuk minősül, tartalmuk azonban nem cselekvés, hanem az igaz-nem igaz tengely való elhelyezkedésük vizsgálható. Ezzel szemben a performatívumokkal, miközben kimondjuk azokat, egyben cselekszünk is. Ha kijelentjük, hogy John Austin megházasodott, akkor vagy igaz, vagy nem, ezzel szemben a megfelelő körülmények között, azaz az oltár előtt rebegek el John Austin az „Igen, akarom!” szavakat, akkor a házasságra lépés cselekedetét hajtja végre. Egyszóval a nyelv lehet cselekvés is.

S még a cselekvő nyelv felmutatásánál se álljunk meg. Ne, mert a cselekvésnek általában van eredménye. Amikor a hajót elnevezzük, akkor a hajónak neve lesz, meg lesz nevesítve, amiért is ez a hajó már nem az a hajó, hanem egy másik: neve a tájékozódást teszi lehetővé vele kapcsolatban. A „Kék Hullám” nevű hajó közeledtére minden bizonnyal másként reagálunk, mintha azt halljuk, hogy a Nimitz közeledik felénk.

Még szemléletesebb az a különbség, ami az oltár előtt kimondott szavakkal való cselekvés eredménye és a kimondást megelőző állapot között van. Az „Igen, akarom!” kimondása előtt egymással szimpatizáló, esetleg szép reményekkel kecsegtető jövő előtt álló, de idegen férfi és nő áll előttünk, akik még nem alapítottak meg egy, a közösség életében alapvető szerepet játszó intézményt. E szavak kimondásával azonban megcselekedjük a házasság, mint intézmény megalapítását. A szóval-nyelvvél való cselekvéssel a „semmiből” egy közösségi intézményt hozunk létre. Amit másként úgy is mondhatunk, hogy a nyelv, a kimondás révén valóságalkotó erővel is rendelkezik: a semmiből egy létező intézményt, a közösségi valóság alapintézményét létesíti.

A nyelv természetének megértéséhez, s talán legbelső sajátosságához, Heidegger segítségével juthatunk el. Ő a nyelvről azt mutatja ki, hogy nemcsak egyszerűen valóságot építeni van - performatív, vagy illokúciós - ereje, hanem azt is megmutatja, hogy a nyelv által felépített valóság koránt sem egynemű, hogy különböző létminőségű valóságok felépítése lehetséges a különböző nyelvek révén. Ahhoz, azonban, hogy a nyelvi és a társadalmi valóságok létminőség különbségeit érzékeltethessük egy kísérletet, végezzünk el a nyelvek létminőség szerinti különbségének megmutatására.

A különböző létminőségek nyelvei

A kísérlet egy meglehetősen egyszerű szó értelmezése, jelentésének és értelmének rekonstrukciója lesz. Mielőtt a kísérletbe fognánk, arra kérjük a tisztelt Olvasót, vegyen részt maga is a kísérletben - erőteljesebbé válik mondandónk, ha az Olvasó önmaga is részese a játéknak, s nem csupán külső szemlélőként ellenőrzi annak hitelességét és érvényességét. Ha

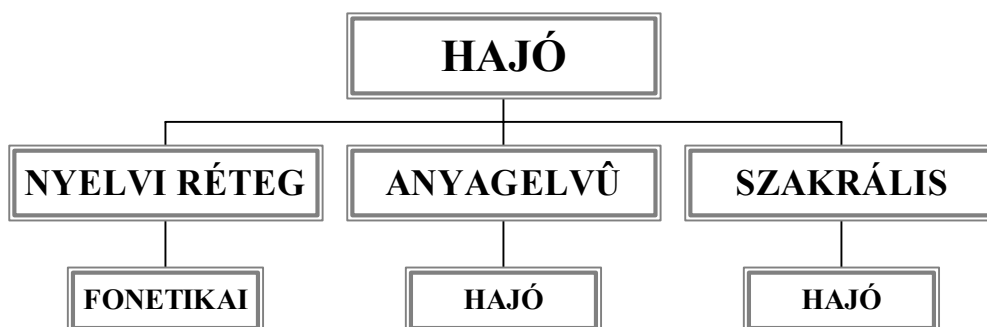
el tudja fogadni meghívásunkat e kísérletben való játékos részvételre, kérjük, mondja most magában azonnal, és gondolkodás nélkül, hogy mit jelent az a magyar szó, hogy „hajó”?

a fonetikai és a lexikai rétegek

A szokványos válasz: a hajó: vízi közlekedési eszköz. Ha Önnek, tisztelt Olvasó, is ez a meghatározás jutott eszébe, akkor nincs miért szégyenkeznie, a szokványosnak és az általánosnak megfelelő módon teljesítette a kísérlet első fázisát. De most még várunk keveset, talán más is eszébe jut még a hajóról, mint, hogy vízi közlekedési eszköz, például az is, hogy vízi szállító jármű, vagy az, hogy vízi sporteszköz, s legvégül talán arra is gondol, különösen a Nimitz emlegetésének hatására, hogy a hajó lehet fegyver is, lehet csatahajó is. S ezzel, ha hozzátesszük még, hogy kutató hajó, akkor nagyjában-egészében kimerítettük a hajó Értelmezési Szótárban található egyik jelentés-bokrát. Nem merítettük ki azonban a hajó lehetséges jelentéseinek teljes körét.

S, ha ekkor a tisztelt, modern korunk létszemléletéhez híven ragaszkodó Olvasó úgy érzi, lassan mi a türelmét merítjük ki, mert már semmilyen más hajó-fajta nem jut eszébe, mélységesen megértjük indignáltságát. Hogy kísérletünket tovább lendíthessük, arra kell biztatnunk a koreszmékhez hűséges Olvasót, hagyja el e koreszmék birodalmát, s lépjen velünk vissza mondjuk ezer évet. Képzeljük hát magunkat a mostani XXI. századból egy más korba, mondjuk az első évezred fordulójáéba. A hajó szó jelentésével bajlódó kérdésünkre a kor szabad parasztjai, és hűbér tartó urai egyaránt, elősorolhatták volna a hajó szónak az imént megemlített minden fajtáját, talán a kutató hajó kivételével. Derék parasztjainkat, s ugyancsak derék szerződő feleiket ebben a korban nem akasztotta volna meg a hajó iménti jelentésbokránál a korszellem, ellenkezőleg, magától értetődő természetességgel lendítette volna egy másik jelentésbokorhoz, s a hajó jelentései között minden bizonnyal felsorolták volna a „templomhajót” is.

A templomhajó említése modern korunkon élesedett elménk számára pusztán annyit jelent, hogy egyik jelentésfelhőből átlépünk egy másik jelentésfelhőbe, ám e jelentésfelhők között nincsen különbség, azok egymással egyenértékűek, semmiféle különbözőség nincsen abban a valóságban, amelyhez tartoznak. Ha azonban az első ezredforduló körüli parasztok értelmi világát akarjuk megérteni, akkor arra kell rádöbbenünk, hogy a templomhajó említését ők nem egyszerűen egy másik, ám azonos minőségű valóság felidézéseként értékelték, nem egyszerűen egy egyenértékű jelentésbokorhoz való átlépésként élték volna meg a koraközépkori parasztjaink, a templomhajó szóba hozatalát, hanem egy más létminőségű valóság nyelvi megjelenítéseként, a szakrális valóság elbeszéléseként. S teljes meggyőződéssel állíthatták volna kérdésünkre, hogy nem csupán más „valóságba”, de más „nyelvi valóságba” is léptek a templomhajó említésekor. Hogy szakrálisan élő parasztjainknak ezt a más nyelvi valóságát jelezhessük, nem elegendő a nyelv hangzás szintjén vizsgálni, a nyelv fonetikai rétegében ugyanis még nincs különbség a két kor között:

Ahhoz, hogy a két kor „hajóról” való tudásában mutatkozó különbséget engedjük felszínre emelkedni, a nyelv rétegei között egy mélyebb szintre kell ereszkednünk, a lexikai szintre. Ezen a lexikai, azaz a szó közvetlen jelentésére kiterjedő szinten a koraközépkor szakrális nyelvében, ellentétben a modern kor materiális nyelvével, már megjelenik a „templomhajó” is.

megjegyzés az értelmező szótárak egy gyengeségéről

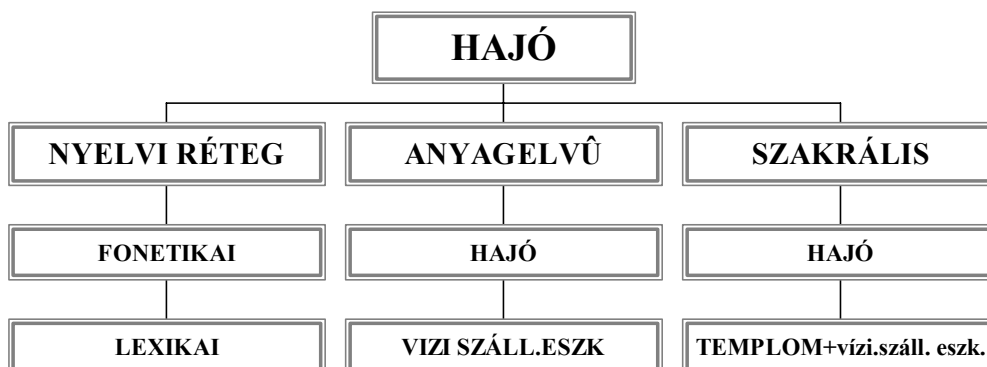
Értelmező szótáraink egyik gyengesége, hogy nincsenek tekintettel a szavak különböző korokban használatos jelentéseire. Mondhatnánk persze, hogy ez nem az értelmező, hanem az etimológiai szótárak, vagy történeti-értelmező szótárak feladata lenne. Ha ezt megengedjük, de nem fogadjuk is el, akkor is marad egy olyan probléma, amelyre az értelmező szótárak nem adnak választ. Nevezetesen, hogy nem csupán derék jó koraközépkori, hanem kortárs parasztjaink jelentős, főként idősebb évfáratú része, ma is „szakrális valóságban” él, s ahol az lehetséges, szakrális nyelvet is használ. S az egyházfiak koránt sem elhanyagolható lélekszámú közössége nemcsak egy naiv, hanem teológiailag is művelt szakrális nyelven való gondolkodásra is képes. Az egy időben különböző létminőségű társadalmi valóságokban élők kedvéért az értelmező szótárak is közölhetnék a „hajó” címszó alatt a templomhajó szakrális jelentését is. Akárhogyan is igyekszünk azonban azon, hogy olyan értelmező szótárt találjunk, amely ennek a feladatnak az elvégzésére vállalkoznék, szorgalmas igyekezetünket nem kíséri siker. Legfeljebb a templomhajó építészeti, vagy esztétikai - azaz anyagi valóság szerinti értelmét közlik, de szakrális jelentését már elhallgatják.

Ezen elhallgatás miatt helyesebb lenne ezért ezeket az értelmező szótárakat a szavak anyagi valóságbeli jelentései szótárának nevezni.

Különösképpen indokolt ennek a szűkítő, de a valós helyzetet leíró megnevezésnek a használata, ha azt is figyelembe vesszük, hogy egy ma is „szakrális valóságban” élő személy számára még az „anyag” is mást jelent, mint egy „anyagelvű valóságban” élő személy számára. Az anyagelvű valóságban élő számára ugyanis az anyagi dolgoknak önmagukon túlmutató jelentése nincsen, míg a szakrális valóságban élőknek van: ha panteista, akkor minden anyagi dologban is Isten jelenlétét fedezi fel, ha monoteista, akkor pedig minden anyagi dolgot Isten teremtményeként fog fel. Ezt fejezi ki a „hierophánia” jelensége a szakrális valóságban: az, hogy a dolgokban milyen, s milyen erővel jelenik meg az istenség. Ezért az anyagi dolgok is szakrálisak, csak a szakralitáson belül másak, mint a szellemiek, amelyekben közvetlenül, s a legnagyobb intenzitással érhetjük el az istenit. Az anyagi dolgoknak ez a jelentése fejeződik ki a „matéria”, illetve a „materiális” szavakban.

Az önmagán túl nem mutató anyagi dolgokat pedig, ha nem panteista a nyelv, mint amilyen például a régi magyar volt, akkor azt egy külön szóval jelöli: mint például a német mondja: stoff.

A szakrális valóságban, s a szakrális valóságot elbeszélő nyelvben így az „anyag” egészen mást jelent, mint az anyagelvű valóságban. Ezért egy korrekt értelmező szótárnak nem csupán a szavak, esetünkben a hajó szó szakrális jelentését kellene pontosan feljegyezni, hanem közölnie kellene azt is, hogy a templomhajó „anyaga” nem stoff, hanem szakrális tartalmakat - istenit, vagy teremtést - hordozó „matéria”.

a mellérendelő és az alá-fölérendelő grammatikák, mint létviszonyok leképeződései

A nyelvi rétegek között az iskolás tankönyvek a lexikai szint után a grammatikait szokták tárgyalni. A hajó szó jelentéseinek felfejtésekor azonban teljesen értelmetlennek tűnhet a grammatikát szóba hozni: a szavaknak ugyanis aligha van grammatikája, a szó nyelvtani értelmében. Van azonban grammatikája, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen kapcsolatokra szeret lépni a „szó” más szavakkal, azaz, ha a grammatikát Humboldthoz, illetve Karácsony Sándorhoz hasonlóan mi is a világhoz való viszony nyelvi elemek közti viszonyokra való lefordításaként értelmezzük. Ebben az esetben drámai különbségek felszínre emelkedésének lehetünk tanúi.

Karácsony Sándor mutatja ki a Magyar észjárás című alapvető jelentőségű művében, hogy a nyelvek aszerint is megkülönböztethetők, hogy milyen grammatikai sajátosságaik vannak, pontosabban, hogy a mondattani domináns szerkezetük hogyan alakul. Kimutatja, hogy vannak olyan nyelvek - s a nyugat európai nyelvek nagyobb része tartozik ide -, melyekben a mondatrészek közötti viszony alá-fölérendelő viszony. Karácsony Sándor ezt a jellemző mondattani szerkezetet „társaslélektani” oldalról magyarázza, s Humboldt gondolatait tovább vite, azt fejt ki, hogy ebben a nyelvtani szerkezetben az az ember-ember viszony képeződik le, amely az adott népen belül a jellemző viszony. Amikor pedig a mondatrészek között a mellérendelő viszony a jellemző, akkor azon a népen belül az ember-ember viszony is jellemzően mellérendelő jellegű, mint például a kuriális viszonyokban, amelyeket kis autonómiáknak nevez Karácsony. S csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a mondatrészek közti viszony a magyar nyelvben is jellemzően mellérendelő, s a kuriális kis autonómiákkal is a magyar közösségeket írta le Karácsony.

Ahogy ő maga mondja:

„A magyar észjárás mellérendelő, a nyugat-európai alárendelő....Valahányszor a magyar észjárás gátlás nélkül fejthette ki önmagát, mindannyiszor következetesen ugyanazon törvényszerűségek érvénye szerint nyilvánult. Ha... megtehetette, kis autonómiákba szervezkedett, azokba, azokban életképes volt, erőteljesen védelmezte is.”

Karácsony Sándor: A magyar észjárás, Magvető, 1985.19.20. oldalak

Karácsony Sándor gondolatait tovább vite jutunk annak a felismeréséhez, hogy nem csupán az ember-ember viszony képeződik le a mondatrészek közti viszonyban, hanem már az ember-ember viszony is „leképeződése” egy még ennél is alapvetőbb viszonynak: az ember-világ közti viszonynak. Akárcsak a társas viszonyokban, e tekintetben is az alá-fölé, illetve a mellérendelő viszonyok az alapvetőek, s azt állapíthatjuk meg, hogy mind az egy időben élő népek között, mind történetileg léteznek azok a határvonalak, amelyek elválasztják ezeket a népeket, s jellemző világhoz való viszonyulásaikat egymástól.

Történetileg talán a preszokratikus görög és a hellén, illetve a római nép közötti törés a leginkább jellemző. A régi görögök a kozmoszhoz való viszonyukat a létharmónia szerint gondolták el, s ebből a mellérendelő viszonyulás következett. Ezzel szemben a hellenizmusban, s még inkább rómaiaknál a természethez való viszony lép a kozmoszhoz való viszony helyére, s a természethez való viszonyt az alárendelésre való törekvés jellemezte. A világról vallott nézetek „materialista” fordulata még tovább fokozta ennek az alárendelésre törekvésnek az igyekezetét, s a felvilágosodás anyagelvű hevületében egészen odáig ment el, hogy a természet „legyőzését” alapvető törekvéssé tette, s e törekvés megvalósítására szervezte át a kézműipart gyáriparrá. A létezett sztálinizmus volt a közelmúltig a természettel való háborúzó hevületnek a csúcsa, amely hevületben még a felvilágosult, liberális piaci viszonyoknál is kevésbé vette tekintetbe a „természet” erejét a visszacsapásra. Pontosabban azt, hogy a kozmoszban nincsen uralkodásra teremtett szubjektum - ember -, s alávetendő, legyőzendő objektum - természet -, hanem csak a kozmosz alkotói közötti és ezeknek a kozmikus egésszel való, időről

időre változtatható harmóniája. Amely harmóniában mindegyik fél egyenrangú, amiért is a köztük való domináns viszony - az időleges dominanciák ellenére is - a mellérendelési viszony.

Mindezekkel kapcsolatban ismét Karácsony Sándort idézzük:

„Ennek a rendszernek a mélyén ott rejtőzik természetesen valami olyas világnézetszerűség is, hogy az élet értelme éppen ez a celeritas,⁹ ez az aktivitás. Lebirkózni egy nagy küzdelem során az akadályokat, véghezvinni nagy hírű munkámat, manifestálni az Ént. A (nyugat) európai indogermán észjárásban éppen ez az Én-manifestálás a »szubjektív«, s formája, a küzdelem a »komplikált«. ...

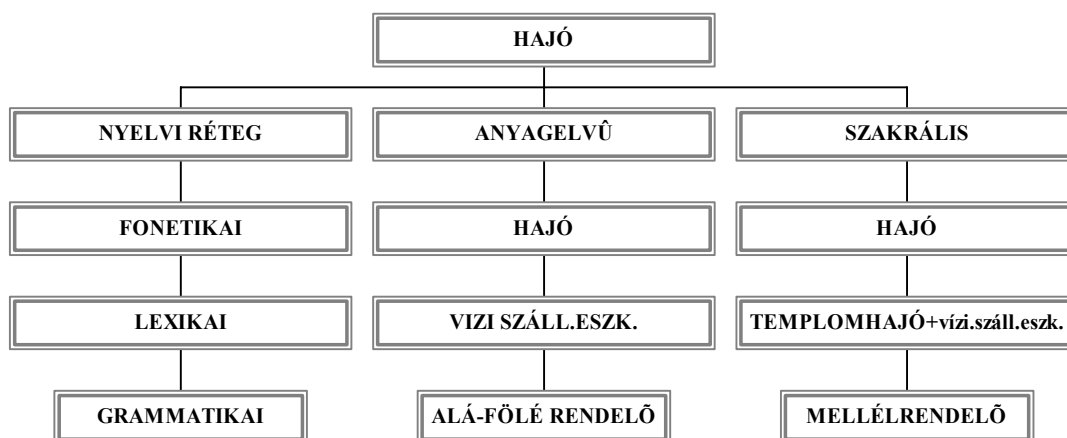
Ebben a rendszerben például úgy tanítják úszni az embereket, hogy vegyék fel a harcot az »ősellenfellek«, az »elemmel«, a vízzel. Aki legyőzi az »elemet«, az tud úszni. A »harcot« megelőzi a »fegyverkezés«. Támadó fegyver a tempózás. Előbb elméletileg, aztán gyakorlatban a szárazföldön, majd preparált körülmények között, az úszómester tanításai szerint és felügyelete alatt a vízben. Védekező eszköz a kötél, a mentőöv, a kis víz, a »vízből mentés«. Így támadva-védekezve jutunk el a szabadúszásig.

Eszem ágában sincs azt mondani, hogy ez helytelen eljárás. Csak azt hangsúlyozom, hogy nem egyetlen eljárási lehetőség. Egy egészen másik világ magyarázata szerint a víz nem ellenséges tényező az úszásnál, hanem a legértékesebb szövetség. Úszni annyit jelent, kibékülni, sőt szövetkezni a vízzel. Aki ösztönösen és még a vízre bocsátkozás előtt szót fogad a víznek, bízik benne, és a maga egész egyéniségét beleadja a víz tervhálózatába, az azonnal tud úszni.”

Karácsony Sándor, i.m.: 22-23 oldalak

A szakrális és az anyagelvű népeket jellemző viszonyok közti, a történeti időben változó viszonyokon túl az azonos időben élő népek közti különbségekre számunkra ismerős lehet Attila és Justinianus párviadalának a kora, ahol egy panteisztikusan szervezett pusztai nép és a természet - beleértve más népeket is - feletti uralomra szervezett nép ütközött meg egymással. Attila, mint a többi pusztai nép is, a kozmikus harmónia, s vele a mellérendelő alapviszonyt megvalósító világnak volt a lakója, míg Justinianus az alá-fölérendelésre szervezett kapcsolatoknak volt a vezérképviselője.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a stofflich nyelvek alá-fölérendelő, az uralomra, a csúcsragadozói építmény dzsungeltörvényeinek a leképzésére hajaznak. Ezzel szemben a szakrális nyelvek, akár panteisták, akár monoteisták, inkább mellérendelő jellegűek. Amiből az is következik, hogy, ha a „hajó” szót egy stofflich nyelvben mondjuk ki, akkor az egy alá-fölérendelő grammatikájú nyelvi kapcsolatba kerül be, a stofflich értelemben vett „hajó” „grammatikája” így az alá-fölérendelés. A szakrális nyelvben kimondott „hajó” szó ezzel ellentétben viszont mellérendelő mondatrészeknek a része inkább, ezért a szakrálisan kimondott hajó szó grammatikája a mellérendelés.

⁹ Celeritas: sebesség

Ha innen, a koránt sem iskolás módon felfogott nyelvi rétegektől tovább akarunk lépni, akkor egy, a régi iskolázottságúak számára szinte teljesen ismeretlen tartományba, a „jelentés” birodalmába kell átlépnünk. A „jelentés” rendkívül bonyolult, csak definíciójával könyvtárakat megtöltő irodalmát megkerülve, most kedves hajó szavunk „jelentésének” a stofflich és a szakrális nyelveken belüli változataira vetünk pillantást:

a jelentés első rétege: a stofflich és Bibliai jelentések

A hajó szónak már a grammatikája is olyan értelmezési tartományokba vezetett el, amelyeket, oktatásügyünk hiányosságai miatt, csak kevesen ismerhetnek, a jelentés első rétegének, a szemantikai rétegnek a felnyitása viszont már végképp olyan megpróbáltatások elé állítja az Olvasót, amely még a teológiai alapiskolázottsággal rendelkezők számára sem könnyen teljesíthető. Nem, mert ezen a jelentésszinten már végletesen szétválak egymástól a stofflich és a szakrális nyelv, amiért is már nem lehet olyan közvetlen és egyszerű logikai tagadással, illetve a komplementaritás alkalmazásával áthidalni a köztük keletkezett szakadékot, mint azt a grammatikai jellegzetességek kapcsán még megtehettük. Nem, mert itt már a stofflich, illetve a szakrális valóság konkrét jellegzetességei veszik át a korábbi logikai kapcsolatokat helyét, s ezek a jellegzetességek alapvetően eltérítik a jelentéseket egymástól.

A stofflich nyelvben ugyanis elegendő azt a kérdést megvizsgálni, hogy az a tárgy, ami előttünk áll, mire használatos, s ennek a használatnak a megnevezésével, mivel ez a tárgy önmagán túl semmi másra nem utal - referál - hozzá is jutunk jelentéséhez, legalábbis annak első, a tárgyi jelentési rétegéhez. Ezen a nyelven ezért a grammatikai szint után egy rendkívül egyszerű, és közvetlen jelentésréteg következik, amely azt meséli el, hogy közvetlenül kézzelfoghatóan mire használatos a szóban forgó eszköz.

A szakrális nyelvben is megtalálhatjuk ezt a kézzelfoghatóan közvetlen közlekedési eszközre, illetve a templomhajóra, mint épületre vonatkozó jelentésréteget, a stofflich nyelven mondott hajóhoz képest azzal a jelentéstöbbséggel, illetve utalástöbbséggel, hogy nem csupán a közlekedési eszköz voltra utal, hanem valami egészen másra is, amely mást viszont már csak a szakrális valóság alapján válaszolhatunk meg. Ez a szakrális valóság mutatja ugyanis meg, hogy miért éppen hajó alakú a templom alakja, s miért nem más alakzatot kanonizált a templomépítéset?

Ami, különösen a magyar kereszténység eredeti építkezési kánonját ismerve, annál is indokoltabb kérdés, mert a legősibb magyar keresztény templomok nem hajó, hanem kör alakúak. S annak ismeretében, hogy a templomépítészeti fénykorában mindennek önmagán túlra - a szakrális valóságra - utaló szimbolikus jelentése is volt, ez a körről hajóra való váltás az építészeti kánonban nem tekinthető egyszerű divatkérdésnek: a szimbólumok megválasztása, használatának engedélyezése és kanonizálása rendkívül körültekintő, s teológiailag igazolt döntést igényelt, amely döntést egy bonyolultan építkező intézményrendszer készített elő, s hozott meg - sok belső harc árán.

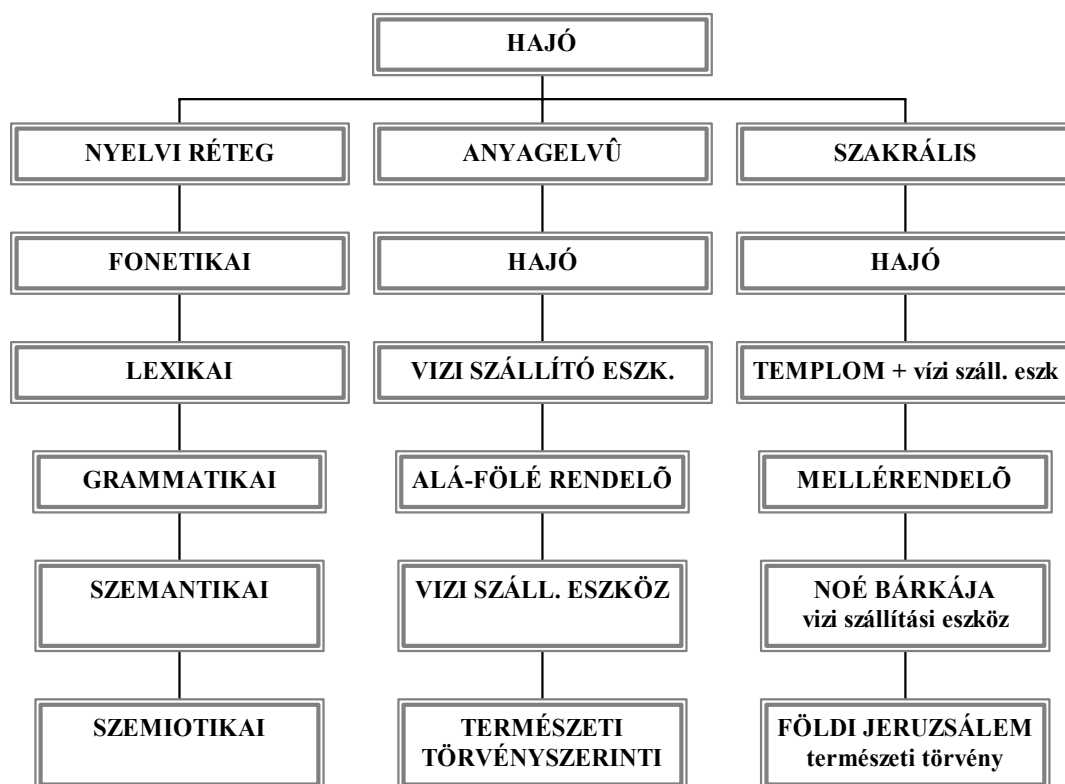
Térjünk azonban vissza a stofflich hajó alakzat okait megvilágító jelentésrétegen túli, a csak a szakrális valóság alapján megmagyarázható kérdésünkhöz: miért éppen hajó alakú a templom, s nem más az alakja? A választ, természetesen a Bibliában találjuk meg, az özönvíz történetét elbeszélő részekben, melyeknek főszereplője, szakrális hőse Noé. Noé, aki az egyetlen volt a bűnös városban, Ninivében élők közt, aki Istennek tetszőn élt, s ezért Isten, álmában meglátogatta, s tanácsokkal és parancsokkal látta el arra a közelgő időre, mikor a törvényétől való eltérés miatt a város lakóit az özönvíz általi halállal bünteti majd meg. Az özönvíz előtt Noé egy bárka segítségével menekült meg, s ennek a bárkának alakja, a hajótest általános és sematikus körformája kanonizálódott a templomhajó alakjában. Így amire a templomhajó önmagán túlra mutat: Noé bárkája, s ezért a szó szemantikai szintjén a templomhajó Noé bárkáját is jelentette a középkorban, s jelenti ma is a Biblikus emberek számára. S ez, a Noé bárkájára, egy bibliai eszközre való utalás az, ami a szakrális nyelvben másodikként különbözik a mellérendelő viszonyulás mellett a stofflich jelentéstől: az áramlástani törvényeknek engedelmeskedő mérnöki munkájának eredményeként előálló egyszerű anyagi elven szerveződő nyelven kimondható szállítóeszköztől éppen a Biblikus, vagyis szakrális jelentés különbözteti meg. Noé az aki cselekszik, s azt hogy miért éppen hajót épít, az özönvíz, vagyis isten haragja határozza meg, s nem a vízen való közlekedési igény, mint a pusztta stofflich valóságban élő igényét. A közönséges vízi - vagy légi - szállító - vagy hadi - eszköz és Noé hőstette közti különbséggel azonban még nem magyaráztuk meg a kétféle hajónak az anyagi és a szakrális nyelven elmondható különbségeit a maguk teljességében.

a szemiotikai réteg: a természeti és az isteni törvény különbsége

Ám hogy megmagyarázhassuk, tovább kell jutnunk a nyelv szemantikai rétegénél, s le kell hatolnunk a jelentés egy mélyebb rétegéig, a szemiotikai rétegig. Ebben a szemiotikai rétegben arra kérdezzük majd rá, hogy a szállítóeszköz alakja miért éppen olyan, amilyen, azaz, hogy milyen törvényeknek engedelmeskedik, azaz a vízi jármű milyen törvényekre utal, s miben különböznek a Noé hajóépítő tettét meghatározó törvények ezektől a szállítóeszköz alakját meghatározó törvényektől?

A hajóépítő mérnök a vízben érvényes áramlási törvényekkel foglalkozva jut el a hajó alakjához, s az ezeknek az áramlástani, azaz „természeti törvényeknek” való megfelelés teszi lehetővé cselekvését. Noé cselekvését természetesen a természeti törvényekhez is igazítja, hiszen valódi vízi szállítóeszközt kell megépítenie. Noé cselekvését azonban nemcsak a természeti törvények szabják meg, mi több, ahhoz, hogy a természeti törvényekkel egyáltalán bánni kezdessen, ahhoz korábban más törvénynek, Isten törvényének kellett engedelmeskednie.

A mérnök hajóépítő cselekvésének pusztán a természeti törvények ismerete a feltétele, Noé hajóépítő cselekvésének azonban van a természeti törvényen túli feltétele is: az, hogy engedelmeskedjék Isten törvényének. S éppen ez, az Isten törvényére való utalás az, ami a szemiotikai szinten megkülönbözteti a templomhajót az egyszerű közlekedési eszközként használt hajótól.

Mi is ez az isteni törvény, amelynek való engedelmeskedés Noé számára, s csak az ő számára, a természeti törvénynek való engedelmeskedést, a hajóépítést lehetővé tette? Mert hajót bárki építhetett Ninivében, ám Isten egyedül Noét mentette ki haragja, az özönvíz, s a vele járó büntetés, a víz általi halál elől, mert egyedül Noé engedelmeskedett az ő törvényeinek.

Melyik is ez a természeti törvények felett álló törvény, hogyan is szól Isten szakrális törvénye, a legfőbb törvény, amelynek való engedelmeskedés tette ehetővé a megmenekülést a vízhalál elől Noénak? A választ az Újszövetségben, s ott is a Hegyi beszédben találjuk: a „szeretet” törvénye. Így Noé bárkája, s vele a templomhajó Isten legfőbb törvényére, a szeretet szakrális törvényre, a szeretetre utal. Mindarra, ami például a tízparancsolatban jelenik meg: azokban az emberi viszonyokban, melyekben a mellérendelés a jellemző, s amely kizárja az alá-fölérendelést, s annak fattyúhajtásait. A mellérendelő viszonyban ugyanis a lopás értelmezhetetlen: meglopni azt, akit mellérendeltnek tartok nem lehet, s megcsalni, vagy tiszteletlenségben részesíteni, vagy megölni sem. Ölni, lopni, csalni, tiszteletlenül viszonyulni csak ahhoz lehet, aki alá-fölérendeltségben áll, annak valamelyik ágán a cselekvőhöz képest. S mert alá-fölérendeltségben állnak, ezért köztük a szeretet lehetetlen.

Vagy másként, de ugyanezt fogalmazza meg Heidegger, mikor a szeretet a lényeg, az emberi lényeg „lenni hagyásként”, azaz a létigazságra törekvő létvonatkozásban határozza meg:

„(a gondolkodás, az ember létvonatkozása.... az ember lényege).... „A gondolkodás van - ez azt jelenti: a lét sorsszerű küldetéssel mindenkor elfogadta önnön lényegét. **Egy »dolgot«, vagy egy »személyt« lényege szerint elfogadni azt jelenti: szívlelni: szeretni. Ez a szeretés lényegiben elgondolva azt jelenti: lényegét ajándékozni. Az ilyen szeretés a képesség tulajdonképpen lényege, ami nemcsak ezt, vagy azt képes teljesíteni, hanem valamit származási helyén »létezni«, azaz lenni hagy. A szeretés képessége az, aminek folytán valami tulajdonképpen lenni képes. Ez a képesség a tulajdonképpen »lehetővé válás«, az tehát, aminek lényege a szeretésen nyugszik. E szeretésből következően képes a lét a gondolkodásra. A szeretés teszi lehetővé ezt a gondolkodást. A lét mint közeg a szerető képesség, azaz a lehetséges nyugodt ereje .. Amikor »a lehetséges nyugodt erejéről« beszélek ... magát a létet gondolom el, mely szeretőn a gondolkodást, és így az ember lényegét, azaz az ember**

létvonatközösítését lehetővé teszi. Valamire képesnek lenni itt azt jelenti: azt a maga lényegében megóvni, közegében benne tartani.”

Martin Heidegger: Költőien lakozik az ember, T-Twins. Pompeji, 1994. 120-121. oldalak

A rendkívül gazdag jelentésű szövegből most csak azt emeljük ki, ami a mellérendeléssel egyenértékű, s amiről Heidegger azt állítja, hogy az a szeretés lényege: az ember „létvonatközösítését”, a Biblia nyelvén: Istenre vonatkoztatottságát, ami azt jelenti, hogy lényege szerint elfogadni, lenni hagyni. Aki öl, lop, tiszteletlen, vagy csal, az nem hagy lenni, lényege szerint, ellenkezőleg: a lényege szerinti lenni hagyás ellentéte, a lényege szerint lenni hagyás akadályozása, lehetetlenné tévése.

A legfőbb isteni törvény: az ember létvonatközösítését, Istenre vonatkoztatottságát, lényegét lenni hagyni, szeretni. Noé volt az egyetlen Ninivében, aki a legfőbb isteni törvényt, az embert Istenre vonatkoztatottságában hagyni volt képes, ezért, a szeretet képességért részesült az Isten általi szeretetben: a lenni hagyásban, az árvíz előli menekülés lehetőségében, s a bárka menedékében való levésben.

Mindez azonban a bárka jelentését is megváltoztatja. A bárka, Noé bárkája, a maga egyediségében és egyetlenségében a menekülés helyét, a menedéket is jelenti. Ami azzal jár, hogy a templomhajó nem csupán vízi járműre való utalást jelent, hanem menedéket is: azt a „helyet”, ahol az ember a lenni hagyásban, azaz a szeretetben részesülhet. S aminek az a feltétele, hogy ő maga is szeretetre legyen képes. A bárka ezért a szeretet helye, amit a Biblia szimbolikus nyelvén Földi Jeruzsálemnek neveznek.

Földi Jeruzsálem azonban nem a ma is a szeretetlen öldöklések színhelyét jelenti, ellenkezőleg annak éppen az ellenkezőjét: azt a helyet, ahol a szeretet a földön megvalósul. Minden olyan helyet a Földön, ahol a szeretet megvalósul: az ember lényege szerintiségében való lenni hagyása Isten által, az Isten iránti szeretet, Isten lényege szerintiségében való hagyása, s a más emberek lényegükben való lenni hagyása. A hely, ahol a megváltás minden nap megvalósulhat, mert a hely, ahol az ember a gyónás, az ima, a rítus és a bűnbánat által megtisztulhat, s ahol a szeretet képességét visszakaphatja, s szeretetre való képességében megváltottá lehet. A templomhajó hajó formája így végső jelentésében Földi Jeruzsálemet jelenti, azt a helyet, ahol a földi szeretet megvalósulhat, s nem csupán az áramlástani törvényeknek megfelelő testi formát.

a hermeneutikai réteg: a világszervező értelmek különbsége

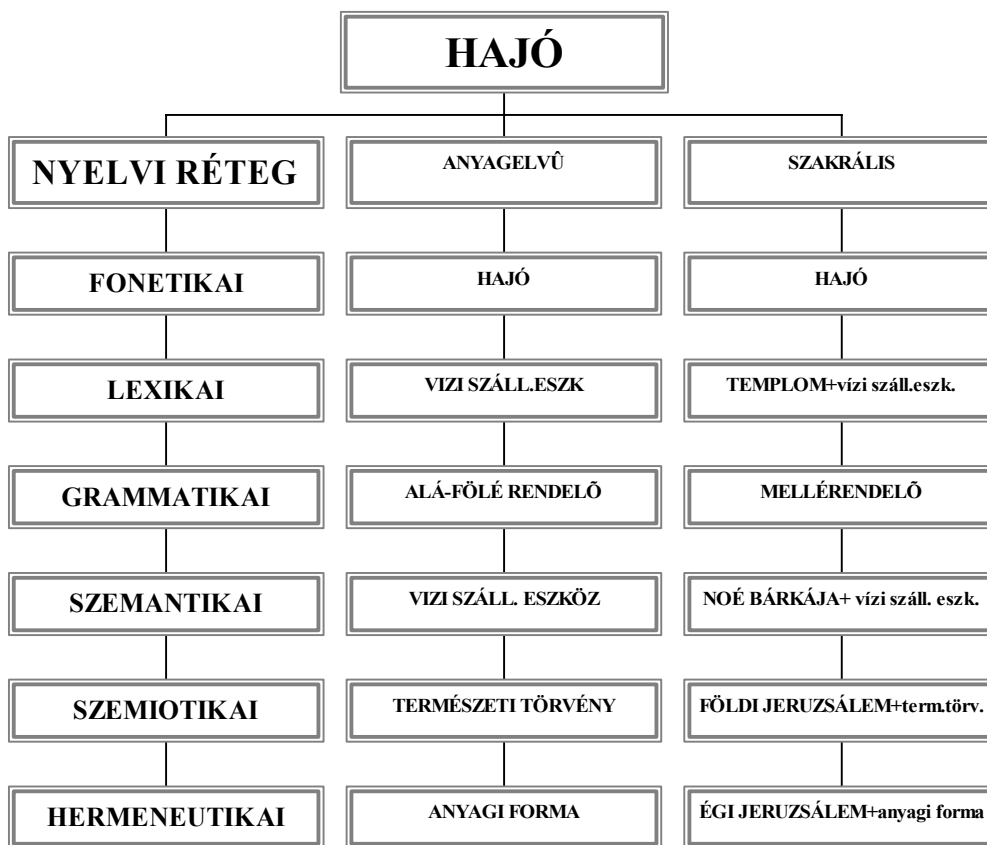
Mindezek után azt hihetnők a hajó jelentéseinek minden rétegét felsoroltuk, a hajó jelentéseit teljesen kimerítettük, ám ez nem így van. Van ugyanis még egy réteg, amely a végső tulajdonság, a végső általánosítás, s amely a két nyelv, a stofflich és a szakrális nyelv különbségét visszavonhatatlanná és teljessé teszi. Teljessé és visszavonhatatlanná azért, mert a szeretet felületes fogalmát a szemiotikai szinten még a stofflich hajóra is rá lehet aggatni: a mérnök e szerint a felületes szeretet meghatározás szerint a szeretet által vezéreltetve készíti el a hajó tervét, majd a hajót, hogy hozzásegítse a nélküli embereket a távolság legyőzéséhez. Ez azonban, még a benne mozgó, a fizetségben kifejeződő érdektől el is tekintve, pusztán „humanizmus”, ami önmagában azért még nem megvetendő teljesítmény, azonban lényegét tekintve kevesebb a szakrális szeretetnél. Nem lényegében lenni hagy ugyanis, hanem közlekedési feltételeket hoz létre: nem a képességet, hanem a testet részesíti szolgáltatásban. Ami, bármily szokatlanul is hangzik, a szó rossz értelmében vett metafizika csupán.¹⁰

¹⁰ Erről bővebben Heidegger kitűnő írásában, a levél a humanizmusról-ban olvashatunk. Id. mű 117-170. oldalak

Hogy ezt a rossz megoldást elkerülhessük, tovább kell jutnunk a szakrális értelemben vett szeretet megértésében, amit a római keresztény vallás nyelvén úgy fejezünk ki, hogy a templomhajó az Égi Jeruzsálem is. Erre a továbblépésre azonban a szemiotika már nem alkalmas, nem elegendő, mert az csak az ember által adott jelentést rekonstruálja, hogy ezt a lépést megtehessük, a hermeneutikára van szükségünk. (ahol az eredet, Isten szeretete van jelen, mindkét irányba:

Ahogyan isten szereti az embert, s ahogyan az ember szereti istent: az agapé helye. A szakrális maga. Ezzel szemben a hajó stofflich jelentésének végső alapja, hogy stofflich, hogy anyagi, egy anyagi forma. A stofflich hajó így: az áramlástani természeti törvényeknek megfelelő anyagi forma, amely vízi közlekedésre szolgál, ám amely ugyanakkor az embereket hierarchikus viszonyokba rendezi.

A templomhajó az a szakrális hely, ahol az ember Istennel közvetlenül kerülhet kapcsolatba, s ezért a szakrális valóságnak az a helye, ahol a szeretet és általa a mindennapokbeli megváltás valósulhat meg, ahol a szeretet törvényei szerint rendezkednek be az emberek, a mellérendeltség szabályainak megfelelően, s ezért lényegükben lenni hagyják egymást.

Amikor a stoff nyelvén mondjuk ki, hogy templomhajó, akkor egy áramlástani természeti törvényeknek megfelelő anyagi formájú építményre kell gondolnunk, ez a nyelv, zártsága és korlátozottsága következtében nem teszi lehetővé, hogy másra is gondolhassunk. A stofflich nyelv zártságát és korlátozottságát azonban elfedi az, hogy a természeti törvényeknek megfelelő, anyagi építményről azon belül, amit a stofflich nyelv lehetővé tesz, nagyon sokféle. Építésztechnikai, ingatlan ügynöki, esztétikai, s még a szó szintén a stofflich valóságra korlátozott értelmében szociális természetű elbeszélések is szöhetők, a hatalommal való összefonódásának a megformáltságában való megjelenésével, illetve a legköznapibb kényelmi szempontokkal egyetemben, melyet a padok nyújtanak, vagy sem benne. Ez a sokféle megközelítési lehetőség, s ez a sokféle - műszaki, tudományos, gazdasági, politikai és köznyelvi -

hozzá tartozó nyelvezet azt a látszatot kelti, hogy segítségükkel a templom és a templomhajó teljes valósága elbeszélhető és elbeszél is.

Ezzel a látszattal ellentétben azonban a szakrális valóság egyetlen jelensége, a legapróbb sem beszélhető el ezen az anyagelvű nyelven, nem, mert amputálták róla az Isteni, a szakrális törvényeket, s mindenek előtt a legfőbb törvényt, a szeretet mellérendelő törvényét. Ahhoz, hogy a templomhajó a maga valóságosságában és rendeltetésszerű használatában elbeszélhető legyen, ahhoz másik nyelvre, a szakrális nyelvre van szükség. A szakrális nyelv rendelkezik ugyanis azzal a „többlettel”, illetve többlet teljesítménnyel, amely az anyagi értelemben vett hajó teljes leírásán túl, a templomhajó szakrális dimenzióinak az elbeszélését is lehetővé teszi.

Képzeljük magunkat egy tizedik századi parasztember helyébe, s ennek a parasztembernek az ismereteivel, nyelvtudásával válaszoljuk meg kiinduló kérdésünket: mit jelent az a szó, hogy hajó? Ez a tizedik századi egyszerű parasztember azonnal kész a válasszal: szállítóeszközt, illetve azt a szakrális helyet, ahol a szeretet és különösen az istenszeretet törvénye szerinti élet lehetséges, vagyis, ahol az istenhez való szeretetteljes kapcsolat, vonatkozás megvalósítható. A hajó szó kiejtésekor nem csupán a műszaki-anyagi tárgy, hanem az istenhez való szeretet teli vonatkozás szakrális helye is kiejtésre kerül. S ebből a szempontból teljességgel mindegy, hogy ki mit gondol a szakrális helyekről, ahol Istennel a szeretet teli vonatkozás, kapcsolat megvalósítható, hogy jó felvilágosult módján mindezt a középkori sötétség megnyilvánulásának, babonának gondolja- e, az nem változtat azon, hogy a szakrális nyelv: valóság és valóságos nyelv, melyet beszélve az emberek teljességgel megértik egymást.

Amiből az is következik, hogy amennyiben egy szakrális valóságban hívő személy és egy stofflich valóságban hívő személy kizárólag a maga nyelvén, a maga valóságát elbeszélő nyelvén próbál beszélni, akkor reménytelenné válik, hogy megértsék egymást. A német nyelv angol nyelvre jól-rosszul, de lefordítható, aminek eredményeként kialakulhat e két nyelvet beszélők között a megértés. A szakrális jelentéstöbblet Ezek a nyelvek ugyanis lefordíthatatlanok egymásra, nem úgy, mint a német az angolra, amely fordítás mégiscsak a megértéshez vezet el a beszélőket.

II. A JELENTÉSTÉR

Az elvmeghatározás, problematizáció, tematizáció és valorizáció műveleteinek ismeretében már kísérletet tehetünk annak felvázolására, hogy hogyan is történik a szimbolikus valóság felépítése. Az látnivaló, hogy ezekkel a műveletekkel elvileg és madártávlatból már leírhatunk egy-egy konkrét társadalmi valóságot, s annak belső szerveződését, ahhoz azonban, hogy közelebb mehessünk a ténylegesen létező, illetve a szimbolikusan felépített létezőkhöz, további műveletekre van szükségünk. Olyan műveletekre, amelyek, hasonlóan az eddigiekhez, még mindig nem a nyelvet adják meg: szavakat, jeleket, képzési szabályokat, hanem a nyelv használatát, vagyis a beszéd, s ezen keresztül a szimbolikus valóság felépítését határozzák meg.

Ezeknek az újabb műveleteknek, amelyek az elemi szervezési műveletekre és azokból épülnek fel, a kiépítése teszi lehetővé azt, hogy egy-egy valóságot, valóság tartományt, vagy identitást, de akár tárgyat, vagy dolgot is elbeszélhessünk. A következőkben előbb azt mutatjuk meg, hogy hogyan zajlik le ideális körülmények között a világszervező elvekből a konkrét létező és a hozzá való viszony „levezetése”, majd arra teszünk utalást, hogy az ideálistól milyen irányba téríti el, s hogyan az érdek a valóság elbeszélését, a szimbolikus valóság felépítését.

a világszervező elvtől a valóságszervező elvig

Az előzőekben láttuk, hogyan épül fel egy szimbolikus valóság a világszervező elv meghatározásától a konkrét lények, személyek, dolgok és tárgyak pozicionálásáig. Ez a szimbolizációs folyamat, ami ily módon előttünk áll, még csak általánosságban mutatja meg, hogyan is épül fel a világ, arról azonban semmit sem közöl még velünk, hogy milyen a szóban forgó valóság. Ahhoz azonban, hogy a világtól a valóságig vezető folyamatról szót ejthessünk, arra van szükség, hogy röviden meghatározzuk a világ és a valóság fogalmait és a köztük lévő viszonyt. Ehhez fel kell használni még egy létszerveződési forma tulajdonságait is: a birodalomét. Mielőtt a kérdésre rátérnénk, jelezzük, hogy a szimbolikus birodalomhoz is az ismertetett úton jutunk el: a szervező elv, a problematizáció, a tematizáció és a valorizáció segítségével. Mint az alábbi közbevetésben jelezzük ezek a műveletek azonban, miközben formálisan emlékeztetnek a szimbolikus világ felépítésének műveleteire, éppen léttartalmukat, léthez való viszonyukat tekintve különböznek tőlük, ezért csak a kellő változtatásokkal használhatjuk ugyanazokat a szavakat leírásukhoz.

közbevetés: világ, valóság, birodalom

Világ és valóság két különböző realitás. Különbözőségeik teljes körű elbeszélése egész könyvet igényelne, amire érthető okokból ebben a kötetben nincsen lehetőségünk. Tekintettel azonban alaptémánk szempontjából való jelentőségére, néhány, fontosabb tulajdonságát e szerveződési formáknak és módoknak szóba hozzuk.

*A világ első és legalapvetőbb tulajdonsága, hogy **nyitott**. A világ nyitottsága azt jelenti, hogy szervezete nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszi, hogy a létező mindenkor készen álljon a léttel való viszonyulásra, hogy a világban létezők létvonalkozásaikkal együtt legyenek, s fejtsék ki hatásaikat. Második főbb tulajdonsága a világnak, hogy az **elmélyülésre van programja**. Az elmélyülés a létszintek egyre mélyülő rétegeibe való lehatolást jelenti, azt, hogy a lét kimeríthetetlen mélységeitől nem riad vissza a létező, hanem egyre mélyebb rétegeihez képes viszonyulni. Nyitottság és elmélyülés együtt- s ennek a kötelezővé tétele a világ harmadik főbb tulajdonsága -: a **lét-esülés**, amely nem a megjelenést jelenti, hanem a léthez való viszonyulását a létezőnek, a létező létteljességét. A világ negyedik tulajdonsága,*

hogy „**harmóniát**” ír elő önmaga és tagjai számára: az egyre mélyülő létharmónia megalkotását. Mindezek következtében a világ a szabadság, a **létszabadság szervezete**, s ez ötödik legfontosabb tulajdonsága. Hatodik legfőbb ismertető jegyeként az **igazságtörténetiségét** említjük meg, amely azt jelenti, hogy a világ elősegíti, hogy tagjai engedjék a lét egyre mélyülő harmonikus belsőjének a felszínre emelkedését. Mindezek következtében a világ kiterjedését tekintve **minőségekkel bíró helyek** szervezete, tartama felől pedig **minőségekkel bíró időknél**, görög szóval khairosznak minősül.

A birodalomról politikai jelenséggé szokás beszélni: nagy kiterjedésű, több országot magába foglaló állam, amelyen belül valamelyik nép, vagy ország valamelyik rétege uralkodik a másik felett. Miközben ezt a jellemzést a birodalmak bizonyos típusaira érvényesnek tartjuk, figyelmünket inkább arra a létszerkezetre és szerveződési módra fordítjuk, aminek következtében ez az alá-fölérendelési kapcsolat egyáltalán kialakulhat. Így a birodalom olyan szervezet és szerveződési mód, amely zárt. Zártsága azt jelenti, hogy benne a léthez való viszonyulás lehetetlen, létszárakkal van elzárva. Ezeknek a zárságnak a felépítése előfeltételezi lét és létező szétválasztását, amely szétválasztást követően épülhetnek fel a létszárak. Következménye: a léttelen létező. Amely csak leső pillantásra tűnik lehetetlenségnek - a későbbiekben, a megvalósítható tévedésről szóló fejezetben éppen ezt a fogalmi képtelenséget mutatjuk be, mint létezőt. A létre való zártság ugyanakkor nem zárja ki, sőt előfeltételezi, hogy a birodalomban egy torz nyitottság alakuljon ki: az alávetettek önvédelmi intézményeinek lerombolásával keletkező „kinyitottság”, amely a hódítás akadálytalanságát hivatott biztosítani. Ugyanakkor ez a kinyitottság a birodalom uralkodó társadalma felé zártságot jelent, az uralkodó társadalom bezártságát hatalmába, s az alávetettek kizártságát ebből a hatalomból. A birodalom nemcsak zárt, hanem felszíni is. A felszíniség azt jelenti, hogy a létmélybe való belemerülés helyett a léttelenített létező szerkezetébe hatolnak be egyre mélyebben. S mert a létező belső szervezete is végtelen, ezért benne egyre feljebb lehet hatolni, egyre messzebbre lehet kerülni a léttől. A felszínibbé válásra való program mellett a birodalom következő tulajdonsága, hogy lét-telenít, amely éppen létező és lét elválasztását és egymástól való elzárását jelenti. A lét-telenítés következménye, hogy a léttelen létezők között harmónia nem alakulhat ki, helyette az egymás feletti uralkodás a jellemző szerveződési típus: a birodalomban uralkodni kell a természet felett, uralkodni más népek, s uralkodni más emberek felett. A zártság, a lét-telenítés és az uralom következtében a birodalomban a szabadság lehetetlen: egyszerre zárja ki a létszabadságot, a társadalmi-politikai szabadságot és a személyes szabadságot is. Ahol hiányzik a népek és személyek szabadsága ott lehetetlen, hogy a lét-telenített létezők között a létmély felszínre emelkedése legyen engedélyezve, ott az igazság az uralom érdekeinek való megfeleléssel azonos - azaz a létigazság nem történhet meg. S mert a létigazság nem történhet meg, s a többi felsorolt tulajdonság következtében itt a hely kiterjedéssé, az időminőség mennyiség nélküli, számossági tartammá romlik. Összefoglalóan a birodalom a létrontás szervezete és működési módja, s mert ez, a birodalomba bele van kódolva elpusztulása, ami sok esetben önmaga elpusztításaként megy végbe.

A világ a lét-esítés és a létszabadság szervezete, a birodalom a létrontás, a szabadsághiány szervezete. A valóság nem velük egy szinten helyezkedik el. A valóság felszínibb jelenség mindkettőnél, világnál és birodalomnál is. A valóság vagy a világnak, vagy a birodalomnak a térben és időben konkrét megszerveződési formája. Ezért a valóság lehet birodalmi valóság, vagy a világ valósága. Hogy melyik a kettő közül, vagy, hogy melyikhez való átmenetben leledzik, azt léttulajdonságai: a lét-esítés, illetve a létrontás megvalósulása, illetve valamelyikük dominanciája mutatja meg.

Az elmondottak miatt soha sem elegendő a valóságról - s a megvalósulásról - beszélni, mindig meg kell mutatni, hogy birodalmi valóságról vagy a világ valóságáról van-e szó, illetve, hogy melyik felé halad éppen a vizsgált valóság.

A szimbolikus birodalom és a szimbolikus világ felépítésére vonatkozó kategóriák belső, vagy létszerkezete is alapvetően különbözik egymástól. A birodalom leírásához szükséges fogalmak felépítéséhez, pontosabban „leépítéséhez” a következő eljárásokra van szükség: a szerves létet és létezőt leíró fogalmakból le kell választania létet, ezt divinázásnak nevezhetjük: megosztásnak. A megosztás, leválasztás eredménye a lét és a létező elválasztása, a lét-telenítés. A következő lépés a redukció, amely a létezőt tovább csonkolja, s visszavezeti a minőség nélküliségbe, a puszta számosság tartományába. Ennek következménye, hogy egyszerű számokkal kívánják meghatározni a minőségeket és a minőségi viszonyokat: például minőség nélküli időmennyiséggel, az időszámossággal a különböző árúk értékét. A redukciót követően a birodalmi valóság kialakítása az absztrakciót követeli meg, amit az identikus vonások lementszéseként, elhagyásaként írhatunk le. Csak az kerülhet beszámításra egy jogeset kapcsán, ami minden hasonló esetben közös. A világ fogalmainak megalkotásához ezzel szemben az integráció, az elmélyítés és az egytetemesítés harmonizációs műveleteire van szükség. A megvalósítás lehet diszkrétítés és lehet szervesítés.

Világ és valóság így hát koránt sem azonos fogalmak: a valóság a világ, vagy a birodalom előzetes felépítése és meghatározása után jöhet csak létre, mint azok valamelyikének a kifejeződése, konkretizációja. A valóság, s szimbolikus valóság így a világnak, vagy a birodalomnak egy lehetséges konkrét megvalósulása - amely lehetséges megvalósulásnak a szervező elvek határain belül kell maradnia.

A világ, illetve a birodalom konkretizációja során a valóság felépítése egy-egy konkrét lét-tartomány, azon belül konkrét csoport és személyes identitások, tárgyak, illetve dolgok azonosításai révén megy végbe, melyet ebben a folyamatban is a valorizáció koronáz meg. Tekintettel azonban arra, hogy a valóságot konkrét építőköveiből kell felépíteni, nem elegendő a valóság egészének, mintegy „keretnek” a meghatározása, mint az a világ esetében elegendőnek bizonyult, mindig konkrétan kell a lényeket, személyeket, dolgokat és tárgyakat elhelyezni a konkrét szimbolikus valóságban. Ezt a konkrét elhelyezést a jelentéstér megszervezésével lehet véghez vinni.

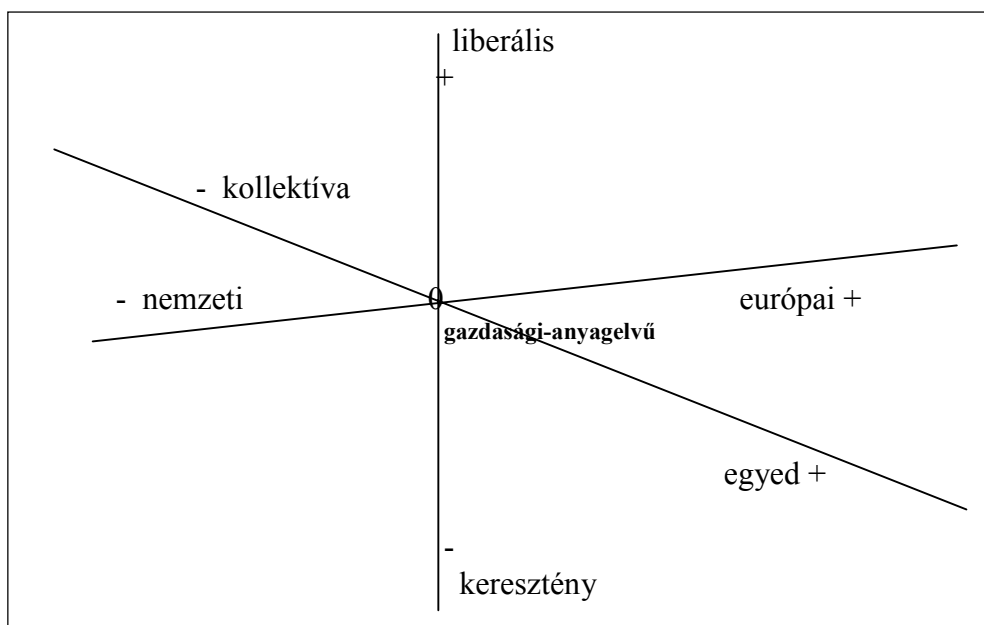
a konkrét jelentéstér felépítése

A szimbolikus valóság elemi alapegységeit a jelentésterek képezik. A jelentésterek egy-egy kisvilág, vagy kisbirodalom felépítését jelentik, melynek kiindulópontjában a térszervező elv meghatározása áll. A térszervező elv a világ-, vagy a birodalomszervező elv alkalmazása a konkrét életterületekre, illetve azok lényekre és dolgaira, személyekre és tárgyaira. Például, mikor a természetről van szó, akkor az a birodalmi szimbolikus valóságban valamilyen legyőzendő, szubjektivitással nem rendelkező, alacsonyabb rendű, és haszonhajtásra befogható dologként jelenik meg, amelynek semmilyen létvonatkozása sincsen. Ez utóbbi közelebbről azt jelenti, hogy anélkül lehet vele manipulálni, hogy más természeti és társadalmi létezőkkel való összefüggéseit, kölcsönös függéseiket figyelembe kellene venni.

A térszervező elv az a vonatkoztatási pont, amelyhez viszonyulhat minden olyan létező, amely ebben - az egyelőre szimbolikus - valóságtérben, illetve valóságtartományban egyáltalán előfordulhat, emellett pedig minden olyan létezőnek, legyen az élő vagy élettelen, szimbolikus vagy reális, személyes vagy eszközjellegű, a térszervező elv adja meg egzisztenciális karakterét: egzisztenciális létminőségét. Másként ezt úgy is mondhatjuk, hogy a térszervező elv egyneműsíti az ott egyáltalán előforduló jelenségeket, illetve meghatározza, hogy mely jelenségek léphetnek fel, s melyek nem ebben a térben - vagy, ha mégis valamilyen oknál fogva szóba kerülnének, akkor azt is, hogy ezek egzisztenciális képtelenségnek hassanak. A következő lépés, a tematizáció révén kerül sor a térszervező elvben foglaltak kibontására, illetve kirekesztésére a lehetséges lények és dolgok közül. Azt pedig, hogy ezek

az egyáltalán előfordulási lehetőséget kapott létezők milyen értékkel rendelkeznek, azt a valorizáció diktálja. Egy-egy jelentéstér megszerkesztését úgy képzelhetjük el, mint egy sokdimenziós euklideszi tér megszerkesztését, vagy mint egy sokdimenziós koordináta rendszer megadását.

A következőkben felvázolunk néhány olyan rendkívül egyszerű „jelentésteret”, amelynek jelenünk, s az azt megalapozó rendszerváltás szempontjából is döntő hatása volt:

A bekeretezett rendkívül, kifejesztőik által szinte a primitivitás határáig leegyszerűsített háromdimenziós koordináta-rendszer - értékelési séma - nem új keletű, nem az újkapitalista rendszer találmánya, de nem is csupán a „kisátkos” rendszer „világpiaci szocializmusával” útjára bocsátott identitás átalakítási stratégia része; már a XIX. és XX. század fordulóján is voltak olyan ideológiai körök - például a Galilei Kör -, amelyek ennek a szimbolikus valóság- és identitásképző jelentéstérnek a kidolgozásával kívánta a maga „progresszív”, „haladó” programját rákényszeríteni az országra.

A jelentéstér

Középpontjában, alapvetően kimondatlanul, sokszor azonban explicitté téve is, egy „problematizálási” művelet áll: milyennek kell lennie a kívánatos társadalmi valóságnak, milyen alapszatra lehet felépíteni a kedvező társadalomszervezetet? A válasz ebben a mi rendszerváltásunkban is hatékonyan működtetett szimbolikus konstrukcióban az anyagelvű valóságképző szervező elv. Sajátossága, aminek következtében mégsem sztálinista rendszer válik belőle az, hogy nem politikai, hanem gazdasági, azon belül is elsősorban piacgazdasági jellegű az a gazdasági anyagelvűség, amely ezt a jelentésteret alapjaiban határozza meg. Ezen, sok esetben csak rejtetten elvégzett problematizálási művelettel aztán már ki van jelölve, mint azt egy jól működő problematizálástól el is várhatjuk, az a létminőség, amely a társadalmi valóságot jellemzi majd. S mert a társadalmi valóság létminősége már kijelöltetett, e jelentéstér „konstruktorai” hozzáfoghatnak a tematizáláshoz: a jelentéstér felépítéséhez, a piacgazdasági értelemben anyagelvű társadalmi valóság berendezéséhez.

- ebből a piaczgazdasági anyagelvűségből következik, hogy olyan szerveződési alakzatokat tüntet fel természetesnek, s öröknek, amelyek - mint a későbbiekben, Foucault-ra hivatkozva ezt kicsit részletesebben is bemutatjuk - ennek a piaci anyagelvűségnek állnak a szolgálataiban. Minden mást megelőzve ebben a jelentéstérben az egyed a legfontosabb állítás, minden ennek az egyednek az önérvényesítéséről szól, minden ezt az egyedi önérvényesítést szolgálja.

- ez az egyedi önérvényesítés csak azon a ponton törik meg, ahol az egyednek szüksége van mások támogatására, s azoknak az övére, azaz, amikor cinkos érdekszövetségek támogatására szorul. Gondosan úgy van azonban megszerkesztve ez a jelentéstér, hogy benne ezt a cinkos érdekszövetséget fel se lehessen vetni, ellenben mindenki más hasonló alapokon álló szövetségeit, vagy ami még ennél is főben járóbb, emberi közösségeit, mint negatívumot lehessen feltüntetni. Ezért az egyed ellentéte ebben a jelentéstérben nem a személy, amely ugyanazon a logikai, és ugyanazon az organikus szerveződési szinten állana, mint az egyed, hanem a kollektívum. Ezen jelentéstér „konstruktőrei” ezzel a mesterfogással két legyet is ütnek egy csapásra. Egyrészt lehetlenné teszik, hogy az egyed, mint szerveződés bírálata szóba kerülhessen egyáltalán - mint látjuk majd, ebből az alap-jelentéstérből szőlőfürtszerűen ágaztatnak el minden más jelentésteret, ahol minden új jelentés-altér az előrébb álló jelentéstér valamely tagjának az ugyanazon módszerrel megkonstruált kibontása -, s hogy ellentétéről, a személyről, illetve a személyiségről beszélni lehessen: ennek a jelentéstérnek a lexikájából hiányzik a személy és még inkább a személyiség szó. Másrészt az egyed korlátozhatatlan önérdek-érvényesítésének útjában álló egyéb szerveződések, mint negatívokat lehet feltüntetni. Végül is egy hamis alternatíva áll így elő: annak, aki ennek a jelentéstérnek a bővületében szocializálódik az egyed a feltétlen igen, míg vele szemben a kollektívum áll, csak a kollektívumra lehet gondolni. Hogy a személyre, vagy a közösségre gondolni lehessen, ahhoz ebből a jelentéstérből ki kell lépni, ám a kilépés a belső és a külső jelentéstér-határizetet összejátéka miatt meglehetősen nehéz feladat. És, hát a „kollektív” szó is igen jól megválasztott szó. A kollektív ugyanis az egyedek érdekszövetsége. S a sztálinista rendszer éppen ezt a kollektívumot szegezte szembe két nagy ellenfelével: a liberalizmussal és a konzervativizmussal. A kollektívum állítása tagadta az egyed jelentőségét, az egyedek javára; a konzervatívból pedig egyaránt tagadta a személyiséget és a közösséget. Ennek a kollektív érdekszövetségbe szervezett egyednek volt az intézményesülési formája a párt, mint kollektív egyed. S mert ez volt, ezért lehetett azt a gondolkodástani megengedhetetlen csúsztatást elhíttetni még szakértőkkel is, ami az egyeddel nem a személyiséget állítja szembe, s nem a személyiségek által szabadon alkotott közösséget, hanem a leszerepelt létező sztálinista rendszer fő hívó szavát. S mert a leszerepelt rendszerrel lehetett azonosítani a kollektívet, aminthogy lehetett is, ez mind az egyed pozitív, mind a kollektív negatív voltát egyazon lépéssel beállította.

- ám, ha tekintetbe vesszük, hogy egyed és kollektívum nemhogy tagadnák, de egyenesen feltételezik egymást, akkor felvetődik a kérdés, hogy miért állítják ennek a jelentéstérnek a konstruktőrei szembe egymással a kettőt? A válasz magától adódik: minden más kollektívumot, mint ami a piaczgazdasági egyedek kollektívuma, lehetetlenítenek. Ám a más, mondjuk a politikai tőke alapján szervezett egyedek e tiltás révén háttér és alapzat nélkül maradván teljes kiszolgáltatottságra kárhoztatnak. Ilyenkor mondja a pesti szleng, hogy „ügyes”.

- egyed és kollektívum ilyen fals szembeállítás egy hamis társadalomszervezési dimenziót épít fel, ami aztán döntő jelentőségűnek bizonyul a jelentéstér továbbépítését tekintve. Ezen az alapon állva ugyanis meg lehet nevezni azt a „kollektívumot”, amely az általában vett tiltáson túl is konkrétan a leginkább akadálya a gazdaságosított társadalmi valóság egyedinek érdekszövetségeiből álló kollektívumok eredményességét, s ez a nemzet. A nemzet lesz az ezen jelentéstér második dimenzióját felépítő egyik létező, ám a nemzet ide citálása,

hasonlóan az egyeddel szembeállított kollektívumhoz, ismét elvi kérdéseket vet fel. Egyfelől azért, mert a „nemzet” kettős jelentésű fogalom: klasszikus, hagyományos értelmében a nemzet: szakrális nemzet, s mint ilyen nem kollektívum, hanem közösség. Ezért aztán ugyanazt a gondolkodási-logikai szinhibát követik el a térkonstruktőrök, mint az egyed esetében: egy kollektívum helyére egy közösséget csempésznek. Másfelől viszont a nemzet valóban jelent kollektívumot is, csak hogy éppen azt a kollektívumot, amelyet az egyed alakított ki sajátos céljai elérésére: a polgári nemzetet, amely az egyedek legnagyobbnak szánt érdek-közössége. A polgári nemzettel kapcsolatban viszont okkal és joggal vethető fel a kérdés: az egyed, amely csak addig létezhet, míg az általa önmaga másikként felépített polgári nemzet létezik, létezhet csak maga is, miért támad oly heves indulattal önmaga másikként? Mi indokolja, hogy az egyed a neki létezését biztosító polgári nemzetet is fel akarja már morzsolni? Nem járunk távol az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a jelentéstér konstruktőrei már egy másik, nemzetén túli szerveződés, nevében és érdekében esnek neki önmaguk másik oldalának. Amiből viszont, visszamenőlegesen a jelentéstér előző fals dimenziójára is az is következik, hogy ott a kollektívummal szemben nem is az egyednek kellene állania, hanem az egyes valamely más társadalmi szerveződési formájának.

- s itt ismét a kérdés: ha az előző dimenzióban nem is a klasszikus polgári egyed kellene, álljon, akkor az egyfelől magyarázat arra, hogy a klasszikus polgári egyed „másikját”, háttérét, a kollektívumot miért helyezik a konstruktőrök - ha egyáltalán tudatában vannak ennek a cserének, s nem áldozatai maguk is más manipulációknak. Ha áldozatai, akkor mégsem olyan top-szakértők, mint hirdetik magukról, vagy, ha mégis azok lennének, akkor viszont joggal vethető szemükre a manipulációs szándék, akármelyik is azonban a kettő közül, e jelentéstér-konstruktőröket nem tünteti fel túlzottan jó színben. Másfelől viszont felveti azt a kérdést, hogy a polgári egyed társadalomszerveződési formája helyén mi is kellene álljon, akinek a nevében ezt a jelentéstérre konstruálják az említett szakértők? S gyanakodhatunk, hogy a polgári egyed a globalizációs hatalomén álruhája, amelyet ma még, hatalmának nem kellő kiteljesedettsége miatt - ez a tranzitológiai determinációja - nem vallhat meg, ezért folyamodik álruhához.

- sokat elárul azonban a konstruktőrökről - és megbízóikról is -, hogy az identikus nemzettel szemben az „európai” áll. De mi is az „európai” ebben az összefüggésben? A nemzet tagadása lenne? Aligha, hiszen az, amit Európaként szoktunk emlegetni „nemzeti” alapokon szerveződik megalakulásától fogva. A klasszikus középkori Európa a szakrális nemzetek Európája volt, amint arra már utaltunk,¹¹ az újkori Európát pedig a polgári egyedek érdekszövetségeként szervezett nemzet jellemezte - akár így, akár úgy választunk is, Európa mindenképpen a nemzetek Európája. Három kivételt jegyzett fel a történelem, mikor olyan hatékony törekvések jelentek meg e földrészen, amelyek tagadták a nemzetek Európáját, s ezek közül egyik rosszabb, mint a másik: a jakobinus terror tűzte napirendre először a világállammal, vagy, ha az nem is lehetséges, akkor az európai állammal való helyettesítését a nemzetek Európájának. A második kísérlet Hitleré volt, a harmadik pedig Sztálin agyában fogant meg, anélkül azonban, hogy annak realitása lehetett volna. Feltehetően azonban a vizsgált jelentéstéren belül a „nemzetivel” szembeállított „európai” egyik fasizmust sem vállalja mintaképének, ezért tovább kell keresnünk, ki is állhat szemben a nemzetek Európájával, akinek megbízásából, illetve képviselteként állították e jelentéstér konstruktőrei szembe a nemzetet és Európát - Európát önmaga történeti identitásával? A jelek megint a globalizáció felé mutatnak.

¹¹ A szakrális nemzetek Európájáról bővebben A szakrális egyházi világközösség és az anyagelvű kereskedelmi világtársadalom küzdelmei című kéziratos kötetben írtunk. Rövidebb utalások több tanulmányunkban találhatók az Ökotáj, a Hitel című folyóiratokban, illetve A magyar Szentkoronáról szóló, hatszerzős kötetben.

- a jelentéstér harmadik dimenzióját olyan tematizációs megnevezések feszítik ki, amelyek aztán a káoszt még tovább fokozzák. Láttuk ugyanis, hogy Európai a személyek közösségeiként megalkotott szakrális nemzetek Európája volt eredetileg, amelyet aztán az egyedek érdekszövetségévé átalakított polgári nemzetek Európája váltott fel, de Európa mindkettőt jelenti. Ami azt is jelenti, hogy aki európai akar lenni, annak a szakrális nemzetek szervezését megalkotó kereszténységet, és a polgári nemzetek kiépítő liberalizmus együttélését, sőt egymást áthatását jelenti, így indokolatlan lenne liberalizmus és kereszténység szembeállítása. A szembeállítás mégis megtörténik, ami a liberálisoktól következetes magatartásnak is nevezhető, ám az egyed kollektívumaként szervezett polgári nemzettel való, előzőekben bemutatott szembenállás miatt a „liberális” megnevezés hiteltelen.

A jelentéstér, a problematizáció és a tematizáció műveleteivel, minden belső ellentmondássonssága ellenére a rendszerváltásban így épült fel, s ez vált az elhallgatott identitásváltást is meghatározó szimbolikus valóság generátorrá. Az egyik oldalon a keresztény nemzeti kollektívum, a másik oldalon pedig az európai liberális egyed áll. E két „alany” népesíti be első fokon, és alapvetően a gazdaságosított anyagelvű társadalmi valóságot, e társadalmi valóságon belül ezek az önellentmondó konstruktumok adják az új rendszer társadalmi identitáskészletének alaptípusait, amelyekből az építkeznek. E jelentéstér konstruktói szerint az új rendszer egy ki nem mondottan gazdaságosított anyagelvű társadalmi valóság lenne, amelynek egymással szembenálló felei az európai liberális egyed és a nemzeti keresztény kollektívum - ami önmagában is, az egyed és a kollektívum szintkülönbsége miatt ellentmondásos. Amint láttuk azonban eleddig is, s látjuk majd a következőkben is, a szimbolikus valóságon és az annak építőköveinek számító jelentéstereken belül a „logikai” ellentmondásmentesség koránt sem követelmény. Annak pedig, hogy nem követelmény, egy igen mélyen fekvő oka van:

- a jelentésterek nem racionális, hanem „szimbolikus” képződmények, amelyek ennél fogva nem is logikai, hanem szimbolikus törvényeknek engedelmeskednek. A szimbolikus valóságban pedig minden egyes alanynak van egy olyan értékvonatkozása, amely döntő jelentőséggel bír. Hogy ezt az értékvonatkozást, amely a valorizációnak, a jelentésterek építési, konstruálási műveletei közül ezen „utolsónak” igen mély rétegét alkotja, megvilágíthassuk rövid kitekintést teszünk az „érték” fogalmára:

kitekintés: a lét-, az egzisztenciális- és a szubjektív érték

Az érték fogalmának meghatározásakor szinte közmegegyezést észlelhetünk a legkülönbözőbb ideológiai irányzatok között: az „érték” mindegyik számára szubjektív jelenség. Kétségtelen persze, hogy az értékhez tartozhat és tartozik is egy szubjektív mozzanat, az „értékelés” mozzanata. Bármilyen „értékhez” fűzhetünk, s kell is fűznünk valamilyen értékelést, amellyel azt elfogadjuk, vagy elutasítjuk, esetleg semlegességünket fejezzük ki vele szemben. Ezt szoktuk a hétköznapiakban „a maga igaza” szófordulattal kifejezni és megerősíteni. Ugyanolyan kétségtelen azonban, hogy az értékeléstől függetlenül létezik a lényeknek és dolgoknak, személyeknek és tárgyakkal olyan sajátértéke is, amely független bárkinek az értékelésétől. Azt, hogy egy jelenség, cselekvés, vagy bármi lét-esítő, vagy lét-rontó, nem a szubjektív értékelésünk dönti el, az a léthez való viszonyától függ, amihez nekünk viszont „semmi közünk”, azon felül, hogy mi magunk végezzük a cselekvést, vagy vagyunk a személyek. S még azt sem mondhatjuk kellő megalapozottsággal, hogy a lét is olyan, amilyennek mi magunk felépítjük, mert akkor egyfelől mindennapi jelenség lenne körünkben a manó, a tündét vagy a kobold, másfelől pedig kipusztulással fenyegető ökológiai konfliktusok sem lennének. Egy bármilyen jelenség létértéke így megismerhető, s azt fejezi ki, hogy a létharmónia milyen szintjén helyezkedik el, vagy milyen szintjével áll ellentétben.

A létérték ennél fogva nem szubjektív, hanem objektív. A létérték azonban csak a legalapvetőbb az értékek közül, ahhoz, hogy a szubjektív értékeléshez jussunk még legalább egy második lépcsőre is fel kell lépnünk az értékek hierarchiájában. Ha ugyanis a lény, vagy dolog létértékét már ismerjük, azaz tudjuk, hogy mely valósághoz tartozik, akkor még semmit sem tudunk arról, hogy ennek a valóságnak a fennállása szempontjából milyen tulajdonságokkal bír: segíti a újratermelését, avagy éppen lehetetlenné teszi. Hogy nem tudunk róla semmit, az annak a következménye, hogy lét és létező szétválhatnak - mint látjuk majd, csak időlegesen persze -, s ezért a létezőnek is van sajátértéke a léthez és a valósághoz viszonyítva is. Ezt a tulajdonságát a lénynak, vagy dolognak „egzisztenciális értéknek” nevezzük. Az egzisztenciális érték is csak annak függvényében működik, hogy a létértéke milyen, így az egzisztenciális érték sem független a létől, de nem független a valóságtól sem. Nem mondhatjuk tartósan semmire, ami a valóság felbontását idézi elő, hogy az erősíti ennek a valóságnak a létezését - kellő idő múltán kiderül, hogy valóság-rontó hatása van, s ez a dolog valóságértékét juttatja kifejezésre, függetlenül attól, hogy mit is vélünk róla.

S csak miután egy lény vagy dolog létértéke és egzisztenciális, vagy valóság értéke már létezik, kerülhet sor az „értékelésre”, azaz a szubjektív érték kialakítására. Ekkor arról beszélünk, hogy az adott létérték, illetve valóságérték számunkra kedves-e vagy sem, s ez már valóban szubjektív.

Így amikor a jelentéstér szervező elvének a problematizáció rejtett, vagy nyílt megfogalmazásával, illetve ennek tematizációjával, a benne létezők megnevezésére sor kerül, akkor már benne vagyunk a „valorizáció” műveletében is. A választott szervező elvet tekintjük pozitívnak, s a benne dichotom ellentétekbe¹² szervezett létezők egyik csoportja is pozitív, míg a másik csoportja negatív értéket vesz fel. S csak ezt követően kerül sor a valorizáció utolsó mozzanatára, az értékelésre, a szubjektív értékadásra. Az értékadás nyelvileg a jelzők, vagy más hasonló funkciókkal rendelkező nyelvi egységeknek a - lét, illetve valóságértékkel már felruházott - megnevezetthez való hozzátapasztásával történik: a jelentésterekben „epiteton ornans” jelleggel. Az állandó jelzők azonban csak látszólag felesleges műveletek, a lét- és valóságértékek ugyanis kimondatlanok, s ezért nagyon is rászorulnak az értékeléssel való megerősítésre. Nem is a jelzők alkalmazása, hanem elfogadtatása a kérdéses művelet egy jelentéstér konstruálása során. A jelzők legitimálása sokféleképpen történik. Igen bevált és hatékony módja - a lét- és valóságérték legitimációjával együtt - a tekintélyek általi kimondás és az azt követő, kellő ritmussal és gyakorisággal elmondott ismétlés, a sulykolás.

Az állandó jelzők sulykolása azonban, s ezt nem lehet elégszer hangoztatni, hatalmas fontossága ellenére is csak másodlagos jelentőségű. Mégpedig azért, mert a bináris szerkezetben felépített jelentéstérben a problematizáció és a tematizáció műveleteivel végzik el az értékadás alapvető műveleteit. A problematizációval és a bináris tematizációval a jelentéstér konstruktőrei már alapvetően elrendezik azt, hogy mi kerülhet be egyáltalán a jelentéstérbe, s ott mi milyen - Rosenzweig kifejezésével - tájolást kap. E két gondolkodás, illetve nyelv előtti, építő művelettel a jelentéstér már eleve térképszerűvé válik.

közbevetés: térképek a földrajzi és a szimbolikus térben

A földrajztudomány a huszadik században kilépett a szűk értelemben vett „fizikai”, vagy természeti tér fogalma által felállított kalodából, s előbb gazdasági, majd politikai, végül szociális tereket is definiált. A gazdasági tér még szorosan kötődik a földrajzi kincsekhez, de az ipartelepítés piaci-, vagy katonai szempontjainak a beépítésével el is szakad a földrajzi tértől. A politikai terek, a földrajzi tér politikai felosztásai, leghírhedtebb formájában, a

¹² Ez lenne Luhmann bináris kódja?

geopolitikai térképzésben elveszíti szinte minden kapcsolatát a földrajzi térrel. A szociális tér vizsgálataival pedig - például a városrészek és a társadalmi csoportok közötti kapcsolatok feltárásával - egészen sajátos jelentést adtak az amúgy is „mesterséges”, épített tereknek.

A „kognitív mapping” révén pedig azt is vizsgálják már a geotudományok képviselői, hogy a földrajzi tér, adott esetben a város térszerkezete hogyan képeződik le a különböző egyének, vagy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó egyének fejében. Hogyan torzítják el ezek a szubjektív, illetve szociális - tér - észlelési mechanizmusok a külső épített, vagy természetes teret, a társadalmi helyzetbe kódolt értékrend, vagy a személyes nézőpontok utasításai szerint. Ezek a kognitív torzítások a valóságosan létező térobjektumokat szelektálják, átrendezik, s arányukat megváltoztatják ugyan, az adott társadalmi rétegnek, vagy személynek nemcsak megkönnyítik, de lehetetlenből lehetővé teszik a tájékozódást.¹³

A tér, mint azt az eddigiekben igyekeztünk bemutatni, nem korlátozódik azonban a földrajzi térre, hanem a földrajzi, illetve a társadalmi tér reprezentációi is „térre” szervezhetők, jelentéstérre. Annak, aki egy korszak gondolatvilágában - és nemcsak gondolatvilágában, de társadalmi valóságában és az azon belüli cselekvések miéttjeiben biztonsággal akar eligazodni, annak a reprezentációkból felépített, vagyis a szimbolikus térben kell tévedhetetlen biztonsággal közlekednie.

A valóság szimbolikus leírása nem esetlegesen egymásra sorjázó, vagy illeszkedő elemekből, jelentésekből áll, e szimbólumok „térre” szerveződnek akkor is, mikor azt a „nép” csiszolgatja, s akkor is, mikor szakértő konstruktőrök feladata a szimbólumok kívánatos lerendezése, a szimbolikus térképezés.

A „jelentésterek” voltaképpen egyetlen életterület szimbolikus térképének a felépítését oldják meg. Ezekben a jelentésterekben a kiindulópont, a „kályha”, ahonnan minden út kiindul, s ahonnan mindenkinek elindulnia kell, a valóság-, vagy szűkebben az életterület-szervező elv. A tematizációval kijelölt létezőkből álló dimenziók képezik az utakat, s mert ezek binárisak, azt is megmutatják, hogy merre ajánlatos, s merre tilos a haladás. Végül a valorizáció rásegítő műveletével, a jelzők kialakításával azt is meghatározzák ezekben a jelentésterekben, hogy mi mennyire ajánlott, s mi mennyire tiltott, melyik úton járni mennyire ajánlatos, s melyik út melyik szakaszát ajánlatos nagy ívben elkerülni.

Ezekben a jelentésterekben a célállomások, sajátos aszimmetriával rendelkeznek. A tematizáció bináris tagolásával negatívra alakított megnevezett létezők, lények, vagy személyek, illetve tárgyak, vagy dolgok, anélkül válnak elérhető célállomássá, hogy bárkinek egyetlen lépést is kellene tennie ebbe az irányba. Ugyanakkor a bináris tagolás pozitív oldalára sorolt megnevezettek az egyszerű halandók számára szinte kivétel nélkül az elérhetetlenség messzi homályába vesznek: „idealitásuk” miatt a halandóknak - legalábbis a túlnyomó többségnek - elérhetetlenek. Elérhetetlenségük ellenére azonban, vagy éppen az által, s mert a bináris tagolás pozitív oldalán találhatók, a halandó közemberek vágyva vágyott szociális identitásává válnak.

És íme: amit Bourdieu a felosztási elvek „teljesítményeként” említett, hogy szociális csoportokat hozhatnak létre, az, „finom szerkezetét” tekintve áll most már előttünk. A felosztási elvre felépített jelentéstér valóban képes csoportokat és a csoportokhoz tartozó identitásokat kialakítani. Mi több, olyan identitásokat is képes kiépíteni, amelyek a „valóságban” voltaképpen nincsenek is, illetve nem lehetnek.

¹³ A kérdésről magyarul például Cséfalvay Zoltán: Térképek a fejünkben tájékozódhatunk, Akadémiai Kiadó, 1990.

A jelentések „logikája” ugyanis alapvetően eltér az arisztotelészi logikától, amelyben az ellentmondás mentesség alapvető követelmény, s ugyancsak követelmény, hogy szillogisztikus viszonyokba csak fogalmilag azonos szinten lévőket, s ezen felül csak „tartalmazkodó”, azaz rész-egész viszonyban lévő fogalmakat lehet. A jelentéseknek azonban ezen követelményeknek nem kell megfelelniük. Egyfelől, ha megfelelő legitimációs, vagy manipulációs eszköztárral rendelkeznek a jelentések konstruktőrei, akkor minden komolyabb probléma nélkül építhetik a jelentéseiket önellentmondó fogalmakat felhasználva.

És amikor fogalmilag különböző szinten lévő és önellentmondásokat tartalmazó fogalmi párosokból felépített jelentések elbeszélésére, illetve megvitatására - narrációjára, illetve diskurzusára kerül a sor, akkor folyamatos elbeszélés és vita lehetséges, anélkül azonban, hogy az az elemi logikai szabályoknak megfeleljen. Csak az a lényeges, hogy a szabályokat, amelyekkel ezeket és nem másokat rendelnek egymáshoz - ez a rejtett szerkezet -, és azokat a szabályokat, amelyek az ellentmondást elsimítják, illetve áthelyezik, kell megjegyezni és alkalmazni, s ettől fogva lehetségessé válik az elbeszélés és a megvitatás is, olyan elbeszélés és megvitatás azonban, amely az elemi logikai szabályoknak sem felel meg. Nem szabad azonban ezeket a „logikátlan” elbeszéléseket és megvitatásokat egyszerűen elvetni, vagy a benne résztvevőket érett felnőttiségükben megkérdőjelezni. A jelentések konstrukciójával ugyanis e terek konstruktőrei felülírják a mentális logikai szabályokat, mégpedig sajátos és ugyanúgy „logikainak” nevezhető szabályokkal.

megjegyzés: a felosztási elv mint szociológiai transzformátor

A lélektan ismeri a mentális logikai szabályoktól különböző, a mentálisan logikustól tipikus eltéréseket gerjesztő eljárásokat, melyek eredményeit „pszichológikáknak” nevezi. A pszichológiai eltérést jelent a mentális logikaitól. Az eltérést a mentális- és a pszichológiai között a személyes jelentések szervező elve - a lélek-zavar típusa - magyarázza és határozza meg. Nem feltétlenül „téveseszmé” lesz a pszichológiai eredménye, mert nem minden lélekzavar „őrület” is egyben, de mindenképpen jellegzetes eltérést mutat a mentális logikai szabályoknak megfelelőtől.

A „pszichológiai” analógiájára „szociológikáknak” a jelentések szervezőelvei és a belőlük következő kapcsolatszervezési szabályok révén keletkező, a mentális logikaitól a társadalmi jelentések szervezőelvének megfelelő módon tendenciózus és tipikus eltérő „következtetéseket” és „ítéleteket”, avagy logikákat nevezhetjük. A szociológiai, eltérően a pszichológiaiaktól, nem valamely „lélekzavar” következtében keletkezik, hanem mindig valamely társadalmi csoport érdekei transzformálják a mentális logikait tőle az érdektípusoknak megfelelően tipikusan és tendenciózusan eltérővé. E helyütt nincsen terünk arra, hogy a szociológikáinak az egyes típusai szerint eltérő ítélési és következtetési szabályait leírjuk - gyaníthatóan végtelen számú lehetséges szociológikát lehet generálni, így nincs is lehetőségünk, hogy mindet leírjuk -, az imént felvázolt „rendszerváltó jelentések” logiko-transzformációs sajátosságait azonban bemutatjuk. Ennek oka azonban nem önmagáért való, ellenkezőleg. Ezen keresztül mutatjuk be azt a Bourdieu által a felosztási elvek - meghatározásából következő másik sajátos következményt, amelyet ő csoportok, illetve identitások megszüntetésének, megsemmisítésének nevez. Amint látjuk majd, a rendszerváltó jelentésterünk tipikus és tendenciózus eltéréseket tartalmaz a mentális logikaitól.

Mielőtt azonban ezeket az eltéréseket mutatnánk be felhívjuk a figyelmet arra, hogy a Durkheim által megfogalmazott és Bourdieu révén kiemelt jelentőségre szert tett „felosztási elv”, vagy a mi szófordulatunkkal szervező elvnek nevezett jelenség bonyolult belső szerkezettel bír, amely ugyancsak bonyolult eljárások sorát foglalja magába. Így a szervező elv mindenek előtt ontológiai állásfoglalás. Majd ezt követően egzisztenciális és érték állás-

foglalás is. Ezen állásfoglalások a problematizáció, a tematizáció és a valorizáció eljárásit követik. Azt, ahogyan a problematizációt, a tematizációt és a valorizációt véghez kell vinni, a szervező elvhez illesztett szervezési szabályok együttese határozza meg. E szervezési szabályok felülírják a mentális logikai szabályokat. A felülírás módját, azaz a transzformációs elvet a jelentéstér konstrukcióját megrendelő érdek határozza meg. A szervező elvhez elvben végtelen sokféle - problematizációt, tematizációt és valorizációt - szervező szabály illeszthető, Thomas Kuhn azonos korban és azonos tárgy elbeszélésére vállalkozó „paradigma alkotó közösségei” - miután a szervező elvet, s vele a „világ”, illetve a „valóság” ontológiai és egzisztenciális természetét már eldöntötték - éppen ezen szervezési szabályokban különböznek egymástól. Azt, hogy a sokféle szervezési szabály közül melyik kerekedik a másik fölé, az érdekek mindenkori viszonya határozza meg, s ezen érdekviszony egyensúly váltakozásának a következménye, hogy az egyik időszakban prosperáló paradigma - és vele az azt kiépítő tudós csoport - egyik napról a másikra feledésre kerül, hogy egy tőle alig különbözönek adja át a helyét.

A rendszerváltó jelentéstér felépítésének szociológiai szabályai egészen különös módon vannak megszerkesztve. Különösségüket nem az adja, hogy bináris rendszerré épülnek, s nem is az, hogy e bináris rendszer egzisztenciálisan negatív oldalára a konstruktörök megbízóinak ellenfelei kerülnek - minden jelentéstér voltaképpen ezekből az elemekből épül fel. Sajátosságát az képezi, hogy a bináris dimenzió negatív oldalára nem azok kerültek, akiknek az ész logikai szabályai szerint kerülniük kellett volna, a valódi csoport azonos identitás-elemekkel szemben az ellenfélnek nem a valós, hanem hamis identitáselemeit helyezték el e jelentéstér konstruktörrei. Nézzük sorra e bináris dimenziókat, s azokban a valós, illetve hamis identitáselemekből szerkesztett ellenfeleket:

- a jelentéstér elsődleges elemét az „egyéneket” a liberális módon szervezett szociális karakter képezi, az individuum, ami ebben a sajátos jelentéstérben „egyedként” kerül meghatározásra, a liberális önértelmezésnek és önmeghatározásnak központi eleme, s így az önidentifikáció szempontjából indokolt és indokolható választás. Azt várhatnánk ezek után, hogy a liberális módon meghatározott szociális karakter, az egyén túloldalán majd valamelyik alternatív egyént formázó szociális karakter, mondjuk a „szocialista ember”, vagy még inkább a „személyiség” áll. Ez utóbbit az is indokolhatná, hogy a liberális tanok központi tartományába tartozó emberi személyiségi jogok is személyiségről beszélnek, s ezért joggal várhatnánk, hogy rendszerváltó jelentésterünk egyedével szemben, annak másik alakzataként ez szerepeljen. Annak, aki az emberi jogok tételes meghatározásából, vagy a racionális mentális logika szabályaiból következő várakozással fordul az egyed bináris ellentétéhez, meglepetést jelenthet, hogy sem a szocialista embertípust, sem a személyiséget nem találja. Ezzel szemben egy olyan negatív lenyomatot talál ott, ami háromféle olyan tulajdonsággal rendelkezik, ami a mentális racionalitás szabályaival ellentétes. A „kollektív” ugyanis egyfelől

- fogalmilag más szinten található, mint az egyed. A kollektív ugyanis az egyed felettinek a meghatározására szolgál. Az egyed felettit ugyan tekinthetjük az egyed ellentétének, azonban logikailag semmiképpen nem engedhető meg ez az eljárás, mert e tekintetben ugyanazon a fogalmi szinten kellene megkeresni az ellentétét. Ugyanazon a fogalmi-logikai szinten pedig az egyeddel szemben nem az egyed feletti áll, hanem az egyesnek valamely más társadalmi alakzata, mondjuk az imént már említett „szocialista embertípus”, vagy a személyiség.
- ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a kollektív nem is ellentéte az egyednek még abban a konkrét társadalmi-hatalmi összefüggésben sem, hogy a kollektív tagadná az egyedit, vagy az egyedet. Nem ellentéte, mert a kollektív az egyedek összességét jelenti. A kollektívról azonban úgy tudjuk, hogy az a létezett szocializmusban tagadta az egyénit s vele az egyedet. A szocialista kollektivizmus az egyedet azonban csak látszólag tagadta, mi több a

létezett szocializmus kollektívizmusa valójában egyedpárti volt, ha szabad így fogalmaznunk. Amikor az egyénieskedést tiltották a kollektív érdekek elsődlegessége és szolgálata nevében, akkor nem az egyedet, hanem a személyiséget tagadták. Az egyed ugyanis, annak ellenére, hogy egyénieskedhet, egyénieskedése azonban csupán a kollektív keretei közötti variációkat jelenti. A kollektív keretei közötti variációkat azonban nemhogy tagadták volna, hanem egyenesen támogatták: különleges embernek nevezték, Sztálin nyomán, s preferálták. Akit tagadtak az nem az egyed volt, aki csak a megengedett határokon belül merészkedett más lenni - például sztahanovistaként teljesítette túl az egyedre méretezett viselkedést - hanem a személyiség. A személyiség ugyanis sok más mellett e szempontból két döntő ponton különbözött az egyedtől. Az egyik különbsége, hogy a személyiség csak akkor és azáltal személyiség, hogy szabadon választott közösségben létezik, s a közösséghez fűző kötelekeivel együtt az, aki. A kollektíva, a létezett sztálinizmus estében a párt, azonban koránt sem szabadon választott közösségként létezett, nem közösségpárt volt, hanem az egyedek vertikális láncolatának volt az intézménye, amely vertikális láncolatban csak a hatalmi alá-fölé rendeltségi szálak működhettek, a személyiség horizontális-közösségi kötelekeit pedig egyenesen szét kellett verni. A személyiség a másik összefüggésben pedig nem a megengedetten belüli variációk elkötelezettje volt, hanem a lét-esítés volt a természetes működésmódja. A lét-esítés éppen úgy szemben állt azonban a kollektívával, mint a közösség, a kollektíva ugyanis nem a lét-esítésben, hanem, lévén politikai tőkés szerveződés,¹⁴ a liberális társadalmi kollektívával egyezően volt érdekelt a hatékonyságban. Ennek következtében a személyiség - mert szerves másíkja a közösség volt, nem a kollektívum - pusztá léte, és pusztá verbális megjelenítése is elemi veszélyt jelentett a kollektívizmusra. A közösségi kötelekeitől megfosztott és a lét-esítésben korlátozott egyed azonban ebben a politikai tőkés rendszerben az adekvát volt. Így a kollektív mind a liberális, mind a szocialista alakjában nem ellentétek, hanem párjai, mégpedig egymást kölcsönösen feltételező viszonyban lévő párosa egymásnak. A fogalmi szinhiba melletti másik logikai hiba az ellentétek felcserélésének hibája, amikor is önmaga másíkját helyezi önmaga ellentétnek pozíciójába.¹⁵

- végül a harmadik hiba, hogy a kollektív nem logikailag, hanem érzelmileg diszponált kategória ebben a bináris ellentétben. És érzelmileg a kollektív valóban negatív, de csak azért, mert a létezett szocializmust a kollektívizmussal szokás jellemezni. A kollektívna a szocialista változata pedig, az imént ismertettek miatt olyan negatív konnotációkat - az egyén tagadása, az egyéni szabadság megsemmisítése, beavatkozás a magánéletbe, stb. - von magával, amely a kollektívet anélkül teszi önmagában negatívvá, hogy az a pozitív oldal, az egyed negatív lenyomata lenne. A logikai felcserélése az érzelmire, az a típusos hiba, amit ebben a jelentéstérben is elkövetnek: egy másik alany negatív konnotációit viszik át az összetartozó páros másik elemére. Ám, amint látjuk majd, az érzelmi értékátvitel hibája ebben a jelentéstérben ugyanúgy „logikus” és „racionális”, mint a szinhiba és az ellentétek felcserélése volt, annak ellenére, hogy a mentális logikában mindhárom művelet megengedhetetlen, annak logikai hiba volta miatt.

¹⁴ Erről bővebben a Többszörösen összetett magyar társadalomszerkezet, többes hatalom Magyarországon című kötetekben, illetve az Eszmélet és az Ökotáj című folyóiratokban megjelent cikkeken írtam.

¹⁵ Ennek azonban megvan a sajátos értelme. Az önmaga másíkja, mint önmaga ellentéte: a gyanúlanokat belekényszeríteni a féloldalasságba, s ezáltal háttér nélküli, kiszolgáltatottá tenni: pusztá, és kollektívuma nélkül üres, tartalmatlan, s ezért tetszőleges tartalmakkal feltölthető egyed. A másik felét e sajátos értelemnek: így lehet stigmatizálni azt, aki vele szemben fellép, és így lehet majd tagadni és megnevezhetetlenné, és elbeszélhetetlenné tenni az ellentétet.

- a jelentéstér következő bináris párosa ebben a jelentéstérben hasonlóan ügyes és szellemes konstrukció: a bináris páros pozitív értéktartományában az „európai” áll, míg a negatív pólusra a „nemzeti” helyezték a jelentéstér konstruktőrei. E bináris párosban a liberális önmagát európainak nevezi, ellenfelét, negatív lenyomatát pedig a „nemzeti” névvel határozza meg. Ennek a párosításnak a logikai hibái erősen emlékeztetnek az egyed-kollektív páros hibáira:

- először is, a fogalmi szinhibát itt, ebben a dimenzióban is elkövetik a konstruktőrök, csak most éppen fordított módon. A genetikai-fogalmi sorban a pozitív oldalra sorolt egyed alacsonyabban fekszik, mint a negatívnak beállított kollektív, ebben a dimenzióban viszont a pozitív oldalon elhelyezett európai van genetikailag-fogalmilag magasabb polcon, mint a nemzeti.
- másodsor a nemzeti sem ellentéte az európainak, akárcsak a kollektív nem volt ellentéte az egyednek. Az egyedi és a kollektív egymást feltételező fogalmak, akárcsak az európai és a nemzeti. Történetileg ugyanis Európa a korai középkori időkben, amikor a mai értelemben vett Európa kialakult, s amikortól fogva van egyáltalán, a maihoz hasonlóan a nemzetek Európája volt. Csak éppen nem a polgári, hanem a szakrális nemzetek Európája. Szokás ugyan azt állítani - ugyancsak ebben a „liberokrata” jelentéstérben - azt állítani, hogy középkori Európa a törzsek, nemzetségek szervezete volt, ez azonban pontatlan megnevezés. Igaz, akkoriban a profán Európa a gensre alapozódott, ám koránt sem csak etnikailag homogén szervezetekből állt. Európának még a profán szervezete is több volt, mint a gens-hez tartozók kirekesztőleges szervezete. A királyság „szakrális nemzetté” szervezte a különböző genshez tartozókat is. Ennek kétféle megoldási módja volt: a nyugat-európai, amely a központosított, abszolutisztikus szervezetet alakította ki, amelyben a domináns gens önmaga képére hasonította, az erőszak legkülönbözőbb változatait alkalmazva a többi. A másik modellt a magyar királyság alkotta meg, amely a Szentkorona szervezetében úgy foglalta egységbe a genseket, s a nemzeteket, hogy azok identitásukat megőrizhették: föderációba szervezte a különböző nemzeteket. A szakrális Európa pedig eleve nem a gensek szerint, de még csak nem is etnikailag szerveződött meg, hanem a nemzetek felett álló szervezetbe, a keresztény szakrális komunióba, az egyházi világközösségbe szervezte Európát. A szakrális nemzetek, illetve a szakrális komunió kettős szervezeteként létező Európából pedig éppen a liberalizmus és hívei faragták ki a polgári nemzeteket. Akár szakrális, akár polgári nemzetről is lett légyen szó, Európa nemhogy nem ellentéte a nemzetnek, hanem éppenséggel feltételezi azt, amint a nemzet is feltételezi - különösen a liberális polgári nemzet, amely az a szerveződési alakzat, amely a világ más tájain nem is volt megtalálható - Európát. Ugyanakkor mindkét párosra igaz az is, hogy nemcsak feltételezik egymást, de a rész-egész viszonyban is állnak egymással. Ahogyan a kollektív az egyedeiből áll, úgy áll Európa is nemzetekből: Európa, amint erre a korábbiakban már utaltunk, a nemzetek Európája.
- e jelentéstér konstruktőrei a harmadik típusú hibát is elkövetik: az értékelés áttolása hibáját is, csak ebben a párosban messzebbre kell menni a negatív konnotációért, s le kell tagadni, mintha sosem lett volna, a „pozitív” konnotációkat hordozó „szocialista nacionalizmust”, amit ráadásul még állami, sőt pártpolitikai rangra is emeltek. A létezett szocializmus világrendszerében Magyarország, mint ezt közhelyszerűen tudjuk, a „nevető barakk” építetn ornans-t érdemelte ki, amit a Nyugat is kedvtelve ismételtetett, ha rólunk volt szó. A szocializmus általános törvényszerűségei mellett a sajátosságokat éppen ez a szocialista nacionalizmus biztosította: a piacgazdaság, a szólásszabadság magasabb foka, a háttérbe vont rendőrség, a jól-ét. Ez a szocialista nacionalizmus, amit természetesen nem lehetett túlságosan hangosan emlegetni, inkább csak az idézett „sajátosság” eufemizmusával lehetett helyettesíteni, ugyanakkor kétségtelenül létezett. Kádár Moszkvához és a

Nyugathoz való viszonyában, a sokat hangoztatott „nálunk még ezt is szabad”, illetve a „mi sokkal jobban élünk” nyíltan is kimondott tételeiben a Párt és az állam vezetői egyaránt éltek e fordulatokkal, s mi mindannyian ki is használtuk lehetőségeit. Ezért a szocialista nacionalizmust, jótéteményeivel együtt le kellett tagadniuk e jelentéstér konstruktórinek, s visszább kellett hátrálniuk a történelemben. De még a hátrálást is nagyon pontosan kimérve kellett megtenniük, mert ha túlságosan hátra nyúltak volna a magyar történelemben, akkor vitathatatlanul pozitív nacionalizmusokkal találták volna szembe magukat: 1825, 1848-1849, 1919-1939, vagy 1956 nacionalizmusaival. Az egyetlen és valóban negatív nacionalizmusért az 1943-45 közötti másfél évet kellett kikeresniük, hogy a nacionalizmust valami negatívval hozhassák összefüggésbe, a nemzeti szocializmussal.

- így az értékáthárítás, vagy értékátolás hibáját a célzatos szelekció hibájával is kiegészítették a konstruktőrök, talán csak azért, hogy hibáikat megkülönböztethessék a két dimenzióban.
- a harmadik dimenzióban a liberálist a pozitív, a konzervatívot a negatív póluson helyezték el. Amennyiben a liberális-konzervatív párost pártpolitikai, illetve ideológiai irányzatokként akarták azonosítani, akkor újra felfedezhetők a logikai hibák, ha más típusúak is, mint az előbb felsoroltak
- a liberálisnak ugyanis a konzervatív nem egyszerűen az ellentéte, hanem a liberális a konzervatívval szimbiózisban létezik, míg fordítva ugyanez nem így van. A liberális csak a konzervatívval szemben tudja magát meghatározni, identitása voltaképpen reflexív identitás, míg fordítva már nem így áll a helyzet: a konzervatív létezett a liberálist megelőzően is. Egymást feltételezésük ebből is következően másként áll elő, mint az előző két dimenzió párosainak egymást feltételezése. Nem azért feltételezik egymást, mert a részegész viszonyában állnak, mint az egyed a kollektívvel, vagy a nemzet Európával, hanem úgy, hogy ugyanannak az egésznek a részei, amely részek együtt képezik az egészt, egyikük sem elegendő önmagában ahhoz, hogy az a modern polgári nemzeti politikai rendszer
- ugyanakkor a konzervatív meghatározásakor a nemzeti definíciójához hasonló trükkökre van szükség ahhoz, hogy a negatív oldalra lehessen helyezni: igen erőteljes szelekció szükséges ahhoz, hogy a különféle konzervativizmusok között olyanra találjanak, amely valóban negatív tulajdonságokkal bír. A konzervatív ugyanis olyan értékeknek a képviselője és a liberálissal, vagy a sztálinistával szemben is - hogy csak a számunkra legismertebbeket említsük - védelmezője, amelyek egy elfogulatlan, és ahogyan ma mondják, pártatlan összehasonlításban feltétlenül és megkérdőjelezhetetlenül kedvezőbb a liberálisnál. A konzervatív, ha azt a hagyományos képviselőjeként azonosítjuk, legelementárisabb előnye a liberálissal szemben az, hogy a léthez való viszony hatja át, programja a létbe való egyre mélyülő és mindenképpen harmonikus beilleszkedés. A liberális ezzel szemben a lét tagadására épül, s a léttől elválasztott élet, az üres létező, vagy még inkább a létezés nélkül meglévő képviselője, akinek a programja ennek megfelelően a priváció, a minőségérzetlen kiszakítás, a kifosztás és a halmozás. Ebből adódik az is, hogy a konzervatív számára a szabadság nemhogy nem tagadni való lenne, de egyenesen a létszabadság megvalósítására rendezkedik be. A létszabadság megvalósítására való berendezkedés határt kíván szabni a létfeledésnek és az ebből következő létrontásnak, aminek megvalósítására a létkontrollt, másként a szükségletkontrollt építi fel és működteti. A liberális, amint azt egyik legnevesebb szerzőjétől, Benjamin Constanttól tudjuk, viszont éppen a léthatár-örizet megkerülését, a létfeledésbe és a létrontásba való dezertálást tartja szabadságnak, s ezek tiltása - a

szabadság védelmezése - jelenti számára a szabadságkorlátozást.¹⁶ S ezen a ponton kezdi el a liberalizmus a dühöngésig elmenő átkozódó imáinak a megszerkesztését. A létszabadságból a létrontásba való átmenet akadályozását, a szabadságvédelmet átnevezi, s maradiságként, visszahúzó erőként emlegeti. Ahhoz, hogy ezt tehesse, újabb hamisításokra van szüksége. Először is eltagadja, hogy azokat a találmányokat, amelyeket a létrontásba viszát, a létkontroll alatt tartásával a hagyományos társadalom tagjai „kísérletezték ki”. Amint például tette ezt a vas és acélgyártással, amelyet angol és francia parasztszerek fejlesztettek arra a szintre, ami már a jó minőségű tömeggyártási igényeket is képes volt kiszolgálni. S azzal a lépéssel együtt, mikor e találmányokról leszakította a létkontrollt, s feledte a létbe illesztés követelményét, nevezi „iparszabadságnak.” Igen hosszú időn keresztül az ily módon, létkontroll nélkül gyakorolt iparkodásról nem volt látható, hogy milyen tragikus következményekhez vezet. Ahogyan Goethe varázslóinasa is kezdetben rendkívüli módon élvezte a tejfel-mézzel folyó jólétet, s csak mikor már elnyeléssel, s fulladással fenyegette a tejfel-mézzel folyó folyam, menekült vissza a varázsló védelmébe. Ez a létkontrolltól „szabad” iparszabadság vezetett el ugyanis az ökológiai válsághoz, amely, hasonlóan a tejfel-mézből álló folyamhoz, mostanra az élet kipusztításával fenyegeti bolygónkat. A liberálisnak azonban még ez a veszély sem elegendő, még a varázslóinak színvonaláig sem ér fel, még nem képes a varázslót segítségül hívni. Helyette a varázslót - értsd: konzervatívot - nevezi, mert a létkontroll nevében nem hagyja felelőtlenül használni a varázspálcát, maradnak és visszahúzóknak. Természetesen nem minden fogadható el a konzervatívokból sem, szabadságfelfogása és arra kiépített intézményrendszere és gyakorlata azonban mindenképpen előnyösebb a liberálisénál. Ebből következik a liberális egyik félistenének, a „hatékonságnak” a problematikusága is. Mit ér ugyanis az a hatékonyság, amely rövid ideig tartó örömeikért feláldozza az életet? Ráadásul az sem igaz, hogy a hagyományos ne lett volna hatékony, s ne lett volna, a ráfogott maradisággal és visszahúzó mivolttal szemben éppen ellenkezőleg nagyon is haladó és hatékony. Látjuk majd a francia forradalom kapcsán részleteiben is e tulajdonságait, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az ipari forradalom minden tartalmi újdonságát a hagyományos dolgozta ki, a modern liberális ehhez csupán azt tette hozzá, hogy letépte e találmányokról a létkontrollt, amely a létszabadság létrontásba átcsúszását akadályozta. A haladó és hatékony hagyományos rendszer ennek következtében az egyenlőtlenségeket is kevésbé élezte ki, mint a modern liberális, amiről azonban a liberális jelentéstérben nem lehet beszélni, sőt éppen az ellenkezőjét lehet elbeszélni. Hajnal István és Polányi Károly és Bibó István írta le a hagyományos társadalmak kölcsönös gondoskodáson alapuló gazdasági kapcsolati rendszerét, amely azt a szélsőséges különbséget, amit a liberális piacgazdaság szabadított a világra - nevezetesen a teljes gondoskodásmentességet, az éhhalálra menő ellátatlanságot, lehetetlenné tette. Beidegződtek már gondolkodásunkba a hagyományos közösségeket sújtó éhínségek, s ilyen éhínségek voltak is. Különbségük a modern éhhaláltól abban állt, hogy akkor a faluközösségek tagjai közül mindenki egyformán nélkülözött, s halt éhen, vagy senki sem halt éhen, mert a faluközösség gondoskodott tagjairól. Ezzel szemben a piacgazdaságban megszűnt a gondoskodási kötelezettség, aki munka nélkül marad, az éhen halhat. S az állami gondoskodást is a konzervatív erők kényszerítették ki, így arra sem hivatkozhatunk, hogy a liberalizmus megtalálta az éhhalál ellenszerét. Összefoglalva a konzervatív a kölcsönös gondoskodás keretei között megvalósított létszabadság haladó és hatékony közösség-szervezetét képviseli, s a létkontroll révén veti gátját a létrontásnak. Ezzel szemben a liberális a létrontásban való korlátozhatatlanság programját képviseli, amely egyben megszünteti a gondoskodásnak a minimumát is. A hagyományos közössé-

¹⁶ A létszabadság és a liberális szabadságfelfogás közti különbségről A régiek és újak szabadságáról című dolgozatban írtam többet.

gek természetesen nem mind éltek ezt az ideális életet, voltak közöttük is olyanok, melyek letértek a hagyomány útjáról. A letérés azonban az esetek nagy részében nem e hagyományos közösségek szabadságképességeinek belső elgyengüléséből következtek be, hanem a liberálist megelőző privát gazdasági beavatkozások következtében állottak elő. E gazdasági, s főként pénzgazdasági beavatkozások a hagyományos létszabadság közösségeinek életébe zavarták össze annak tiszta létkontroll rendszerét, s állították szembe egymással e közösségeknek a létképességek felől tekintve gyenge tagjait a létszabadság védelmezőivel. Ez a pénzgazdasági beavatkozás deformálta a kölcsönös gondoskodáson alapuló család-közösséget a liberális regényekből untig ismert paraszti apai gazdasági zsarnoksággá. S voltaképpen ezt, az előliberális, illetve a kifejlett liberális által deformált parasztot, a polgárparasztot tudja a hagyományos visszahúzó és negatív példajaként bemutatni a liberális. Azaz önmagát állítja itt is szembe önmagával, ám úgy, hogy önmaga negatívumait ellenfelének tulajdonítja. És ugyanez a helyzet az úri osztállyal is, például a liberálisok által - mily eufémizmus ez is - nemzetvesztőként bemutatott dzsentrivel is. A „magyar dzsentri” valóban egy történelmi hivatását elfeledett és annak teljesítéséből kifordult társadalmi vezető réteget formáz, amely a személyes, de a rétegnormák által - ezért lehet a réteget és nem egyes tagjait hibáztatni ebben a konstrukcióban - rákényszerített hivalkodó fogyasztás oltárán áldozza fel nemzetét. Érdekes azonban megkérdezni, hogyan vált egyetlen nemzedék alatt az egész Európának példát mutató magyar kis- és középnemesből, aki a szabadságnak és a polgárosodásnak a földrész egésze számára példaképül állított hőse volt, nemzetvesztő dzsentri? A kérdés alaposabb és elfogulatlanabb vizsgálata arra int bennünket, hogy itt is a pénzgazdaság - és a bécsi udvari minta - beavatkozását vegyük észre. A magyar kis- és középnemes felkészült volt a szabadságra és a tisztességes vállalkozásra, készületlenül érte azonban a pénzgazdaság erkölcsi normákat tagadó gyakorlata, s áldozatául esett - akárcsak a létezett szocializmus - az olcsónak ígért, de visszafizethetetlennek bizonyult bankhiteleknek. S kétség kívül voltak e kis- és középnemességnek a hitelekkel dáriódózó tagjai, azonban a nemesi falvaknak még a piaci szocializmus idején, valamint a rendszerváltásban is prosperáló gyakorlata azt bizonyítja, hogy ezek inkább a kivételt adták. A kivételt, s ezért azt is mondhatjuk, hogy a világhírű magyar kis- és középnemes nem duhaj felelőtlensége, hanem a pénzgazdaság csalárdságának az áldozataként bukott el, s nem lehullott, hanem letaszított, még inkább a nemzeti vezető rétegből kijátszottként bukott el. S a magyar nemes dzsentrivé torzulása ezért inkább torzítás, a pénzgazdaság kegyetlen műve. S ez azt vonja maga után, hogy a nemesség esetében is a liberális piacgazdaság ármányait, saját negatívumait tolja át ez a jelentéstér a konzervatívoknak a parasztság melletti másik nagy, nemesi rétegére. S ami e két réteg kapcsolatát illeti. Természetesen e kapcsolatban is voltak olyan nemesek, akik megszegték a kölcsönös gondoskodás törvényét, ezek azonban azok voltak, akik lehagyták az identitásukat, s a magyar nemességről az osztrák, azaz nyugati nemesség szokásait követték. Aki ebben kételkedne, annak érdemes még egyszer, figyelmesen elolvasnia Katona József Bánk bánját, vagy Polányi Károly nagy művét, A nagy transzformációt, hogy kiderüljön: itt is mások, illetve önmaga hibáját tolja át a magyar hagyományokra a liberális ideológia, s ez a jelentéstér is.

- az ellentétek hibás felállítása és a saját lét- és erkölcsi hibák áttolása a bíráltra azok a mentális logikai alaphibák, amelyeket a liberális-konzervatív páros felállításakor e jelentéstér konstruktőrei elkövetnek. S ezeket az alaphibákat tetézik a „konzervatív” jelző még egy deformálásával. Eddig a konzervatívot visszahúzóknak és embertelennek mutatták be, holott éppen haladó, hatékony és emberséges volt. Ebben a rejtett, s csak a kedvező alkalmakkor kijátszott megtévesztésben tovább folytatják a szóban forgó konstruktőrök a konzervatívval való visszaélést. A liberálisban belül is megkülönböztetnek ugyanis már „konzervatív” liberálist és „modern” liberálist, amelyet aztán sokfelé tagolnak - például

szociálliberálisra, vagy mácsó liberálisra. A konzervatív liberális ebben az összefüggésben erősen pozitívnak van feltüntetve, s ez a pozitivitás arra szolgál, hogy a hagyományos konzervatívát hozza nehéz helyzetbe, mivel a kívánatos konzervatívval szemben a negatív-nak feltüntetett konzervativizmushoz ragaszkodik. Ez pedig a legdurvább nominalista logikai hiba, amikor a tartalmakat figyelmen kívül hagyva játszadoznak az elnevezésekkel. Ugyanakkor ez a játék arra is felszólít, hogy legyél konzervatív liberális, s akkor te is pozitívvá válhatsz, így egy kényszer elemet is tartalmaz.

- végül, mielőtt áttérnénk annak a felvázolására, hogy a jelentéstér felépítésének a szociologikája hogyan viszi véghez a nem kívánatos identitás megsemmisítését a jelentéstér még egy sajátosságára felhívjuk a figyelmet:

- arra nevezetesen, hogy a jelentéstér dimenziói, illetve az azok bináris párjait képező megnevezettek egymással is ellentmondásban állnak. A liberális és a konzervatív ugyanannak a nemzeti politikai rendszernek képezik részét, és ugyanannak az Európának, amelyet az előzőekben pozitívnak állítottak be e jelentéstér konstruktőrei, ám a konzervatív nem a pozitív, hanem a negatív oldalon áll, megfordítva a liberális nem a negatív oldalra kerül ebben a konstrukcióban, mint a nemzet, hanem a pozitívba. Az értékek összekeveredése az önkényes szelekció hibájának a következménye. Az értékek összekeveredése sem a véletlen műve azonban ebben a jelentéstérben - sem -, hanem nagyon is megfontolt konstruktóri teljesítmény áll mögötte:
- az összekeverés ugyanis erőteljesen tendenciózus: az összetartozó liberális és konzervatív szétválasztásakor a konzervatív nem az európai oldalára kerül, holott, mint azt az imént felvázoltuk, ugyanolyan indokoltan, vagy annál indokoltabban is kerülhetne ez is oda, mint a liberális. Azonban a konzervatív a nemzeti mellé kerül, s ennek következtében negatívvá válik a liberális európaival szemben, amely így egymást erősítő módon lesz pozitív.

Előttünk áll a rendszerváltó jelentéstér, azokkal a szociologikai konstrukciókkal egyetemben, amelyek a mentális logika felől tekintve logikai hibának minősülnének: egyfelől a dimenziók ellentétes párjai között, másfelől a dimenziók, harmadfelől a dimenziókat képező párok között ismerhetők fel e sajátos „szociologika” ellentmondásai. Ezekkel kapcsolatban joggal vethető fel a kérdés, hogy mi értelme van a logikai szabályoknak a szociologikai torzításokkal való helyettesítésének? S főként, ami ebből a torzításból következik, mi értelme van annak, hogy nem a valós ellenfeleket nevezik meg, s helyezik el a jelentéstérben, hanem saját másikkal helyettesítik a valós ellenfeleket? A jelentéstér ilyen megszerkesztése látszólag teljesen értelmetlen, mikor önmagát pontosan, ellenfelét pedig hamisan nevezi meg a konstruktőr - mintha nem az ellenfelet, hanem saját híveit akarná félrevezetni. Mert az megszokott jelenség, külön megnevezései - szélhámos, váltócsaló stb. -, identitásának és cselekedeteinek elbeszélésére egész szókészlet és az ellene való védekezésre teljes intézményrendszer is áll fenn, mikor önmaga valós megnevezése helyett hamis néven mutatja be magát a jelentéstér konstruktőre, s éppen az ellenfelet határozza meg teljes pontossággal. Ilyenkor a szélhámosnak lehetőleg a leghívebb mentális logikai eljárásokhoz illik ragaszkodnia, hogy eladdig se hívja fel magára a figyelmet, míg becsapott ügyfelei az általa konstruált jelentéstérben bolyonganak. A szélhámos törekvések szerint felépített jelentéstér konstruálása mellett az elfogulatlan tudomány is kiveszi részét a jelentésterek megszerkesztéséből, s arról ismerszik meg, abban különbözik a szélhámos által felépített jelentéstértől, hogy minden szereplőt a lehető legpontosabban nevezi meg, a megnevezést követően azonban éppoly kínos gonddal kell a mentális logika szabályaihoz tartaniuk magukat a megnevezettek között lévő viszonyok feltárásakor is a tudományos elbeszélések konstruktőreinek is, mint a szélhámosnak, ha más indítékból is. Az az eljárás azonban, amikor a konstruktőr önmagát pontosan jellemzi, ellenfelét azonban

hamis névvel illeti, nem sorolható be sem a szélhámos, sem a tudományos jelentéstér konstruálási szabványba, s ezért is hangsúlyozottan tűnik logikátlanul ez az eljárása.

Ha azonban nem a mentális, hanem a szociológia felől vizsgáljuk meg ennek a fordított szélhámosnak a konstruációs igyekezetét, akkor távolról sem tűnik majd logikátlanul, ellenkezőleg, ha a szociológia felől vizsgáljuk meg, akkor ez a konstrukció teljesen logikussá válik, amin ezt a következőkben fel is vázoljuk:

- ha az ellenfelet hamisan nevezik meg a konstruktőrök, s az ellentétes identitás kifejezése helyett önmaga másikat állítják, vagy egy kivédhetetlenül és kimagyarázhatatlanul negatív hasonlóval helyettesítik a jelentéstér konstruktőrei a valós ellenfelet, a logikailag valóban ellentmondót, akkor azzal kettősen is megsemmisíti az ellenfél csoportot, s annak identitását:

- először is, ha a logikailag ellentmondó, azaz a valós ellenfélnek nincsen neve ebben a jelentéstérben, akkor ebben a jelentéstérben a valódi ellenfél, mert megnevezhetetlen, ezért nem is létezik.
- de nemcsak arról van szó, hogy megnevezhetetlensége folytán szimbolikusan megsemmisíti ez a jelentéstér-konstrukció az ellenfelet, hanem felkínálja, sőt rákényszeríti saját identitását, pontosabban annak védhetetlenségét bebizonyított variációját. Ennek a rákényszerítésnek érdekes mechanizmusa van, amire érdemes figyelni. A jelentéstér a primitív bináris tagolással építkezik, ami azt vonja maga után, hogy bárki, aki nem tartozik az egyik identitásalakzatba, az csak a másikba tartozhat. S anélkül, hogy a jelentéstér elhagyná, meg sem említheti, hogy ő maga esetleg egy harmadik, más pedig egy negyedik alakzathoz tartozna. Amint Illyés Gyula írta nagy versében, az Egy mondat a zsarnokságról-ban:

*„mert ott áll
eleve sírodnál,
ő mondja meg, ki voltál,”¹⁷*

- s a trükk az egészben az, hogy az ellenfélnek, ha ebben a jelentéstérben, sőt az erre a jelentéstérre épülő szimbolikus valóságban egyáltalán létezést kíván nyerni, azaz nevet kíván kapni, akkor a felkínált, pontosabban az erőszakkal rákényszerített megnevezést - identitást - kell önmagára vennie. Álrühába kell öltöznie, el kell fogadnia, s azonosulnia kell a neki szánt kényszeridentitással, s ettől fogva válik szimbolikusan létezővé. Ez az azonosulása a kényszeridentitással be is szokott következni, ám rendkívül nagy árat kell érte fizetni.
 - először is le kell mondania saját identitásáról, saját nevééről. Ez azzal jár, hogy sok, vele azonos szociális-szimbolikus karakterrel rendelkező arra kényszerül, hogy elhagyja, vagy legalább is kételkedni kezdjen benne: milyen identitás az, amely álrühába öltözik?
 - de nemcsak elhagyják identitás társai, illetve bizalmukat veszítik benne - amit csak a beavatottak, akiknek meg lehet sügni, s akikkel cinkos szövetségre lehet lépni abban, hogy a hamis identitást felvéve érvényesíti ősidéntitásának programját, fojthatják el kételkedésüket -, hanem olyanok is csapódnak hozzá, akik ősidéntitásának ellenfelei, mert a kényszeridentitást vallják magukénak
 - az elvesztett identitástársak, illetve a hozzá csapódott más identitásúak már önmagában is hatalmas áldozat a kényszeridentitás elfogadásáért, az igazi fekete leves azonban csak ezután következik:

¹⁷ Illyés Gyula: Egy mondat a zsarnokságról, Jövendő Kiadó, 2001.

- mert a kényszeridentitás voltaképpen nagy ellenfele identitásának eltorzult, vagy éppen a foga fehérjét, valós természetét leplezetlenül kimutató része. Azaz a hamis identitásba kényszerített ellenfele identitását kénytelen felvenni, ha ebben a jelentéstérben létezni akar.
- s mert ellenfele leplezetlenül torz identításelemével kényszerül azonosulni, ezután a ravaszul elindított „én-védő mechanizmusok” az ellenfelet a másik identitása, s az abban foglalt program védelmezőjévé teszik. Például, mikor a harmadik utasok a felkínált polgári nacionalizmus kényszeridentitását magukra véve a liberális nacionalizmus védelmezőivé válnak, s feledik saját, szakrális, vagy önkormányzó nemzetüket.

Mindezek következtében nemcsak a Bourdieu által leírt csoportok szimbolikus megsemmisítése következik be, hanem egy lépéssel tovább is mehetnek a jelentéstér manipulátor konstruktőrei. S innét fogva az a szociális logika, ami első pillantásra teljesen ésszerűtlennek mutatta magát, teljesen ésszerűvé válik: az ellenfél szimbolikus megsemmisítésén túl az ellenfelet a saját identitásában foglalt program elszánt megvalósítóivá lehet átalakítani.

Az identitáscserét, s a kényszeridentitás önkéntes működtetését alapvetően kétféle módon lehet elérni. Az egyiket, a fizikai erőszakon alapuló módszert Csingiz Ajtmatov, a világ legnagyobb írói közé emelkedett kazah pásztor mutatja be Nobel-díjra érdemes művében:

„...szörnyű sors várt arra, akit a zsuanszuhanok megtartottak a maguk foglyának... sirit húztak a fejére... levágtak egy jól megtermett tevé. Frissiben megnyűzták... a legsúlyosabb, legszívósabb részét, a nyakbőrt választották le róla. Darabokra vágták, s még gőzölgő állapotában ráfeszítették a fogoly leborotvált fejére. Ez volt a siri. Aki ezen a procedúrán keresztülment, az vagy nem élte túl a kínzást, vagy egész életére elvesztette emlékezetét - mankurt lett belőle. A mankurt nem tudta, ki ő, milyen törzsből, nemzetségből való, nem tudta a nevét, nem emlékezett gyermekkorára, apjára, anyjára - egyszóval nem ismerte fel magában az emberi lényt.”

Csingiz Ajtmatov, Az évszázadnál hosszabb ez a nap, Európa, 1982. 144-147 oldalak

A modernizációban kikísérletezett, s a globalizáció korában tökélyre emelt másik változatot éppen a - később kifejtendő - szimbolikus erőszakot alkalmazó jelentéstér konstruktőrök, s szolgálatukra rendelt más, például sajtó, munkások gyakorolják, az imént bemutatott módon.

A jelentéstér ilyenén, a szociológiai szabályoknak engedelmeskedő konstrukciója azonban nemcsak a megnevezéseket, azaz a szimbolikus identitásokat képes kialakítani és megszüntetni, s nem is csak az identitáscsere műveletére, s a kényszeridentitás védelmezőjévé tételre képes, bár már ez is elegendő lenne, hanem ennél többre is.

Amikor ugyanis a megnevezéseket meghatározza, s hozzájuk rendeli a szociológiai szabályokat, akkor voltaképpen egy teljes nyelvezetet is felépít. Nem nyelvet, mert egy nyelv a világ teljességének a leírására és elbeszélésére alkalmas. A jelentéstérben megadott szavakkal és a hozzájuk rendelt torz hozzárendelési szabályokkal - amelyekkel immár nem a világot képezik le, mint azt Humboldt mondotta a nyelvekről, hanem a szociális érdekek szerint torzított valóság szeletet konstruálják meg - vagyis grammatikával a jelentéstérbe bevont jelenségek elbeszélése válik csak lehetővé, ezért egy jelentéstérben csak speciális „nyelvezetek” építhetők fel, amelyek együtt tesznek ki egy nyelvet. A nyelv pedig a materiális nyelv lesz, azaz ebben a jelentéstérben csak anyagelvű nyelven lehet beszélni.

Innen előbb a diszkusszióhoz lehet majd jutni, amely a szervező elvben foglalt transformációs szabályokkal körül vett diszkussziót tesz csak lehetővé. Innen lehet majd a narrációra átlépni - a nézőpontok is ki vannak jelölve az identitások kijelölésével, azaz a nézőpont és a nyelv együtt egy igen korlátozott elbeszélést, a valóság egy erősen korlátozott elbeszélését teszi lehetővé csak. A diskurzushoz pedig arra van szükség, hogy különböző nézőpontokból felépített valóság-elbeszélések keletkezzenek, amelyek között folyhat a

valóság megvitatása, s a vitában való megegyezés, a konszenzus kialakítása. Ám mindez már előre meg van írva, mert a jelentéstér nem nyitott, hanem zárt, s a zárt jelentéstérben, annak ellenére, hogy végtelen sokféle elbeszélés keletkezhet, ám azok csakis egyetlen elbeszélésé különböző variációi lehetnek. A kilépéshez a jelentéstérből hatalmas erőfeszítésre, megtevéstések hálóján való keresztül látásra és a jelentés-tér határőrzetének a kijátszására van szükség, ami keveseknek sikerülhet csak. Azoknak, aki hermeneutikai teljesítményre képesek. A többieknek sem lehet azonban elverni a port, mert igen ravasz konstrukció zárja őket magába, így nem csodálkozhatunk, hogy a jelentéstér szociologikája, kényszeridentitásának kijelölt védelmezése, a nyelvi korlátok és a nézőpontok azonos horizontjai a „laikusokat” rabul ejtik. De ez még nem minden, megyünk majd tovább a műsorfolyamhoz és a szimbolikus valósághoz, s onnan a szociálishoz, amik a fogságot megerősítik.

A jelentéstér még csak a verbális, nyelvi konstrukció. A tévé révén a verbális képi konstrukcióval is kiegészül, s ez már a teljes valóság látszatát kelti. Majd megszemélyesítik a bináris párosokat, s azok már az identitások megjelenítőivé válnak, akik a narrációt és a diskurzusokat elvégzik.

3.

GLOBALITÁS: TÚL A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓN ÉS TÖMEGKULTÚRÁN¹⁸

A „Globalizáció - tömegkommunikáció, tömegkultúra?” cím végére nem pontot, hanem kérdőjelet tettem, s ennek a dolgozatnak éppen a kérdőjel kifejtése a tárgya. A kérdőjel, mint írásjel jelentése, persze, sokféleképpen bontható ki. Anélkül, hogy minden árnyalatát megemlíthetném, felidézek néhányat a fontosabbak közül. A kérdőjel a legegyszerűbb esetben „kérést” fejez ki, mégpedig olyan kérést, amely teljesítésében, vagy teljesíthetőségében a kérő fél bizonytalan. Azt a manapság terjedő szokást, amely az állítást is kérdés formában adja elő, az etikett vadhajításaként tehetjük félre. Jelentheti aztán, harmadszor, azt, hogy valaki valamit nem ismer, s ezért valaki mástól, akiről feltételezi, hogy kompetens a témát illetően, megkérdezi, s ekkor a „megkérdezés” jelölésére szolgál a kérdőjel. A választott cím végére helyezett kérdőjelet az említetteknel szerénytelenebb jelentéssel használok: „megkérdőjelezni” kívánom ugyanis azt, hogy - amennyiben a fogalmak jelentését szigorúan vesszük -, akkor a globalizáció korában használhatjuk-e még a „tömeg” kommunikáció és a „tömeg” kultúra fogalmait - röviden, hogy a globalizációval összefüggésben a tömeg kategóriája indokoltan használható-e még?

A megkérdőjelezés alapjául az az álláspontom áll, amely a globalizációt tartalmilag nem gazdasági jelenségnek tekinti, hanem létmód váltásnak, mégpedig olyan létmód váltásnak, amely ahhoz hasonlatos, mikor a modernitás felváltotta a hagyományosságot, csak most éppen a globalizáció váltja fel a modernitást. S ha valóban létmód váltásról lenne szó, akkor teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy egy előző létmód elbeszélésére kialakított nyelv és annak szavai a lényeg elvesztése nélkül nem használhatók az új létmód elbeszélésére. Ahogyan például a golyós számológépek működését leíró fogalmak kizárólagos ismeretében egy zsebszámológép láttán el kell nézünk.

A globalitás fősodorbeli értelmezéséről

Alapállításom az, hogy a globalizáció nem a modernitás folytatása nagyobb, planétánk egészére való kiterjedésben, hanem egy új történelmi korszakot, az emberi létezés egy új módját jelenti - ami kézzelfogható „valóságának” ma még csak a kezdeteit látjuk. E tanulmányban csak röviden idézhetem fel a kérdéssel kapcsolatos mondanivalómat, a terjedelmi korlátok többet nem tesznek lehetővé.¹⁹

A globalizációt - s ez is újdonságának köszönhető - többnyire még nem önértékei alapján jellemzik azok, akik leírását napirendre tűzik, hanem a modernitáshoz való viszonyában beszélnek róla, ezért a három főbb álláspontot én is ebben a viszonyításban vázolom fel.

¹⁸ A Györi Egyetem által 2004 májusában szervezett konferencia előadásának a konferencia kiadványa számára szerkesztett változata

¹⁹ A globalizációról bővebben a Társadalompolitikai Műhelyfüzetek 1989 1. számának bevezetőjében, a Juss című folyóirat 1990. 1. száma számára készített, Globalizációs tőkés társadalmat vagy önkormányzó világtársadalmat? című írásomban, a Valóság 1997. októberi számában, A globalizációs világszervizálás mint létmódváltás címmel, az Ökotáj Kiadónál 2000-ben megjelent, Míg élők közt lesz az élő, Hármaskönyv a globalizációról című könyvemben, illetve a Ha sikerült, miért nem sikerült mégsem? A temesvári forradalom 10. évfordulójára szervezett nemzetközi konferencián, annak kiadványában, s az annak alapján a Hitel című folyóirat 2000. októberi számában fejtettem ki álláspontomat.

1. A globalizációról elterjedt uralkodó vélekedések, azaz a main stream álláspont a következő - néha ki nem fejtett, csak a fogalomhasználat által adott sugalmazott jelentésű - főbb állításokban foglalhatók össze:

- a. a globalizáció tartalmát és lényegét tekintve azonos a modernizációval,
- b. a globalizáció gazdasági jellegű
- c. a globalizáció a gazdasági vállalkozások planetáris méretűvé való kiterjedését jelenti
- d. s ezért nem új jelenség a történelemben, hanem minden korban megismétlődő jelenség

1. A modernitás és a globalitás közé tartalmi egyenlőség jelet tévők főként a globalitás apologetái közé tartoznak. Az apologetikus globalitás hívóktól különböző, de még nem a globalitás, hanem a modernitás kritikus irányzata, amely kritikussága miatt közelebb áll a globalizáció lényegének megértéséhez a „poszt” előtagot viselő kategóriákban kifejeződő vélekedések sora. Ezek arról beszélnek, hogy a modernitást valami már meghaladta, de hogy mi haladta meg, arról többnyire csak részterületeket tudnak megnevezni, nem jutnak el a modernitás egészének problematizálásáig, vagy, ha mégis a modernitás egészét tagadják, akkor az újat még nem tudják összefoglaló módon, a modernitással azonos fogalmi szinten lévő kategóriával megnevezni, csak negatívumokkal jellemzik az új korszakot

a. elsőként a „*posztindusztrializmus*” kifejezés vált divatossá, amely a modernitás egészét még nem adta át a történelmi múltnak, csak annak egyik, bár meghatározónak tartott „alrendszerét,” az ipart tartotta meghaladottnak

b. a „poszt” a modernizáció utánit jelző sorban a következő a „*posztmodern*,” amely már magát a modernitást tartja meghaladottnak, s helyenként rendkívül mélyen szántó kritikát mond a modernizáció negatívumairól,²⁰ de azt az újat, ami a modernizáció utáni korszak, nem nevezi meg, azt nem tekinti vizsgálat tárgyának, nem e nézőpontból jellemzi, hanem önmaga modernizáció kritikai teljesítményére támaszkodva a fennálló vizsgálat helyett egy ideális társadalomszervezet tervezetén dolgozik.

3. A modernitás kritikában talán semmivel sem kevésbé radikális az az öko-filozófiai - és hivatkozott szerzőnk esetében továbbá rendszerelméleti - irányzat, amely már a hetvenes években a modernitás elavulásáról beszélt, s megnevezte az új „rendszert” is, amely a modernitást váltja fel. A negyed század előtti, ugyanazon kötetben való megjelenésén túl azért is László Ervint idézem ennek az új rendszernek, társadalomszervezési és létmódnak a megnevezői közül, mert ő egyfelől amerikai, de magyar, mert híres cikke magyarul negyed százada olvasható, s mert a rendszerváltás után a Római Klub mintájára szervezett Budapesti Klub vezetője lett. Azaz, születésének helye, nemzetközi tekintélye, magyar nyelven való olvashatósága és folyamatos jelenléte a magyar szellemi életben életművének recepcióját nemcsak lehetővé, hanem szinte kötelezővé teszi a magyar szellemi elit számára.

a. László Ervin idézett cikkében jellemzi a modern embert. Ő az, aki az erősek jogára alapoz, hisz a láthatatlan kéz igazságtévő erejében, vallja, hogy a tudomány minden problémát meg tud oldani, ennek útja a specializáció, a piaci sikertől boldogabbnak véli az embereket, hogy az embereket ökonómiai, és etnikai paraméterek alapján kiszámíthatjuk, hogy van egyetlen, minden másnál magasabb rendű gazdasági és politikai rendszer, állítja, hogy felelősségünk egyedi jóllétünk biztosításával véget ér, és így tovább. Majd így folytatja: „*Ha hiszed mindezt, vagy legalább a nagy részét, akkor nyájas olvasóm, modern ember vagy. Irigylet eszményképe a világ legtöbb népének. És az emberiség jövőjét fenyegető súlyos veszedelemmé lettél.*” És így zárja a modernitásról szóló vélekedését: „*A modernség valóban*

²⁰ Magyarországon főként Pethő Bertalan és Lázár Imre posztmodernológiai munkássága sorolható e csoportba

hanyaglóban van - jellegzetes értékei és törekvései kezdenek elavulttá válni. Többé nem a modernség az, ami a legújabb. ***Modernnek lenni nem korszerű, hanem korszerűtlen***”.

b. E radikális modernitás kritikát követően a következőképpen folytatja mondanivalóját: „***Új szakasz kezdődik a történelemben. Ez a korszak az egész földet átfogó globális korszak lesz*** /és az is marad, ha nem pusztítjuk el önmagunkat, és nem fosztjuk ki teljesen környezetünket/, s ezt az új korszakot új feltételek és a nekik megfelelő értékek fogják jellemezni”.²¹

Magam osztozom László Ervinnel abban a korai álláspontjában, amely szerint a globalitás az elavult és időközben legyőzött modernitást felváltó új történelmi korszak. A negyed század, ami László Ervin 1978-ban írt könyve óta eltelt, viszont lehetővé tette, annak felismerését, amit ő akkor még nem láthatott, de ami számunkra már evidencia lehet: a globalizáció eredményei mellett negatívumainak felismerését, azt, hogy ***a globalitás nem megszüntette, hanem elmélyítette a modernitás ellentmondásait.***

Túl a modernitáson: a globalizáció

László Ervin a globalitást a történelem új korszakának nevezte, s ebben az idézetben még csak annyit közölt erről az új történelmi korszakról, hogy az nem helyi, nem is csak kontinentális, hanem az egész földre kiterjedő jelenség lesz. A következőkben, a terjedelem szabta korlátok keretei között, a globalitásnak a témánk szempontjából lényeges tartalmi vonásai közül vázolok fel néhányat, s igyekszem rámutatni arra, hogy nemcsak kiterjedésbeli, hanem lényegi tartalmi vonásait tekintve is új korszak kezdődött a történelemben a modernizáció észrevétlen elavulásával. Amiből viszont az következik, hogy az új korszakban az elavult modernhez viszonyítva minden: társadalomszervező elvek, intézmények, értékek, normák, társadalmi karakterek, cselekvési módok is megváltozik. Ez viszont azt vonja maga után, hogy a globalizációval kapcsolatos hazai „main stream” állítások egyike sem állja meg a helyét.

előzetes megjegyzés: globalitás és nyelv

Akárhonnét, s akárhány alkalommal is jutott be valaki a valaha volt Szovjetbirodalomba, mindekinek, s mindahányszor meglepetést okozott a golyós számológéptábla, az abakusz. Nekünk, akik egy másféle számolási kultúrán nevelkedtünk, még a szavakat is, lévén, hogy nem ismertük sem lexicájukat, sem azt a sajátos „logikát”, amelyek egymáshoz fűzésüket szabályozták, s amelyek leírták az abakusz használatát, külön meg kellett tanulnunk. Érthető volt, hiszen mi már egy más korban éltünk, a modernizáció korában, mikor furfangos pénztárgépek végezték el, nagy sebességgel az összeadást, szorzást, s a kivonást - azért csak e három műveletet, mert osztásra az áruházi fizetések alkalmával szinte nem is volt szükség. Azaz annak, aki ezeket gépeket kezelte az elektromos és mechanikus részek működtetéséhez szükséges tudáson kívül csak a számokat kellett ismerniük, a műveleteket csak alig, mert azokat a pénztárgépek elvégezték helyettük. Az abakuszt kezelők azonban, hiába kellett nekik a matematikáról „többet” tudniuk, hiszen a műveleteket is maguknak kellett elvégezniük, éppoly tehetetlenül álltak volna a pénztárgépek előtt, mint mi az ő golyós számológéptáblájuk előtt, mert az elektromos és mechanikus szerkezetek működtetése számukra megoldhatatlan feladat lett volna. Egy kor - például, a hagyományos abakusz kora - nyelvén egy másik kor eszközeit - példánkban a pénztárgép - s azok működtetési eljárásait nem lehet elbeszélni, s ez annak is akadályává válik, hogy azokat működtethessük. Ha mégis működtetni szeretnénk, akkor előbb szorgalmas munkával meg kell tanulnunk ennek a kornak, azaz az ennek az eszköznek a mibenlétét és működését elbeszélő nyelv szavait, mondatfűzési szabályait, s az ebben a mondatfűzésben megbúvó technológiai logikát, amely a szóban forgó gép kialakításában és működtetésében rejlik.

Ma mikor a számítógépek korát éljük, s a pénztárgépek is magasan fejlett, elektronizált eszközök, mini és specializált számítógépek, s mikor mobiltelefonokon, esetleg műholdak igénybevételel beszélünk

²¹ Ökológiai kapcsolatok, Népművelési Intézet, Szerk.: Zelnik József, Endreffy Zoltán, Kodolányi Gyula, 1984.

távoli földrészeken lévő szeretteinkkel, vagy ügyfeleinkkel is akár, a modern pénztárgép kezelője, e globalizációkori eszközeinket képtelen lenne akár bekapcsolni is. Előbb neki is meg kellene tanulnia a globalizáció nyelvén, s csak ennek elsajátításával párhuzamosan, vagy azt követően tudna hozzáfogni a globalizációkori mobiltelefon, műhold és számítógép működtetéséhez.

Általánosítva azt mondhatjuk, hogy minden korszaknak meg van a saját nyelve, amely e kor lét és életproblémáinak az elbeszélésére került kidolgozásra, s ezért csak ezeket tudja elbeszélni. Ha valaki egy más korba lép át, akkor az előző kor nyelve használhatatlanná válhat, egy más kor nyelvén nem lehet az adott kor valóságát elbeszélni. S a kor nyelvének átalakulása a kor tipikus kommunikáció módját is megváltoztatja.

A továbbiakban, ahol elkerülhetetlen, a modernizáció nyelvezeteitől, köztük a modern tudomány nyelvétől is különböző, a globalizáció elbeszélésére alkalmas nyelv szavait használjuk majd.

a globalizáció: előnyök és hátrányok

A globalitás is olyan változás az emberiség életében, mint a többi korszak-jelleget meghatározó fejlemény: előnyös és hátrányos oldalai egyaránt vannak. A globalitásnak előző korokkal szembeni kétségtelen előnyei közé tartoznak azok a technikai újítások, amelyek révén a természeti tárgyaknak már nem csupán a külső formáját változtatják meg, mint a hagyomány világának mesterei, akik például az erdők tölgyeiből, fűrészelés, gyalulás, simítás, olajozás révén ma is ámulatot kiváltó reneszánsz, vagy barokk szekrényt építettek. S nem is csak anyagaik belső szerkezetét tudják már átalakítani, ahogyan azt például az „anyagi csodákat” megvalósító modern vegyipartól látjuk, hanem, ahogyan a géntechnika teszi lehetővé: sosem volt lényeket tudnak fel-, vagy esetleg leépíteni. S ha a kézműipart a természeti anyag külső formájának, a modern ipart az anyag belső szerkezetének megváltoztatásával határozzuk meg, akkor a globalizáció, mert az már átalakítja az anyagot, olyanná, amilyen a természetben sosem fordulhatna elő, valóban iparon túli - posztindusztriális - technológiát alakított ki.

közbevetés: globalitás és diszproporcionalitás

Az első világháború borzalmainak, egyebek mellett a védekezés esélyét is megvonó ideggáz-támadás keltette döbbenete az európai értelmiség legjobbjait - nem az elveszett, életét a dzsesszbe, az alkoholba és a szabadságba ölt Hemmingway-féle elveszett nemzedéket, hanem valóban a legjobbjait - arra készítette, hogy másfél évszázados, a felvilágosodásban keletkezett illúzióikkal leszámoljanak, s szembenézzenek annak árnyoldalaival is. Köztük is kiemelkedő a magyar Mannheim Károly, aki a modernizáció egyik jellegzetességét: ész és erkölcs, technológiai tudás és a megvalósításához és működtetéséhez szükséges felelősség elszakadásában - ezt nevezte „diszproporcionalitásnak” - látta.

A diszproporcionalitás azonban nem csupán a modernizáció sajátja, ellenkezőleg, a hagyományos - szintén Mannheim szerint az ész és erkölcsöt a hit által egységbe foglaló - életszervezés bukását követő korszakok mindegyikét jellemzi. A globalitás új technológiája, például a génkezelt növényekből előállított élelmiszer árusítása ugyancsak arról tanúskodik, hogy a technológia fejlesztését végző ész és az alkalmazásához szükséges - ezért visszahatásában a kifejlesztést is esetleg megakadályozó - felelősséget a globalizáció korában sem sikerült eleddig újraegyesíteni. Mi több, ma már annak az arisztotelészi utópiának, a „beszélő szerszámnak” a megvalósítása is fenyegető realitássá vált: a géntechnika lehetővé teszi az ellenállás lehetőségétől megfosztott, és monotonia tűrő, engedelmes „lények” sorozatgyártását is. Aminél csak az rémisztőbb, hogy a génjavított klónozási technikákra vonatkozó tervek realizálása esetén az emberiséget biológiaiag-genetikusan kétfelé lehet választani: „beszélő szerszámokra” és „szupermenekre.”

a globalitás: új létmód az emberiség történetében

A main stream értelmezés első dogmája, hogy a globalitás lényegét tekintve azonos a modernitással, ezért is biztatják szakértők és politikusok modernizálódásra a magyar polgárokat. Ezzel az állásponttal szemben eddig László Ervint idézve csak azt az ebben a

formában „üres” megfogalmazást állítottam szembe, hogy a globalitás új történelmi korszak, s ezért benne minden különbözik a moderntől, de nem fejtettem ki, hogy miben látom ezt az újdonságot. Ebben a pontban elkezdem tartalommal megtölteni az eddig csak üres állítást, majd ennek alapján áttérek szűkebb témám, a tömegkommunikáció és a tömegkultúra globalitásbeli átalakításának felvázolására.

A társadalmak estében is *a legalapvetőbb* szerveződési szint *a társadalmi létviszonyok alakításának a szintje*, ezért legmélyebben a globalizációt is létviszonyaival jellemezhetjük: azzal, hogy mit választ önmaga felépítéséhez viszonyítási középpontként, s azzal hogyan bánt, azaz *milyen „létműveleteket” dolgoz ki*.

A világtörténet eddig, érthető módon, kevés alapvető viszonyítási középpontot alkotott meg, vagy tévesztett el az emberiség.

- *A hagyományos társadalmak valamilyen transzcendens középponthoz viszonyítva élték életüket: minden, a legjelentéktelenebbnek is tűnő cselekedeteiket, de még vágyaikat, óhajaikat is ehhez a középponthoz mérték, s csak azt fogadták el, amely e transzcendens viszonyítási középpontnak megfelelt, amelyet az elfogadhatott.* Ezek a transzcendens középpontok a birodalomszervezéshez vezető, az elkülönülést, kirekesztést és gyűlöletet maguk után vonó „házi istenektől”²² a kereszténységben megértett egyetemes egy Istenig tartó skálán helyezkedtek el, amely utóbbinak, a szeretetviszonyok és szeretetstruktúrák középpontba állításával majdnem sikerült az emberiséget egységbe, világközösségbe foglalnia. Az egyetemességen keresztül pedig, a transzcendens középponthoz való viszonyítás lehetővé tette, hogy a világmindenséget, a kozmikus egészt, s azon keresztül a léteget is belefoglalja az ember az életprogramját adó viszonyítási alapba, így a hagyományos társadalomszervezetek a létharmónia egyre mélyülő, azaz a haladást biztosító, újraalkotására rendezkedtek be. Ebből következően az alapvető „létműveletek,” amelyeket a hagyományos, s különösen a keresztény társadalmak kidolgoztak az „ápolás” és a „gondozás” volt, latin nyelven a cholere és a cultura. Az ápolás és a gondozás a világban, az emberek által megvalósítható szakrális erőt - melyet a görögök „energeia”-nak, a keresztények szeretetnek neveztek - működtetve érthette el, hogy a kiinduló létharmóniából az emberiség egy mélyebb létharmóniába fejlődessen át. *A kultúra ezért eredeti jelentésében a létharmónia transzcendens alapozású, s a létesítő erő felhasználásával megvalósuló ápolását és gondozását, s ennek a szeretetstruktúrákban való intézményesítési eljárásait jelentette: a szabadság legmélyebb szintjét, a létszabadságot.*²³ A szeretetstruktúrákba fogott, s ott intézményesített létharmónia, mi sem természetesebb ennél, még azoknál sem, akik identifikálódtak vele - s látjuk majd, hogy minden korban, a legszakrálisabbakon is belül voltak más viszonyítási középpontok lét- és életprogramját elfogadók is - nem a felhőtlenül kiegyensúlyozott megvalósítást jelentette. Ellenkezőleg, ebben a korban is voltak, akik hazudtak, loptak, csaltak ölték, s nemcsak boldogok éltek e korban, de ennek a kornak az emberei is szenvedtek. Azonban a viszonyítási pont olyan életprogram megvalósítására szabadította fel az embereket, amely létezésük folytathatóságát biztosította, s ennyiben őket az örökkévalóság világába emelte fel. Ezek a tévedések ezért a létharmónia elvétései voltak - az sem mindegy, hogy milyen programot vett el az ember -, a létharmónia megvalósításának defektusai. A létharmónia megalkotásánál viszont bonyolultabb feladat talán nincs is egy ember, egy közösség, vagy az emberiség életében, természetes ezért, hogy megoldása közben gyakran vették el az utat azok is, akik oda szánták életüket, akik pedig csak azért éltek, mert mások is, azok számára még nehezebben megoldható a feladat. A holtágakba, tévutakra, zsákutcákba, sáros és bűdös mocsarakba, sivár

²² Fustel de Coulanges: Az antik városállam, ELTE KIADÓ, 2004. ... oldal

²³ Erről bővebben: Vass Csaba: Míg élők közt leszel élő, Ökotáj könyvek, 2000. különösen a oldalak

és kietlen sivatagokba tévedés lehetőségét, ahol mindenki besározódhat, vagy magányosságba süllyedhet, minden közösség minimalizálni akarja, ezért a hagyományos társadalmak is kidolgozták azt a szakrális, vagy létkontroll szervezetet, amelynek feladata az volt, hogy a létszabadságban tartsák meg a közösségek tagjait. Rómában például Terminus isten volt a legfőbb őre az így kijelölt léthatároknak, ő védelmezte az embereket attól, hogy a létszabadság útjáról letérjenek. Ennek a létszabadságot isteni erővel védelmező kontrollnak, a szakrális létkontrollnak rendkívüli jelentősége volt mind a hagyományos, mind az azt felváltó létmódok szempontjából. A hagyományos társadalmak számára ugyanis ezek biztosították azt, hogy a létesítő alkotásból ne csússzanak át a létrontás birodalmába, azaz ne kezdjenek olyan fejlesztésekbe, melyek azonnal, rövid időn belül, s ami a legfontosabb, hosszabb időszakok múltán az azokat alkalmazók elpusztításához vezessenek. A létkontroll ezért szó szerint az emberi lét biztosításának volt az intézménye és eljárása, a hagyományos szakrális kultúra egyik legfőbb teljesítménye. S Róma bukásában Terminus letaszítása az istenek honából kiemelt szerepet kapott.

- A modern társadalmak, - később idézem őket: Horkheimer és Adorno szerint²⁴ - a felvilágosodásnak nevezett folyamatban eltévesztett - Istennek, mint viszonyítási pontnak a megöléséből származó, s Max Weber által „varázstalanításnak,” nevezett - mérce, következményeként, más létmódot valósít meg a modernitás, mint a hagyomány világa. Hogy az új viszonyítási középpontot elérhesse, meg kellett ismételnie ideálját, az ókori Róma bukását okozó létrontást: szabadsága megvalósulását ünnepeelve benne, ledöntötte Terminust, s a léthatár-örizet szabadságából az önkényesség rabtartó birodalmába dezertálva megváltoztatta a viszonyítási pontot. Benjamin Constant, a kiváló liberális politikai gondolkodó írja a régiek és a modernnek szabadságáról szóló könyvében, hogy

„Az ipar szabadságának sokan kisebb jelentőséget tulajdonítanak, mint a szabadság egyéb formáinak. Ugyanakkor az ellene bevezetett megszorítások oly kegyetlen törvényeket vonnak maguk után, melyek kihatnak a szabadság valamennyi ágára. ... A társadalomnak az egyének fölötti egyetlen joga annak megakadályozása, hogy tagjai egymásnak ártsanak, következésképpen ha az ipar fölött ítélkezik, ezzel mintegy feltételezi, hogy az a társadalomra nézve szükségképpen ártalmas. Azonban az egyik ember az ipar területén csupán abban az esetben képes ártani embertársainak, ha saját vállalkozása javára és a többiek ellenében más segélyforrásokat vesz igénybe. Az ipar természetének sajátja a rivális ipar elleni küzdelem, melyet a teljes mértékben szabad versengés, továbbá az egyénnek a társai feletti felsőbbség megszerzésére tett erőfeszítései tesznek lehetővé. ... a kiváltságban részesülő ipai vagy kereskedelmi ágazatok sokkal kevésbé óvatosan és gazdaságosan fogják kihasználni azok, akiknek hasznát a monopólium léte önmagában is garantálja.”²⁵

- Benjamin Constant álláspontja szinte tökéletes illusztrációja a László Ervin által az emberiség jövőjét súlyosan fenyegető modern ember hiedelemvilágának, amely Terminus isten letaszításának a következménye. Az a szabadság ugyanis, amiről Constant az ipar szabadságáról általa adott meghatározás alapján beszél, a kozmikus egyetemes létezés folytonosságának lehetőségét védelmező léthatárok áttörésének a korlátozatlansága, pusztá önkény. S ez az önkény az, amely az emberiség jövőjét súlyosan veszélyezteti. Mikor Constant és e kérdésben mestere, Adam Smith az iparszabadságot, mint a tiszta versengés szabadságát határozza meg, akkor azt a viszonyítási középpontot, s a belőle következő létkontrollprogramot, melyet a hagyományos korszak dolgozott ki, mint nem létezőt, félre löki, egy új viszonyítási középpontot választ, amihez minden mást mér, s ez az egyén szabadsága. Látjuk majd a

²⁴ Horkheimer - Adorno: A felvilágosodás dialektikája, Gondolat-Atlantisz-Medvetánc, 1990.

²⁵ Benjamin Constant: A régiek és a modernnek szabadsága, Atlantisz, 1997. 208- 211. oldalak.

későbbiekben, s ez fejtegetésünk egyik súlyponti állítása lesz, hogy az itt szerepeltetett egyént, az individuum a személyiség felszámolásával lehetett csak, s állami- és magán-erőszak alkalmazása révén kikényszeríteni, ezért egy mesterséges képződményt állítanak a kor és az irányzat képviselői. De nemcsak az egyén, hanem ennek célja: a modern értelemben vett gazdaság is a viszonyítási középpont részévé válik, amennyiben ennek az individuumnak célja, s a szabadság is csak ezét a célt szolgálja: a profitmaximalizáció. Abban az esetben, ha egy társadalomszervezetben minden cselekvést, szándékot és vágyat az individuális profitmaximalizáció sikerességéhez mérnek, s ennek alapján ítélnék meg, akkor, mint azt László Ervintől is tudjuk, szükségképpen el kell jutni az ipar ökológiai konfliktusaihoz. Magát Benjamin Constantot azonban abban, hogy a létszabadságot feladja a társadalmi-politikai értelemben vett individuális önkény kedvéért, csak fenntartásokkal marasztalhatjuk el. Az elmarasztalás eshetőségét az adja, hogy Constant írásának dátumánál már évszázadokkal régebbtől fogva léteztek azok a céhek - például a Téka kiadó jóvoltából olvasható erdélyi céhek alapszabályaiból²⁶ lehet erről tudomásunk -, amelyek tagjainak maguk állította „törvényes” kötelessége volt az általuk megbontott természet helyreállítása. Ugyanakkor még közel három évtizedet kellett várni arra, hogy a modern tudomány is felismerje azokat az összefüggéseket, a létharmóniára törekvő közösségek már ezredévek óta alkalmaztak: az ökológia tudományára. Ez az a tudomány, amely megmutatja, hogy az ipar nemcsak gazdasági, s nem is csak társadalmi, vagy politikai, hanem a természettel is kapcsolatban álló intézmény, s hogy ezért az iparról sem lehet másként gondolkodni, csak, mint a létviszonyokat alakító intézményről. S ez, továbbhatásában, a modernitás alaphibájára is rávilágít, arra, aminek következtében az emberiség jövője veszélybe került. S ez az erőszak, annak is egy minősített formája, amelyet a görög bölcsek „krátosznak” neveztek. A krátosz az az erőszak, amelyet akkor követ el az ember, mikor elveszíti kapcsolatát a léttel, s ezért az számára értelmezhetetlenné és érthetetlenné válik, mikor a létfeledés szervezi tevékenységét. A létfeledt ész - amit a modernitás rációként ünnepel - gondolatban sem képes - amint arra Schiller, a költő és tanítványai: Hölderlin, Schelling és Hegel a vallás lerombolása kapcsán rámutattak, már arra is képtelen, hogy az egyetemes létet, Istent, elgondolja, a létfeledtség a léttelen létezőről képes csak gondolkodni. S Krátosz éppen ez az erőszak: a lét és a létező, a görög gondolati képesség hármas: szófia, logosz és nusz egysége: a bölcsesség és a ráció szétválasztása, s a racionálisan felfogható létező kihasítása a létből. Krátosz, másként az az erőszak, amely egyedül alkalmas Terminus letaszítására az Olümposzról, a létszabadság határőrizetének a felszámolására. Ám senki ne higgye, hogy krátosz emberfeletti képesség, melyre csak a legkivételesebbek alkalmasak. Nem, krátosz az a mindennapian könnyed eltévelyedés, amely a hősoktól és felfedezőktől a legelesettebbekig mindenkit a létharmónia megalkotásától holtágakba és zsákutcákba tereli át. Krátosz közelében az idő és a tér is hirtelen összeszűkül: az örökkévaló pillanattá zsugorodik, a kozmikus pedig ponttá hasad le, azzá a ponttá, ahol éppen tartózkodunk. S ennek következtében a siker is az adott pontban elérhető pillanatnyi sikerré torzul, s az ipart éppen ez a siker szervezi, élteti és dicsőíti. Az ipar e pontszerű, s pillanatnyi sikeréért azonban hatalmas árat kell fizetni, s ezt az árat a lét fizetteti meg velünk: ideig óráig, az elnyúló antagonizmus²⁷ tartamára elandalít, hogy aztán annál súlyosabban csapjon vissza: az emberiség jövőjének kockáztatásával. Ezért olyan rendkívül veszélyes az az egyoldalúság, ahogyan Constant, s ideológiai irányzata vizsgálja azt a kanti erkölcsi kérdést, hogy mikor okozunk másoknak kárt, szenvedés, bajt. Az, hogy a másik embernek szociális, azaz a léttelen létező szintjén nem okozunk tragédiát, nemhogy

²⁶ Az erdélyi céhek, Téka Kiadó, Bukarest, 1978.

²⁷ Az elnyúló antagonizmus lét- és ismeretelméletét itt nem fejthetem ki, ezért az Ökológiai kapcsolatok, illetve a Míg élők közt leszel élő című könyvekben kifejtettekre hivatkozom, ahol erről a kérdésről bővebben volt alkalmam beszélni.

nem véd meg bennünket a jövő elvesztésétől, hanem biztosíték a jövő elvesztésére. Ezért az a szabadság, amit Constant és a liberalizmus kíván, voltaképpen a létszabadság megsértésének a korlátozatlanságát és korlátozhatatlanságát követeli, a jövő felésének a jogát. A szabadság teljes fogalmának, mi sem természetesebb, a modernnek szabadsága: a „függetlenség” és „korlátozatlanság” is része, azonban mikor ezt a részt akarja valaki, a szabadság helyére állítani, súlyosan téved. S a szabadságfelfogás e tévedésének, mikor a létharmóniát léteső erő, az energiea helyére a léttrontó erőszakot, a krátoszt állítja, s ennek a korlátozhatatlanságát követeli, akkor megváltoztatja a „kultúra” eredeti fogalmát is. Lét és létező erőszakos kettéválasztása, s az életnek a létező szintjére való kényszerítése igen távolra, az ellentétes oldal egy messzi sarkába került ugyanis a lét- és az élet gondozásától és ápolásától. Helyesebb, amint azt a francia felvilágosítók a „vadakkal” szembeni előnyük összefoglaló elnevezéseként fogalmaztak meg, erre a jelenségre a kultúra helyett a civilizáció kifejezést használni. A civilizáció az erőszak, mégpedig a léterőszak létfeledt struktúráit, intézményeit, indítékait és tudásait, értékeit és normáit gyűjti egy fogalom alá. Így a vegyianyag-gyár, az, amelyet a modernitás fejlesztett ki, s nem azért, mert ipari intézmény, fém, ásvány és más természeti anyag, hanem mert a létfeledtség erőszak mentalitása, az ész révén jön napvilágra, a civilizáció része. És ugyanígy a civilizáció része a mahagóni fészülő asztal is, mert kialakításának ipari módja, amelyet mentesítettek az ökológiai, tágabban a létharmónia helyreállításának kötelezettsége alól, a létező és lét közötti konfliktust tovább élezi.

Kultúra és civilizáció, létszabadság és gazdasági önkény, létkontroll és politikai ellenőrzés, bölcsesség és ész különbségének a hagyományos korban mindennapos ismerete a modernitásban feledésbe merült, s ezért Constant, s eszmétársai már azt sem értik, hogy a régiek és a modernnek szabadsága között a különbség, általánosítva, miben állt. Condorcet után azt mondja ezzel kapcsolatban Constant, hogy „az ókoriak a kollektív szabadsággal összeegyeztethetőnek tekintették azt, hogy az egyént teljességgel alávéssék a közösség hatalmának. ... Valamennyi magáncselekedetet szigorú ellenőrzésnek vetették alá. Semmit sem engedélyeztek az egyéni függetlenségnek, sem a nézetek vonatkozásában, sem a hasznos mesterségek és kiváltképp nem a vallás tekintetében. Az ókoriaknak, mint Condorcet mondja, fogalmuk sem volt az egyéni jogokról. Az emberek jószerivel gépek voltak, rugóikat a törvény szabályozta, az irányította a kerekek mozgását. ... A moderneknél, épp ellenkezőleg, a magánéletében független az egyén. ... A modern szükségletek és igények közül a legelső az egyéni függetlenség. Következésképp sohasem szabad a feláldozását kérni.”

A létszabadságról és a politikai függetlenségről mondtak már lehetővé teszik, hogy Condorcet tévedését, amellyel a kollektív szabadságot és az egyéni szabadságot állítja szembe, megvilágíthassuk. Kétségtelen, hogy a római köztársasági korban a jogi törvények szorították gúzsba azokat, akik a Birodalom érdekeit veszélyeztették. Ez azonban az ókor végjátéka volt, olyan végjáték azonban, amelyben az istenek tovább éltek, s csak a köztársaságban intézményesített krátosz kimerülését követően vészett el, s csak ideiglenesen a transzcendencia. Az ókort azonban nem a jogi, hanem a szakrális törvények uralma jellemezte. Ami azt is jelentette, hogy akkor nem a kollektíva nyomta el az egyént, ahogyan a felvilágosítók, a látványos logikai kontrapunkt érdekében festették fel, mi több, nem is volt egyén, s nem is nyomták el. Közösség volt, s személyiség, és mindkettő a szakrális, másként a léttörvényeknek engedelmeskedett, s szabadságukat - a létszabadságot - éppen ebben látták. Amikor az egyént megnyomorító kollektíva kialakul, akkor már a szakrális törvények feledésbe mentek, ha nem így lenne, a szabad és kulturált személyiséget nem kellene a kollektíva érdekeinek figyelembe vételére kényszeríteni. S fordítva is: a szakrális törvények hatályvesztése következménye és előzménye az egyén kialakulása is. Amiből az következik, hogy kollektíva és individuum, ugyanazon tévedés: a létfeledtség, s ugyanazon léterőszak: krátosz működésének a következménye, ezért kollektíva és individuum ugyanak a két oldala. A közösségnek,

melyet krátosz hasít ketté: kollektívára és individuumra. Amit Constant is érez, ezért írja, hogy: „Az ókori szabadságot az a veszély fenyegette, hogy mivel csak a társadalmi hatalomban való részvétel biztosítását tartották fontosnak, az emberek elkótyavetyélték egyéni jogaikat és élvezeteiket. A modern szabadságot az a veszély fenyegeti, hogy elmerülve egyéni függetlenségünk élvezetébe, egyéni érdekeink érvényesítésének hajszolásába, túlon túl könnyen lemondunk a politikai hatalomban való részvétel jogáról”. S a modernitás ezen sajátossága, hogy a szeretetstruktúrákra épülő közösséget széthasította és, egymástól elválaszthatatlan, de külön-külön rontott, egységbe, békébe, harmóniába nem köthető két, egymásra vonatkozó és egymást feltételező szerkezetet: kollektívát és individuumot épített ki, amint azt megmutatjuk a későbbiekben, témánk szempontjából döntő jelentőségű.

- **A harmadik vonatkoztatási pont** nem a hagyományok Istene, nem a modern egyéni anyagi gazdagság, hanem **a hatalom**, s ez adja a globalizáció lényegét. Ha egyszer krátosz egyszer magához ragadja a kezdeményezést, nehezen engedi, hogy más is szóhoz jusson. A modernizációban még létet és létezőt választotta szét, s a léttelen létezőre akarta alapozni hívei és ellenfelei életét. Hiába, mert a létfeledt létezés csak az útvesztőkben való botorkálásra kész, s veszélybe sodorja a jövőt, az emberiség jövőjét. Mikor a modernizáció eljutott addig a pontig, ahol lét és a tőle elválasztott létező közti konfliktus kiéleződött, s a modern ember választás elé került: belül marad-e a késleltetett önpusztítás társadalomszervezetén, vagy kiutat keres belőle, az egyetemes lét új módon való viszonyítási középponttá tétele mellett kötelezi el magát, úgy tűnik, hibásan választott. Az esély pedig rendelkezésére állott, hiszen a világ számos helyén, számos úton indultak el az egyetemes létharmónia korszerűsítésének megoldására. Mielőtt azonban a „forradalom” igénybe vételével adták volna át ezek az erők a már elavult modernizációt a múltnak, a modernizáció urai visszavették a kezdeményezést, s az individuális anyagi gazdagság megtartása érdekében a tiszta anyagi hatalmat, a tiszta léterőszakot, Krátoszt a maga tisztaságában tették vonatkoztatási ponttá. A modernizációt az iparon, s az iparszabadság félreértelmezésén keresztül mutattuk be - s hangsúlyozzuk, hogy csak a terjedelmi korlátok miatt nem mutattuk meg, hogy ami az iparszabadságot jellemzi, az minden más modern „szabadság” esetében is érvényes -, ezért ezt a példát visszük tovább, s ezen mutatjuk meg elsőként a tiszta erőszak működtetését az ember-természet viszonyban, hogy majd más területekre is áttérhessünk a későbbiekben. Ehhez visszautalok a természeti forma megváltoztatásával alkotó kézműiparral, a modern iparral, a globalizáció poszt-indusztriális tevékenységével kapcsolatban az e szakasz bevezetőjében mondottakra. Itt arról beszéltem, hogy a modern ipar már a belső szerkezet egyes elemei közti viszony átrendezésével működik, azt állítottam, hogy ennek módja, a létfeledtség jár az emberiség jövőjének veszélyeztetésével. Most azt is hozzáteszem, kifejtendő ezt az állítást, hogy a létfeledtség ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy az iparkodás sikerkritériumát a megvalósíthatóságra szűkíti le a modernizáció. A megvalósíthatóság természetszerűleg része a létszabadságnak - miféle szabadság lenne az, amit nem lehet megvalósítani? -, de nem merül ki a megvalósíthatóságban. Terminus isten nagyszerűsége éppen abban áll, hogy benne személyesítette meg a hagyomány, az ókor azt a léttörvényt, amely a léttelen létezővel megvalósítható és a lét közti konfliktus kapcsolatában működik. Az nevezetesen, hogy ez a konfliktus nem feltétlenül jelentkezik azonnal, hanem attól függően, hogy a végtelenül rétegezett lét mely szintjével kerül a megvalósításban működő erőszak, hosszabb-rövidebb idő elteltével érkezik meg a megvalósító erőszakra a lét válasza. Az antagonizmus kiéleződése, a benne rejtő pusztító erőszak visszacsapása ezért, szemben a ki nem mondott előfeltevéssel, hogy gondolat és valóság antagonizmusa a megvalósítási kísérlet pillanatában jelentkezik, el is nyúlhat az időben - ezt nevezem elnyúló a korábban már kifejtés nélkül szóba hozott elnyúló antagonizmusnak. A modern ipar, s mert a modernnek szabadsága általánosságban is a megvalósíthatósági szabadság, a modernitás egésze az elnyúló antagonizmuson belül rendezkedik be. Az elnyúló antagonizmus teszi lehetővé, hogy a belső szerkezeti elemeket a léthez való

viszonyuktól elválasztva vigye véghez a modern ipar, s ez a civilizáció lényege is. A civilizáció az elemi léterőszak felhasználásával, a léttől elszakított létező önkényes és az önérdék által vezérelt belső szerkezeteinek a létfeledt ráció vezetésével való kialakítását jelenti. S hogy ez veszélyezteti az emberiség jövőjét, azon nem csodálkozhatunk: bármily hosszán is nyúlik el az antagonizmus, egyszer csak határához - Terminus! - ér, s akkor a benne alkalmazott pusztító erőszak működtetőjére csap vissza. Ebből a félelmetes perspektívából nemcsak egyéni szenvedélyből, hanem az emberiség jól felfogott érdeke miatt is ki kell törni, nem mindegy azonban, hogy a kitöréshez mit használunk fel: a kultúrában intézményesített létesítő erőt, vagy a léttrontást hatványozó tiszta léterőszakot vetjük ismételten, immár másodfokon be; krátoszt küldjük az elnyúló antagonizmus „végén” húzódó határ áttörésére. Nem könnyű a választás, s ezt hangsúlyoznom kell, mert a kitörési pont az elnyúló antagonizmus végpontjában adja, feltétel nélkül kínálja magát, hívogatja az erőszakot, míg a civilizációból a kultúrához való visszatérés rendkívüli erőfeszítést kíván: önmagunk legyőzését. A fejlemények azt mutatják, a globalizáció a könnyebbik utat választotta: krátosz hatványozott alkalmazásával az elnyúló antagonizmus végpontját erőszakkal áttörte. A modernizáció folyamata a kultúrát leváltotta, s a civilizációval - néha az erre vonatkozó tudást tömegkultúrának nevezik - helyettesítette. A modernitást leváltó globalizáció viszont a civilizációt váltja le, s helyére valami merőben más állít, amiért is a globalizációt már nem jellemezhetjük a civilizációval sem. A modern civilizáció nem gondozást és ápolást jelentett, hanem, mint Nietzsche felismerte: Isten legyilkolását, s a létező maga alá gyűrését. A globalizáció ezen is tovább lép, már nem is csak az Istengyilkosságot követ el, hanem megölt Isten helyére tolakszik. Az ember mindig szeretett volna a teremtésben részes lenni, s Istenhez hasonló csodákat művelni. Már az egyszerű kézművesség is a csoda legalacsonyabb foka volt, hiszen - ugyan a meglévő természetet, de formálta meg, de annak olyan formát adott, amilyen azelőtt sosem volt, s nem is volt várható, hogy legyen. Reneszánsz szekrények nem nőnek az erdőkben. A modernitás látszólag még közelebb lépett a teremtés csodájában való részvételhez: olyan tulajdonságokat emelt ki a természeti anyagból, melyek addig azokban rejtve szunnyadtak. Hogy mégsem teremtés volt ez, hanem annak az ellenkezője, azt az mutatja, hogy a létharmóniát végzetesen felsértette ez az iparkodás. A globalizáció, mert szintén Krátoszt vette igénybe, még tovább lépett, de hasonlóan a modernitáshoz, jellemző tevékenysége, a létezésfeledt átalakítás révén nem a teremtésben, hanem az attól való távolodásban, s ahogyan egyik kritikusa, David C. Korten írta az emberiséget „evolúciós zsákutcába” vitte.²⁸ Az „átalakítás” révén a globalizációkori posztindusztria már nemcsak sosem volt tulajdonságokat, hanem sosemvolt, s a természetben spontán módon elvben sem kialakítható lényeket épít ki. Az átalakítás az az erőszakfajta, amely a léttelen létező által felkeltett elnyúló antagonizmus határának végpontján áttör, s az így előálló, létezésről leválasztott „meglévő” létmódját valósítja meg. A meglévő azáltal törhet át az elnyúló ellentmondáson, hogy leveti magáról a létező korlátait. Ám ez által nem a létviszonyok szintjére kapaszkodik vissza, hanem tovább süllyed, a ciklikus antagonizmusba. A ciklikus antagonizmusra példa a ma már lehetséges emberi klónozás. A génmanipuláció, mikor még csak arra tör, hogy sosem volt lényt alakítson ki, akkor például „birkecsét” épít ki. A birkecs olyan lény, amelyet a génszobrászat alakít át a természetes szaporító anyagból, s ennek az átalakításnak eredményeként elején birka, végén kecske lényt épít fel. A birka nem tépi ki gyökerestől a fűvet, így nem vezet talajerózióhoz szaporítása, a kecske viszont jobban tejel a birkánál, így a birkecs szupergazdaságos lény, amely mind a kecske, mind a birka határain túl van már. Az elnyúló antagonizmusból azonban a klónozás tör ki igazán, mert az időstruktúrákat is megváltoztatja: ugyanazon genetikai anyag éli túl saját halálát, s ezzel egy újabb életciklusba léphet be. Az Istenek közé, a halhatatlanságba azonban mégsem léphetünk a klónozás révén, mivel

²⁸ David C. Korten: Tőkés társaságok világuralma, Kapu Kiadó, 1996. 381. oldal

elegendő számú klónozás után a genetikai anyag elfárad, s torz lényeket eredményez. Amint az imént mondtam, az átalakítás már nemcsak nem a kultúrát, de nem is a civilizációt működteti, nem civilizációs tudás az, ami az átalakításhoz szükséges.

- s hogy megmutathassam, hogy a globalizáció sem csak az ember-természet viszonyban, hanem a léthez való viszonyát, a tiszta léterőszakot intézményesítő hatalmat a társadalmi- és az egyéni élet minden dimenziójában megvalósítja, előbb a gazdaság, majd egy következő pontban az egyéni élet „átalakítására” vonatkozó példát idézek e tanulmány lapjaira. A pénzről beszélek először, melyet a gazdaság jelenségének tekintünk, anélkül azonban, hogy ez teljesen megalapozott lenne. Az kétségtelen, hogy a pénz közvetítőeszközként, a csere eszközeként gazdasági funkciót lát el. Amikor azonban már a forgalmi eszköz funkcióját is működésbe hozza a gazdaság, s különösen, mikor a világpénz funkciót is felhasználja, akkor a pénz kilép a tiszta gazdaság birodalmából. A mennyiségi pénzelmélet képviselői mutatták ki, hogy e funkcióiban a pénz a belső, a nemzetgazdaság, illetve a világgazdaság „szabályozására” képes, s alkalmas, s e pénzelmélet hívei mind a nemzetek, mind a világ gazdaságát szabályozták is a nemzeti-, illetve a világpénzek felhasználásával. S ha csak nem akarjuk teljesen paralizálni a fogalmi analitikus képességeinket, akkor be kell ismernünk, hogy a gazdaságszabályozás már túl van az egyszerű, közvetlen és tiszta értelemben vett „gazdasági” jeliségen, s legalább a gazdaságpolitika köztes tartományába lép át. Ami azt jelenti, hogy a modern pénz nemcsak egyszerű gazdasági eszköz, hanem politikai, uralmi eszköz is, amelynek révén a gazdaság szabályozását is el lehet végezni. A globalizáció ebben a tekintetben is tovább lép a modernizációnál, s átalakítja az eredetkor tisztán gazdasági pénzt, a csereeszközt. A pénznek azokra az alakzataira utalok ezzel, amelyek a kérdés szakértőin kívül még a közgazdászok egy része számára is ismeretlenek, az elektronikus, vagy másként a „parapénz”²⁹ különféle alakzataira. Ezekkel kapcsolatban mondja Almási, hogy

*„A pénz mindig megmarad. A poén csak az, hogy, hogy egyre nehezebb elméletileg megragadni, definiálni. Voltaképpen ‘családfogalom’ lett - ahogy Wittgenstein mondaná: sok minden szerepel ‘pénzként,’ aminek egyébként alig van köze a hagyományos pénzfogalomhoz.”*³⁰

Nos, ezeknek a pénzeknek, a globalizációs „átalakító” tevékenység következtében azon felül, hogy szabályozó, sőt hatalmi funkciókat is felvesznek magukba, az a legfőbb jellegzetességük, hogy a „fedezet” minden formájától elszakadtak már. Sem saját értékkel nem rendelkeznek, sem árufedezet sincsen mögöttük, de még az az állami kényszer sem működik esetükben, ami a modern papírpénz létezéséhez szükséges, ennél fogva ennek az új globalizációs pénznek már valóban nincsen létezése sem. A léttől, a léthez való viszony szabályozásától már akkor elszakadt, mikor a pusztá csere eszközévé vált, a parapénz kialakításakor pedig Krátosz Terminus ezen védelmi övezetén is áttörve a létezéshez való viszonyulástól is eltépi a pénzcsalád e tagját, s a pusztá meglévő birodalmába helyezi azt át. Itt a pénz aztán átmegy azon a metamorfózison, amely a gazdaságtól végleg elválasztja. A gazdasági értelemben vett pénzre ugyanis csak addig van szükség, amíg az ottani cserét szabályozza, vagy annak működését szabályozza, azaz addig, míg a fedezet valamely formája révén a gazdaságba van lehorgonyozva. Ma azonban az helyzet, hogy az évente az elektronikus parapénz piacon a világgazdasági éves jövedelem tízszeresénél is nagyobb mennyiségű pénz mozog - holott a gazdasági pénzből e jövedelem értékének tizedrészével is zavartalan lenne a világgazdaság működése. A kérdést, hogy miért hajszolják mégis a parapénz növekedését ennek az új típusú tőzsdének az alkuszai, a válasz igen egyszerű: nem gazdasági javak cseréjét kívánják segíteni,

²⁹ Almási Miklós nevezi kitűnő globalizáció-kritikai, a Napóra a Times Squaer-en, A pénz forradalma az ezredvégen, című művében ezt a pénzfajtát összefoglaló néven „parapénznek”. T-Twins Kiadó, 1995.

³⁰ U. ott.: 43. oldal

hanem hatalmat halmoznak fel általa tulajdonosai. Amint jeleztem, a modernizáció elválasztja a pénz szabályozó funkcióját a gazdaságiaktól, s azokat a gazdaság működtetésének irányítására használja, azaz a politikai pénzt alakítja ki. Az elektronikus parapénz ezen is túlmegy, s végleg elválasztja a gazdasági pénztől annak hatalmi funkcióit, az „átalakítás” révén a „**tiszta hatalompénz**” a monetáris erőszak eme speciális eszköze kiépítésében vesz részt. *A globalizáció ezért, szemben azzal, amit a main stream irányzat mond róla, hogy gazdasági lenne, nem gazdasági jelenség, sőt a globalizáció megszünteti a modern értelemben vett gazdaságot, s hatalomgazdasággá alakítja át.* A hatalomgazdaságban nem a gazdasági értéktöbblet, hanem a hatalomtöbblet maximalizálása a cél, s ez magyarázza azt a nem szűnő hevületet, ahogyan a hatalompénz- tőzsdéjén, ahol már nem gazdasági, hanem hatalom-maximalizáló cégek vannak jelen, a tiszta hatalompénz mennyiségét növelik. Összekapcsolva ezt a tényt az ipar természeti viszonyaiban működő krátosszal, azt mondhatjuk, hogy a globalizációban a tiszta hatalompénz, a mindenoldalú krátosz szabályozza az elnyúlóból a ciklikus antagonizmusba való átlépés konkrét hogyanját.

Ezen a ponton jutottam el oda, ahol előzetesen, részösszefoglalásként, összevethetem a globalizációval kapcsolatos apologista main stream álláspont és a globalitás realista elbeszélése közötti különbségeket. A globalitás ezek szerint nem azonos, de nem is csak számosági értelemben vett kiterjesztése a modernitásnak, hanem egy új létmód, új viszony a léthez. Ennél fogva nem is érvényes rá az az állítás, amely a globalitást a történelemben törvényszerűen ismétlődő jelenségek közé sorolja, ellenkezőleg, tartalmi jegyei alapján azt mondhatjuk, hogy merőben új, ahogyan László Ervin megállapította: új történelmi korszak. Újdonságát éppen a léthez való eddig sosem volt viszonya adja, az, hogy Krátosz, a léterőszak másodfokú alkalmazásával a léttelen létezőt tovább hasítja, s leválasztja róla a meglévőt. Ennek a létezésnélküli meglévőnek döntő jegyét a tiszta krátosz szolgáltatja, aminek következtében a globalitás a tiszta hatalom birodalma, amely más, mint a hagyományban megalkotott kultúra, és különbözik a modernitás által felépített civilizációtól is, s mindezeknek messzemenő következményei vannak további, közvetlen témánk másik két tartománya, a tömegkultúra és a tömegkommunikáció számára is. Tanulmányom következő részében a globalizáció e két tartományának rövid jellemzésére térek ki.

Túl a tömegkommunikáción

A modernitásban kultúra, pontosabban civilizáció és kommunikáció viszonyát akarjuk tisztázni, a civilizációból kell kiindulnunk. A civilizáció adja a nyelvet, amelyen a kommunikálók megszólalhatnak, a civilizáció jelöli ki a kommunikálók számára a tematikát, amiről beszélhetnek, s a kommunikáció módját is a civilizáció határozza meg. A globalitás korában, mert ahogy a modernitáshoz képest ebben az új korszakban minden, úgy ez a viszony is megváltozik, s már nem a hagyományos kultúra, vagy a modern civilizáció alapozza meg a kommunikációt, hanem a kommunikáció, pontosabban a globális kommunikációs intézményhálózat diktálja azt, ami a kultúra, illetve a civilizáció helyére kerül ebben a létmódban. Hogy ezt a megfordítást felvázolhassam, előbb megvizsgálom, milyen sorsra jut a „társadalom”, s az „individuum” a globalitás viszonyai között, majd a nyelv átalakításának egy összefüggését veszem szemügyre, hogy azt, a mi a tömegkommunikáció után következik, jellemezhessem.

a. az individuumot minimál-énre és hatalom-énre bontják

Nem a logikai, hanem a genetikai összefüggések készítenek arra, hogy az individuum átalakításával kezdjem a globalizációkori „tömegkommunikáció” elbeszélését. Logikailag ugyanis, mielőtt tömegkommunikációról, s ennek résztvevőiről a médiumokról, s az individuumokról

ejténénk szót, ezeket az ezeket a szereplőket lehetővé tévő tömegtársadalomról kellene beszélnem. S ha a modernitás megvitatása lenne a feladatom így is tennék. A globalitásban azonban azt, hogy mi kerül a modern társadalom helyére, megelőzi az individuum átalakításának leírása. A modern tömegtársadalmat a tömegegyedek - a szabad individuumok ideális alakzatát a valóságban realizáló valós alakzatok - előzetes „megtermelésével” lehet csak kialakítani, s bár a globalitás új szervezeti formáját a minimál-én és a hatalom-én előtt alakítják ki, ezek kialakításának módját csak az individuum mesterséges „termelt” voltának megmutatásával lehet érzékeltetni.

Az individuum, különösképpen, ha elfogult szabadelvűeket hallgatunk, a világtörténelem örök szereplőjeként tűnik fel. Ez az állítás azonban erősen megkérdőjelezhető. Először is egy általános összefüggés - nem túlzás talán „szociális törvénynek” is nevezni - miatt. Ez az általános összefüggés azt állítja, hogy minden társadalmi léthez azt zavartalanul működtető alapkarakter - és ennek strukturálisan és funkcionálisan tagolt sorozatai - szükségeltetnek. Amiből az következik, egyelőre csak a létszerű tévedés lehetőségét magában hordozó logikai szükségszerűséggel, hogy az individuum is csak egy társadalmi valóság adekvát alapkaraktere lehet, nem pedig örökszereplője a történelemnek. Ezt a logikai szükségszerűséget empirikusan támasztja alá Egon Friedell, a nagy Jacob Burckhardt nyomdokain járó kultúratörténész, aki így veti össze a középkor és a reneszánsz személyiség és a modern individuum jellegzetességeit:

„a reneszánsz eszménye az uomo universale. ... Az emberi tehetséget akkor még nem szorították mesterségesen külön csatornába, hanem hagyták, hogy szabad áramként termékenyítően ömöljön szét minden területre. Mi manapság ezzel szemben már egy rekeszesített agyvelővel jövünk a világra. Nem is tudjuk elképzelni, hogy egy ember sok mindenben jártas lehet. Mindenre határozott címkét akasztunk fel, és bizalmatlanul és sértődötten bámulunk, ha nem tartja magát ehhez a címkéhez. Ez onnan ered, hogy a mi kultúránkban a tudós, mégpedig a tucattudós olyan teljességgel uralkodik, hogy önkéntelenül is hozzá viszonyítva következtetünk minden egyéb szellemi tevékenységre. Ez a tucattudós csakugyan mindig csak egy dologhoz ért, míg minden egyéb területen a gyermek, vagy az analfabéta tanácstalanságával és sejtelemnélküliségével mozog. Az igazi művész lényege azonban éppen az, hogy mindenhez ért, minden benyomásnak nyitva áll, hozzáfér a lét minden formájához, enciklopédikus a lelke. Művészi kultúrák korában ennél fogva minden tehetséges emberben a legnagyobb sokoldalúságot figyelhetjük meg. Mindennel foglalkoztak, és tudtak is mindent. ... A hellének egyenesen lenézték a szakembert. S különösen a reneszánszban tehetség, virtú, egyszerűen egyet jelentett a sokoldalúsággal. ... Csak elfajzott kultúrákban bukkan fel a szakember.”

Egon Friedell: *AZ újkori kultúra története II.* 32-33 oldalak, Holnap Kiadó, 1990.

Majd, a reneszánsz „egyetemes emberével” szemben a modernitás első jelentkezéséről, a következő jellemzést adja:

„A két másik ‘korszakirány’: a lőpor és könyvnyomtatás kétségkívül sokkal kártékonyabban hatottak az alkimiánál. ... A lőpor demokratizálja, kiegyenlíti, egyéniségétől megfosztja a bátorságot. ...Ebből két dolog következik: először is sokkal nagyobb lelkiismeretlenség és durvaság a hadvezetésben, mivel az egyén már csak könnyen helyettesíthető részecskéje az egésznek,’ - nem maga az egyetemes egész - ‘úgyszólván egy darab árú, könnyen előállítható tömegcikk... Az ‘emberanyag fogalmát’ csak a lőpor feltalálása tette lehetővé.

Hasonlóan gépesítő és kiegyenlítő irányzat rejtőzött a nyomdai sajtóban is. Az eltolható betű a humanizmus jelképe. De ennek visszája is van: egyúttal minden gépies, irányítható, egyenlő értékű, egyöntetű lesz. Mindegyik betű egyenlő jogú építőkö a könyv szerkezetében. Hasonló jelenségeket idézett elő az új szellem egyéb területeken is. A hadakozás: mindegyik lovag külön csata volt, a katoná csupán névtelen harci egység. A polgár helyére lép az alattvaló, a kézműves helyére a munkás, az árú helyére a pénz. Mind a négyben: katonában, alattvalóban, munkásban és pénzdarabban az a közös, hogy egyforma nagyságok, tiszta mennyiségek, tetszés szerint lehet őket összeadni, áthelyezni és kicserélni. Értéküket nem annyira személyes tulajdonságaik, mint számuk adja meg. ... Az újkor

*emberének terheletlenebb, egyénibb létet biztosítanak neki: de mindezek ... teljesen egyformák. Mert a természetben és a történelemben mindig és mindenért meg kell fizetni. **Létrejön az egyéniség, és eltűnik a személyiség.***”

Egon Friedell, u.ott: 87 - 89 oldalak

Azt, hogy a személyiségből hogyan alakít a hatalom individuumot, Michel Foucault, a személyes életvitelében elfogadhatatlan, de mondanivalóját tekintve korszakos jelentőségű francia liberális filozófus meséli el. A magyarul is - azaz széleskörű recepciót lehetővé tévő módon - olvasható egyik főművében, a Felügyelet és büntetés című könyvében³¹ azt fejt ki, hogy az individuum, ahogyan arról manapság beszélünk nem örök karakter, hanem a végzetes XVIII. században jelenik csak meg a történelem színpadán. Mi több, Foucault azt is bebizonyítja, hogy az individuum nem önszántából lépett erre a színpadra, hanem - Micaela von Marquard mutatja meg, ugyancsak remek kötetében,³² hogy több évszázados előkészületet követően - kényszerűségből

„Fel kell hagynunk azzal, hogy mindig negatív szavakkal jellemezzük a hatalom megnyilvánulásait: „kizár”, „elnyom”, „elfojt”, „cenzúráz”, „elszigetel”, „leleplez”, „elfed”. A hatalom valójában alkot; ...Az egyén és a róla nyerhető ismeret ennek az alkotásnak a része.”

Michel Foucault: Felügyelet és büntetés, Gondolat, 1980, 264 oldal

Az individuum sajátos létműveletek - ezeket Foucault „technikáknak” nevezi - következményeként, a hagyományos közösségekben megalkotott személyiségből, annak végletes visszametszésével keletkezik. A reguláris hadsereg,³³ majd az iskola, a kórház és a börtönök képezik azokat az államilag kiépített, működtetett és ellenőrzött intézményeket, amelyek a gazdaságnak egy, a modernizáció számára teljesen ismeretlen tartományának, a „humángazdaságnak” a XVIII. századi termelő intézményeit adják. Ezekben az intézményekben nemcsak az a tudás, a létfelelt „ráció” kerül elterjesztésre, amely a modernitás birodalmának a működtetéséhez szükséges, hanem a politikai anatómia műveleteinek, a politikai technológiának: a felosztásnak, az osztályozásnak, a versenynek, a normalizálásnak a révén a modernitás birodalmának zavartalan működtetéséhez szükséges alapkaraktere is, az individuum is itt keletkezik. Ami azt jelenti, hogy ezekben az intézményekben:

*„A **diszciplináris test** építészete, anatómiája, mechanikája, **gazdaságtana** alakul ki.”*

Michel Foucault, u.ott: 225. oldal

A humángazdaságtan, amiről Foucault beszél, nem azonos az agrár műveiért Nobel-émlékdíjban részesített Theodor Schultzt által megalkotott „emberi tőke” fogalmával, annál sokkal általánosabb és lényegibb összefüggéseket világít meg. Azt nevezetesen, hogy nemcsak a tőkés gazdaságban lehet az individuum saját ember voltának tőkése, hanem hogy minden korban létezik a sajátos gazdaságtant követő, s az alapkaraktereket, s azok szériáit megtermelő és újratermelő „humángazdaság”. Burckhardt, Friedell és Foucault nyomán azt mondhatjuk, hogy a modernitás kialakulásának előfeltétele és egyben következménye is volt a hagyományos világ egyetemes személyiségének a szakmai specialitásba zárt individuummá átforgalmazása: egy történelmi kényszeridentitás kiépítése.

³¹ Michel Foucault: Felügyelet és büntetés, Gondolat Kiadó, 1980.

³² Margarita von Marquardt: Kísérlet az emberi szíveken, a rokokó, Európa Kiadó, 2002.

³³ Somlai Péter írja le Max Weber nyomán a reguláris hadsereg „embertermelő” szerepét, a Hivatalnokai szervezet és iparosítás című, az Akadémiai Kiadónál 1978-ban megjelent rendkívül izgalmas könyvecskéjében.

A globalizációt azonban nemhogy a hagyományos emberi teljességet képviselő személyiség, de az egyoldalúvá - Marcuse szemléletes kategóriájával „egydimenziós emberré”³⁴ - specializált individuum is akadályozza zavartalan működésében. Ezért a globalizáció azokat az intézményeket, melyek más funkciókkal is rendelkeznek, de amelyek az individuum átalakításának részeseivé válhatnak egy új típusú „humángazdasággá” szerveznek.³⁵ Ez a globalizációs humángazdaság, szemben az ebből a szempontból egységes modern humángazdasággal megkettőződik, hogy a hatalomgazdaság - és mint látjuk majd, a hatalomtársadalom - alap-karaktereit gyárthassák sorozatban.

A hatalomgazdaság - és a hatalomtársadalom - működtetéséhez mindennek előtt a „**hatalom-én**” megtermelésére van szükség, amely hatalom-énnek a „yuppie” a legismertebb alakzata. Ezt a karaktert már ismét egy egyedi kiképzettség jellemzi, már nem csupán tömegével, számszerű sokaságával válik a gazdaság és a társadalom működtetőjévé, hanem egyedi képessége révén. Ez az egyáltalán nem, vagy csak nehezen behelyettesíthető egyedi képesség azonban távolról sem emlékeztet a hagyományok emberi egyetemességére. Először azért nem, mert az emberi egyetemesség, ezért egyetemesség, a kozmikus léttel tart kapcsolatot, önmagát és cselekedeteit, ehhez a léthez méri, ezzel szemben a hatalom-én, amint neve is mutatja, mindent a hatalomhoz, a hatalomtöbblet viszonyít, önmagát és másokat, legbensőbb kapcsolataiban is és azok cselekedeteiben is e szerint identifikálja. A hagyományos személyiség nem cserélhető ki, nem helyettesíthető, mert ő teljességet megismételhetetlen változatában képes megjeleníteni, a hatalom-én ezzel szemben azért helyettesíthetetlen mert azt az egyetlen tevékenységet, a hatalomtöbblet előállítását, és abban az egyetlen vonatkozásban mindenki másnál jobban tudja. *A hatalom-én a léterőszak egyedi változatának specialistája*, ezért nélkülözhetetlen.

A hatalom-én azonban anélkül az engedelmes lény nélkül, akin a hatalmat gyakorolhatja, értelmetlen alakzat lenne, csakhogy a modern individuum, bár a fogyasztásra már dresszírozták, még nem eléggé engedelmes, ezért őt is át kell alakítani. A legjobb természetesen az, ha a munkahelyén hatalom-énként működő lény a fogyasztás birodalmában a legengedelmesebb fogyasztó, s a globalitás humángazdasága ezt a skizofrének tűnő alakzatot is képes sorozatban gyártani, ahogyan azt a világ yuppie csapata bizonyítja. A második lépcsőben viszont a feltétlenül engedelmeskedő fogyasztót kell előállítani, s ez a karakter a hatalom-én fonákja, a minimál-én. A minimál-én az egydimenziós embernél is szegényesebb lény, voltaképpen nulldimenziós, pontszerű ember. Nulldimenziósságát, ürességét legjobban identitásának torzójával szemléltethetjük: a null dimenziós minimál-én az a lény, amelynek nincsen identitása. A saját identitását a márkaidentitás helyettesíti, ahogyan annak tragikusságát Hofi mutatta meg, a rendszerváltás végén, a globalizáció hazai telepítésének kezdetén: „anyósa”, az átlagember szinonimája, a kérdésre, hogy „mit képzelsz, ki maga? Azt a választ adja, önérzete teljében, hogy „én a Danubius Rádió hallgatója vagyok”.

b. a tömegtársadalmat hatalomtársadalommá alakítják

De nemcsak a modern individuumot alakítja át a globalitás humángazdasága, hanem a modern társadalmat is, „társadalomgazdasága”³⁶ révén.

³⁴ Herbert Marcuse: Az egydimenziós ember, Kossuth Könyvkiadó, 1989.

³⁵ A humángazdaságról bővebben a Magyar Szemle 2002. 6. számában írtam, Humángazdaság címmel.

³⁶ A társadalomgazdaságra vonatkozó elképzeléseimet a Meh Stratégiai Kutató Központja számára készített, Bevezető fejezetek a társadalomgazdaságtanba, című könyvemben fejtettem ki, 1999-ben. Ennek felhasználásával írtam meg a Szegedi Egyetem Identitásgazdaságtan című konferenciájára készített felszólalásomat, amely a konferencia kiadványában hamarosan megjelenik.

A hagyományos világ „közösségekbe” szerveződik, a családtól a szakrális nemzeteken át az egyházi világközösségig, s e közösségek az azokat alkotó személyiségek szuverén alkotásai. Ugyancsak a polgárok civil tevékenységének eredményeként alakul ki a modernitás szerveződési alakzata, a „társadalom” is. Ezzel szemben a globalitás birodalmában az uralkodó szerveződési forma megtermelését sem bízhatja a hatalomtársadalom elitje, a globalokrácia a véletlenre: a hatalom-énekre, mert az szétszaggatná ezt a szerveződést, a minimál-énekre pedig azért nem bízhatja, mert ezek már alkalmatlanok arra - ezért minimál-én a karakterük -, hogy önállóan, vezetettség nélkül kíséreljék meg szerveződés kiépítését. A globalitás alapvető és uralkodó szerveződési formája ezért a „termelt társadalom”.

A társadalom termeltsége nem teljesen eredeti találmánya a globalitásnak, mert az már a modernitás idején megkezdődik. Az iménti Foucault idézet kipontozott részeivel együtt a következőképpen hangzik:

„Fel kell hagynunk azzal, hogy mindig negatív szavakkal jellemezzük a hatalom megnyilvánulásait: „kizár”, „elnyom”, „elfojt”, „cenzúráz”, „elszigetel”, „leleplez”, „elfed”. A hatalom valójában alkot; valóságot alkot, tárgy-területeket és igazság-rituálékat hoz létre. Az egyén és a róla nyerhető ismeret ennek az alkotásnak a része.”

Michel Foucault: Felügyelet és büntetés, Gondolat, 1980, 264 oldal

Ez, másként fogalmazva, azt jelenti, hogy a modernitásban, a spontán civil kezdeményezés mellett a politika is részt vesz a társadalomszervezet kiépítésében, de részvétele még alárendelt. Ezzel szemben a globalitás korában a civil - bár ez a kategória sem alkalmazható ebben a birodalomban - spontaneitás csak elszórt, s inkább a szoros ellenőrzési hálón felfesző szakadások következménye, itt a hatalom termeli meg az őt magát is magába fogadó saját szervezetét, a hatalomtársadalmat. A hatalomtársadalom hármasságban is kiérdemli ezt a nevet. Először, mert a létezőről egy sajátos hatalom, a később tárgyalandó nemlegitim hatalom által erőszakosan leszakított meglévő birodalmában helyezi el ezt a szerveződést, a léterőszak hatványozott valósághiányos „realitásában”. Másodszor azért, mert a működtetéséhez szükséges alapkarakterek is a hatalom által nyerik, vagy inkább szenvedik el kényszer-identitásukat, s a köztük lévő viszonyok is - ez a harmadik vonatkozás - hatalmi viszonyok: a hatalom-én gyarmatosítja a minimál-ént. Azt a szerveződést, mely a hatalom termelő tevékenységeként alakul ki, s amelynek hatalom által identifikált alapkarakterei közötti viszonyt is a léterőszak típusú hatalom szervezi, a hatalom által termelt szerveződésnek, röviden superbiasz-nak nevezem. **A globalizáció korában a hagyományos közösségeket felváltó társadalom helyére a superbiaszt³⁷ állítja a globalitás uralkodó elitje a globalokrácia.** Ezt a modern „társadalom” helyére állított „superbiast” - megelőlegezve a következő pontban kifejtendőket - a globalizációs nemlegitim hatalmak mesterségesen építik fel, amelyen belül a hatalom-én két alakzatát hatalmi viszonyokba állító viszonyrendszer, struktúra rendezi el egymáshoz való viszonyukban a hatalomtársadalom tagjait, s e hatalomtársadalom működésének célja a hatalomtöbbség - a politikai profit - maximalizálása.

A hatalomtársadalom további különbsége a modernitás gazdasági társadalmához viszonyítva éppen alapkarakterek révén mutatható meg. A modern társadalom a számosságukkal jellemezhető egyénekből áll, olyan egyénekből, akik személyisége feloldódott már, s ezért együtt nem közösséget alkotnak - amit tévesen nevezett Benjamin Constant kollektivumnak, a helyes megnevezés a komunió -, hanem tömeget. A tömegegyedek tömegtársadalmat képeznek, ez a modernitás jellegzetes szerveződési formája. Ezzel szemben **a globalitás** a nulldimenziós minimál-én és hatalom-én karakterek alá-fölé vetettségi viszonyaiból álló **hatalom-társadalmat**, a superbiaszt építi ki, amely **már túl van a tömegtársadalmon**.

³⁷ Superbia latinul: hatalmaskodás, ebből az igéből képeztem a főnevet, amely már nem a cselekvést, hanem a főnevet, a valóságot nevezi meg.

c. a jelentést információvá redukálják

Láttuk, hogy a globalításban már sem a modern individuum, sem a belőlük álló tömeg nem létezik már, hanem a hatalom-ének és inverzeik, a minimál-ének hatalomtársadalmá veszi át helyüket. Ez a társadalmi kommunikációra nézvést azzal a következménnyel jár, hogy a globalítás korában a kommunikáció alanyai is teljesen megváltoznak. A nyilvánosságban már nem az okoskodó magánpolgárok, az individuumok „kommunikálnak” egymással, hanem a hatalom-én közli a csábításba csomagolt ellenkezést nem tűrő parancsait a minimál-énnel, aki mindezt, mint saját vágyát és akaratát ünnepli.

De a globalítás sajátossága az is, hogy társadalmi kommunikációjában nemcsak a szereplők, hanem a kommunikáció közege is jelentős átalakításon megy keresztül. A hagyományos világban szakrális nyelven, szakrális kommunikáció zajlott, amely a létharmónia elmélyítését, illetve az ebben való együttműködést közvetítette. Mindezt az Ige tette lehetővé, amely a kommunikáló felek között az „értelencserét,” a létviszonyok és a létharmónia elmélyítési módjainak megértését tette lehetővé. Az értelem, ebből a szempontból az a kommunikációs közeg, amelyben a létviszonyokat, s harmóniájuk elmélyítését lehet elbeszélni és megvitatni. A modernitás, amelyről már tudjuk, hogy megváltoztatta a közösséget, s - tömeg - társadalommá rontotta, megváltoztatta a személyiséget, és individuummá torzította, önmaga elbeszélésre és programja megvitatására is kénytelen volt hozzá illeszkedő, a létviszonyokat a gondolkodásból és a nyelvből száműző nyelvet, a racionalitás nyelvét kiépíteni. A gondolkodásból és a nyelvből a létviszonyokat - másként Istent és a hozzá való viszonyítást - az értelem redukálásával vitte véghez a modernitás: az értelem helyére az egyszerű „jelentést” állította be. A jelentés, elegáns nagyvonalúsággal eltekint a szakrális egyetemes léthez való viszonyítástól, s csak azt vizsgálja, hogy mi is a dolog önmagában. Önmagához, illetve végső soron az anyagi gazdagság értelmében vett profitmaximalizációs törekvésekhez viszonyított mindent. A kommunikációnak ez a közege az egyetlen lehetséges közeg a tömegkommunikáció: a médium és az individuum - illetve ezek aggregátumai, a társadalmi rétegek - közti jelentésátvitelhez.

A jelentés azonban a léterőszakon alapuló, s a meglévőről nemcsak a létet, hanem a létezőt is lemetsző kratikus hatalom számára még túlságosan mély és sokoldalú átvitelt tesz lehetővé, ezért az erőszak, s terméke a meglévő kifejezési egységeit kellett kialakítania. Amikor a jelentésből elhagyjuk a létezőt is, amikor az így kialakuló közegben már nem individuumok, illetve nem a tömegtájékoztató médiumok és az individuumok aggregátumai érintkeznek, akkor alakul ki az „információ”. Az információ a lét- és létezés hiányos „meglévő” elbeszélésre szolgáló kifejezési egység, az az egység, amelyben már mind az értelem, mind a jelentés kihunyt, s egyetlen elem mozog, a léterőszakra alapozott hatalom.

d. a média: globalizációs nemlegitim hatalmi ág

A tömegkommunikáció létezésének néhány globalitásbeli feltételének megvizsgálása után arra a következtetésre juthatunk, hogy a globalítás korában már nem beszélhetünk tömegkommunikációról. S ennek az az oka, hogy a globalításban már nem létezik sem a tömegegyed, s ebből következően a tömeg sem, s mert a tömegkommunikáció a jelentésteli nyelvet feltételezi, a globalizációt jellemző információ korában a tömegkommunikáció közege sem létezik. Mindezt egybe vetve azt mondhatjuk, hogy a kiinduló tételünk igazolásra került: a globalításban már nem beszélhetünk tömegkommunikációról.

A globalizációs humángazdaság kapcsán már utaltam arra, hogy az, ami a modernitásban ha csak a kommunikációs minimumot jelentő tájékoztatási intézmény is volt, a globalítás viszonyai között humángazdasági vállalkozásként is működik: a nemzeti humánvagyon termelésének, vagy rombolásának, sokszor még hatalomgazdaságilag is irracionális intéz-

ménye is.³⁸ Azt is jeleztem, s szintén Foucault-t idézve, hogy a médiumok, a globalizációs társadalomgazdaság termelő intézményeiként a „valóságtermelésben” is részt vesznek.

A hazánkban dúló médiaháborúk éles fényt vetettek arra, s ez is a közbeszéd részévé vált, hogy a tömegkommunikációs intézmények, röviden a „média” a hatalomnak is részét képezi. Elterjedt az a vélekedés, hogy a média negyedik hatalmi ág. Közelebbről megvizsgálva azonban ez a vélekedés nem állja meg a helyét. A hatalmi ágakon, a modernitás körülményei között ugyanis a demokratikus politikai rendszer Montesquieu által megkülönböztetett hatalmi ágait értjük,³⁹ s ezek alapvetően különböznek a globalitáskori médiumok politikai státusától. A hagyományos viszonyok közt a szakrális legitimitáció alapozta meg, s tette folyamatosan működtethetővé a hatalmat. A modernitás, lévén, hogy létmód váltással alakult ki, mindenben, a legitimitáció jellegén is változtatott, s az anyagi alapozású procedurális legitimitással fogadtatja el jogosnak és indokoltnak a hatalmat, annak ágait és a különböző ágakban hatalomgyakorlókat is. A globalizációkori média, a kereskedelmi tévék, s különösen a kereskedelmi világtévék - újabban a nemzeti kereskedelmi tévéket elárasztó világprogramok, mint a hamis névvel megnevezett, mert a spontaneitás helyett rigorózus szigorúsággal szerkesztett „reality show”-k - azonban még a procedurális legitimitástól is távol állnak. Ezek döntéshozói, holott a legfontosabbak: a valóság melyben élnünk kell, az abban elérhető identitásunk, s az ezen identitás számára az adott valóságban engedélyezett mozgási lehetőségek, más intézmények mellett ennek az intézménynek is, s a döntéshozók döntései alapján kialakuló termékei.

Max Weber nyomán⁴⁰ *azokat a hatalmakat, melyek az adott társadalmi valóságban uralkodó legitimitási formától eltérő igazolással rendelkeznek, nemlegitim hatalomnak* neveztem.⁴¹ Weber a szakrális legitimitás uralmának viszonyai között a szabad királyi városok polgárai által kialakított, s a modern demokráciák által átvett „procedurális legitimitációt” nevezte nemlegitim hatalomnak. A nemlegitim hatalom, ha annak a legitimitációs repertoárbeli helyét akarjuk meghatározni, a legitim és az illegitim hatalmak között helyezkedik el. A legitim hatalom jogos, elfogadott és ezért érvényes, ezzel szemben az illegitim hatalom, mert erőszak alakítja ki, nem jogos, nem elfogadott, ezért nem is érvényes. A nemlegitim hatalom viszont a maga szűk körében legitim, de nem számít annak a tágabb környezetében.

A globalizáció, s hatalmi szempontból ez is a sajátja, a modern procedurális legitim hatalom fölött *kiépítette a saját nemlegitim hatalmi rendszerét, amely hasonlóan a modern hatalomhoz, ágakra tagolódik*. Szemben azonban e tekintetben is azzal, a nemlegitim hatalmi ágak csak egymáshoz való viszonyukban különböznek egymástól, de nincsenek egymástól legálisan átléphetetlen határokkal leválasztva. A modern tömegkommunikáció helyén lévő *globalizációs média* ennek a nemlegitim hatalomnak az identitás-, valóság- és normatermelő ágához, Foucault kifejezésével a „*diszciplináris hatalomhoz*,” a „*superbiashoz*” tartozó egyik hatalmi intézmény.

³⁸ A médiáról, mint humángazdasági termelő intézményről a már hivatkozott szegedi identitás-gazdasági konferencia kiadványában megjelenő tanulmányomban írtam bővebben.

³⁹ Montesquieu: A törvények szelleméről, Osiris - Attraktor Kiadók, 2000.

⁴⁰ Max Weber: Állam, politika, tudomány, KJK, 1969.

⁴¹ Vass Csaba: A médiakrácia, a puha diktatúra kivitelezője, Juss, 1990. 4. szám.

Túl a tömegkultúrán

A globalizáció és a kultúra kapcsolatának felvázolásához, az előzmények alapján a kifejtés elismertelése nélkül elegendő utalni arra, hogy a globalitás birodalmában tömeg, tömegegyed már nincsen, ezért nemcsak tömegkommunikációról, de „tömegkultúráról” sem indokolt beszélni. S ebben az esetben sem azért, mert a kultúra meghaladta volna a tömegkultúra Horkheimer és főként Adorno által kifejtett tulajdonságait, s visszatért volna a kultúra eredeti természetéhez. A tömegkultúra, amint azt az előbbieken vázoltam, voltaképpen már nem is viseli jogosan a „kultúra” megnevezést, mert amit tesz, az már a civilizáció körébe tartozik.

A korábbiakban erre nem volt lehetőség, de itt már elkerülhetetlen, hogy a kultúra lételméleti és „felépítménybeli” fogalmai közötti eltérésre kitérjek. A kultúra Kluckhohn által összegyűjtött rendkívül sok meghatározása⁴² alapvetően két főbb csoportba sorolható, a német és az angolszász típusokba. A német típusú meghatározás a kultúrát esztétikai, azaz felépítményi, szellemi jellegű jelenségnek tekinti, s ezért a művészetet, az erkölcsöt, a tudományt és némelyeknél a vallást foglalja magába, s élesen különválasztja a mindennapok tudástípusaitól - így alakul ki a „magaskultúra” és a „tömegkultúra” ellentéte. A magas kultúra ebben az összefüggésben az ember „nembeli” életével, a világ sorskérdéseivel foglalkozik, igen magas szinten megformáltan, a tömegkultúra viszont a maga mechanikus, reflexiót nélkülöző Ezzel szemben az angolszász, főként antropológiai meghatározás a mindennapi élethez kapcsolja a kultúrát, s az értékeket, normákat tekinti elsődlegesen az ember kulturális alkotásainak, s azt állítja, hogy a német meghatározás magas kultúrája is ennek a kultúrának a része. Amiből azt a következtetést vonja le, hogy nem indokolt magas és tömegkultúráról beszélni, mert az általa adott, értékmentesre „neutralizált,” egyenlően indokolható értékekkel és normákkal minden társadalmi csoport rendelkezik. Ennek a felfogásnak egy új hajtása az amerikai születésű „neodurkheimianus” tömegkommunikáció elmélet, amely a Gerbner által bírált⁴³ „erőszak kultiváció” felfogást „morális pánikként” bélyegzi meg.⁴⁴

Elegendő a mai terroristák és terrorizmus ellenesek közti példára utalni, hogy láthatóvá váljék: a kultúra nem neutrális, nem értékmentes fogalom, ezért indokolt a kultúra lételméleti megközelítése és ebből következően a kultúra és a civilizáció, s a civilizációtól is létszerűen eltérő entitások megkülönböztetése.

De indokolt a globalizációbeli „tömegkultúra” fogalmát egy más szempontból is megkérdőjelezni. A Bourdieu kifejezésével „ortodixus” tömegkultúra,⁴⁵ bár a reflexív magaskultúrától esztétikai értékét tekintve valóban lényegesen különbözik, nyomokban még őrzi kultúra és kommunikáció genetikai viszonyát: a tömegkommunikációs intézményekben a „kommunikálásra” kerülő művek valóban kulturális alkotások. A globalizációs médiumokban azonban ez a hierarchikus viszony megfordul. Többé már nem a kultúra határozza meg, hogy milyen tartalmakat kommunikálnak az alkotók a tömegkommunikáció intézményeiben, hanem a valóság-, identitás-, és normatermelő hatalmi intézménnyé átalakított média termeli a mindkét: német és angolszász értelemben vett valamit, ami a kulturális és a civilizációs tudástípusok helyén van a globalizáció korában a civilizációt a superbium váltja fel.

⁴² Kluckhohn - ?: A kultúra fogalma, Gondolat Kiadó, 1974.

⁴³ Georg Gerbner: A média rejtett üzenete, Osiris Kiadó, 2003.

⁴⁴ Császi Lajos: Erőszakcultusz, vagy morális pánik, ELTE, 2002.

⁴⁵ Pierre Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése, Gondolat, 1978.

Annak meghatározása, hogy mi is az a valami, ami a tömegkultúra, pontosabban az ortodoxikus civilizációs tudástípusok, és jelentésteretek⁴⁶ helyén van, hasonló nehézségű feladatot jelent, mint magának a globalizációnak a meghatározása. A posztmodernológusok kísérleteznek azzal, hogy feltárják, s megnevezzék ezt a valamit, s közülük Baudrillard és Pethő Gábor megoldási javaslatait idézem most fel. Baudrillard a civilizációt felváltó jelenségnek azt a vonását emeli ki, hogy az már nem az azonosságot, hanem az „olyan, mintha-ságot,” az eredeti emberit helyettesítő üzletesítettet kínálja csak fogyasztóinak, s ezért szimulakrumnak nevezi.⁴⁷ Pethő Gábor viszont a civilizáció rontott változatát ismeri fel ebben a jelenségben, s ezért „civilizátumnak” nevezte azt el.⁴⁸

Álláspontom e kérdésben az, hogy a modernizáció utáni korszak nevének üres fogalomként való meghagyása helyett „globalizációként” való megnevezése, s természetének feltárása azt is lehetővé teszi, hogy megnevezzük a modern civilizációt felváltó „valami” megnevezését is, s ez az erőszak alkalmazáshoz szükséges tudások, készségek, képességek és értékek és normák együttese, melyet superbiumnak nevezek. Ezek szerint a hagyományos kultúrát letörő modern civilizációt a globalista superbium taszítja le piedesztáljáról, hogy ott magának ácsoljon erőszakból trónt.

Ez a superbium abban különbözik a modern civilizációt képező és hajtó léterőszaktól, hogy azt kivételes helyzetéből kirángatja, s erővel általánossá teszi. A civilizáció a léterőszakot külön intézményekbe zárja, s szabályozza működésüket - a többi életterületen pedig legfeljebb a politikai, társadalmi és a kommunikációs erőszakra ad lehetőséget. Ezzel szemben a globalitásbeli superbium áttöri a léterőszak ezen határait, s azt a mindennapok részévé, „természetes” és „normális” értékévé, tudásává és eljárásává teszi. A superbium a mindennapokba átültetett, s ott kötelekeitől és korlátaiktól megfosztott léterőszak.

Az alternatíva: a visszavarázsolás és a szeretetkommunikáció

A globalizáció nagyon is valóságos emberi sorskérdés megválaszolására vállalkozott, arra, hogy megoldást nyújtson az egyes ember és az emberiség közti közvetítés, közvetítő szervezet kiépítésére. Sok kísérlet volt eddig az emberi történelemben e kérdés megválaszolására, de csak egy mutatott abba az irányba, amely megnyugtató megoldást adhat az elnyúló- és a ciklikus létantagonizmusok rossz köreiből való kilépésre.

birodalom és világ

Ezeket a megoldási kísérletek, hasonlóan a korábban már felvázoltakhoz, alapvetően kétfelé tagolódnak: a „birodalom” és a „világ” típusú szerveződésekre. E szerveződési, másként életmódok abban különböznek egymástól, ami mondandónk alapvető fonala, alapvető megkülönböztetése volt: a létteljesség, illetve a léttelenség különbözteti meg őket. A birodalom, ha legalapvetőbb tulajdonságával kívánjuk jellemezni, akkor azt mondhatjuk, hogy Krátosz törvénytelen gyermeke, amely a lét széthasításából származik, mely léttelenített entitások erőszakon alapuló szervezési módjaiban és szervezeteiben nyerik el arcukat.

⁴⁶ A diskurzustereket és narratíva típusokat meghatározó jelentésteretekről, A szakrális nyelv és a szakrális kommunikáció című könyvemben írtam, amelynek összefoglalóját az e témáról a Károli Gáspár Református Egyetemen, 2003 márciusában tartott nemzetközi konferencián mondtam el, s amely hamarosan megjelenik a Studia Caroliensis című periodikában.

⁴⁷ Baudrillard: A tárgyak rendszere, Európa Kiadó, 1988.

⁴⁸ Pethő Gábor: A baloldaliság híg mosléka, 2003.

Amint minden szervező elvnek, a birodalomnak is többféle típusa létezik, melyek közül kronológiailag a „szakrális birodalmak” voltak az elsők. E szakrális birodalmak a szakralitás félreértésén alapultak, ami abban nyilvánult meg, hogy előbb a „papkirályt,” majd a „császárt,” kik e birodalomnak megkérdőjelezhetetlen urai voltak, a „katonából” származtatták, s a katona spiritualitásában határozták meg.⁴⁹ Ennek a léterőszakon, s katonai származékain alapuló birodalmi szervezetnek a királyi és a császárkori Róma a prototípusa, s ezt elevenítette fel a későközépkori Német-Római császárság, illetve a Harmadik birodalom is.

A birodalomnak, természetesen, nemcsak szakrális, hanem anyagelvű változatai is léteztek. Ezek az anyagelvű birodalmak nem feltétlenül a katonára alapozódtak, legfeljebb a léterőszakot már kifinomultabb eszközökkel megvalósító karakterek őket is igénybe vették birodalmuk megszerzéséhez, felépítéséhez, működtetéséhez és védelmezéséhez. Az angol, s az öt másoló többi gyarmatbirodalom, és a szovjetbirodalom, a modernitás társadalomszervezési alakzatai a léttől Krátosz segítségével elválasztott létezőben rendezték be, amint erről már volt szó, birodalmukat. A legújabb, a jelen új történelmi korszak, a globalitás is, amint ezt felvázoltam, Krátoszra alapozta életét, „akinek” segítségével a létezőt is leválasztották szervezetükről, s a meglévőben rendezkednek be. Belső tagolódásuk is ilyen arculatot mutat: egymással a globalitás korszakának főhatalmáért új típusú, puha világháborút folytató „szupranációk”⁵⁰ képezik belső egységeit.

A birodalommal szembenálló „világ” típusú szerveződést, amint erről is szoltam már korábban, a létteljesség és a létharmóniára való törekvés jellemzi leglényegibb ismérve szerint. „Világ” típusú szerveződésekre is volt már több példa a történelemben, legismertebb közülük a tibeti, a legutóbbi kísérletet a korai kereszténység vállalta magára.

birodalmak és világok vetélkedője

Új történelmi korszakban élünk, a globalizáció korában, amely mint új létmód, őse, a modernitás szervezetében található jelenségek mindegyikét átalakítja. Az új korszak látszólagos fő kérdése az, hogy ki lesz a globalizáció főhatalma, ezért folyik ma a harc a globális szupranációk között. Tekintettel azonban arra, hogy a globalizációról jól látható, hogy az emberiség elpusztulását maga után vonó létantagonizmust nem sikerült megoldania, legszámottevőbb teljesítménye mindaddig mindössze az elnyúló antagonizmusból a ciklikus antagonizmusok sorába való áttörés volt, korunk valódi kérdése az, hogy sikerül-e ezen antagonizmusokból kilépni, s a folytathatósági szabadság korába átlépniünk?

A megoldás rendkívül nehéz, azt mondhatjuk igazi hőroszokat, de mint látjuk majd nem katonai, hanem kulturhőroszokat kíván. Nem vagyunk azonban túlságosan távol attól, hogy ezek a kulturhőroszok meg is jelenjenek a történelem színpadán. Bizonyíték erre az ettől a tartalomtól nagyon messziről, a legnagyobb ontológiai távolságról indult Vajda Mihály, aki legutóbbi, önvallomásszerű művében így értekezik a nyugati típusú, modern, és mint ki is mondja, a globálisra is érvényes birodalmi szerveződésekről, s a léten, a természetén és a többi emberen erőszakot elkövető Krátoszlól:

„Descartes nem vette észre, hogy az embert arra biztatván, hogy a természet urává és birtokosává legyen, egy olyan tradíció racionális megalapozását nyújtja, amely eredetileg nem az észre, hanem a hitre épített. „Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá.”

⁴⁹ Az éppen e tévedés miatt elfogadhatatlan következtetésekre jutó Julius Evola volt, nemrégén bekövetkezett haláláig a vezető képviselője ennek az iránynak. Álláspontját a Lázadás a modern világ ellen című magyarul is olvasható könyvében fejtette ki legvilágosabban. A cinóber ösvény könyvei, 1997.

⁵⁰ A „szupranációk” fogalmát a Valóság 1997 9. számában megjelent, A globalizációs világrendszer-váltás: létmódváltás című tanulmányomban fejtettem ki.

Megeshet persze, hogy észrevette. S éppen az volt neki a fontos, hogy hit és ésszerűség egybeessék. Azt azonban biztosan nem érzékelte, talán nem is érzékelhette, **hogy ha és amint a hit elvész, ha és amint az ember megöli Istent s a földet már többé nem Isten dicsőségére hajtja birodalma alá, akkor egyre inkább csak a pusztá hatalom akarását fogja megtestesíteni. A végén nem marad más az egészből, mint az akarat akarása egy rémségesen sivár világban.** Persze úgy igaz, ahogy Pascal mondotta: a nyúl akarásának akarása mégiscsak ésszerű: védelmet nyújt számunkra a halál és nyomorúságaink gondolata ellen.

A nyugati kultúra embere egyre vadabbul kergeti a nyulat (elképzelem magamnak az emberek milliárdjait, ahogy csaholva futnak a nyúl után!), s letaszítja az útról azt, aki naiv módon adja a filozófust... . Letaszítja ezeket a kultúrkritikusokat, akik ellentétben Nietzschével, Heideggerrel, Arendtrel vagy Foucault-val, nem tudják megérteni: önmagában a nyúl feleslegességének belátása sohasem fogja a nyugati embert **a nyúl hajszolásának akarásától, melynek ma éppenséggel globalizáció a neve,** s abban különbözik az eddigi stratégiáktól, hogy mindenkit, azokat is rákényszerít nyulat vadászni, akik - más kultúrák gyermekei - másképp akartak védelemre találni a halál és nyomorúságaik gondolata ellen. 'Hogy jönnek ezek ahhoz, hogy tudjanak valamit, amit mi nem tudunk!' S a napnyugati (vadnyugati) ember az erősebb: a nyúlvadászat láthatóan edzi az ésszel azonosított szellemet.

Szóval mesék a nyúlról meg a nyúlvadászokról, akik közül egyik-másik tudja már, hogy meglenne nyúlpaprikás nélkül, de tisztában van azzal is, hogy mi sem változik azáltal, ha ő titokban és kizárólag füvet eszik. **MINT A NYÚL. S rájön: a legjobb, amit tehet, ha megpróbálja ismét varázslatossá tenni a maga világát.**"

Vajda Mihály: Mesék napnyugatról, Gondolat - Palatinus, 2003. 9-11. oldalak

A „**visszavarázsosításhoz**,” mint említettem, még ezen a vadnyugaton is van minta: a korai, az idő előtt reátamadó modernitással szemben még védekezésre, s ezen közben az út eltévesztésére kényszerített kereszténység. A kereszténység, mikor még magánál volt, az embert és a létharmóniát megalkotó „varázst” a „szeretet” révén vitte véghez, azzal, hogy ezt megalkotta, s létszervezésének középpontjába állította, ezért a „visszavarázsosítás” a szeretet megértését, s jogaiba visszaállítását jelenti és igényli.

közbevetés: szeretet mibenlétéről és a szeretetevolúcióról⁵¹

Talán magától értetődik, hogy ebben a kultúra és kommunikáció lételméletével foglalkozó írásban, nem a táncdalok banális értelmében vett „érzelemről” beszélek, mikor a „szeretet” kategóriáját vetem fel.⁵² Ellenkezőleg, szeretném visszaadni annak eredeti értelmét. Ehhez kiindulhatunk természetesen abból is, hogy a szeretet érzelem, ha az érzelem fogalmát meg tudjuk tisztítani a modernista ráakódásoktól. Ekkor felismerjük, hogy a szeretet - s ezt Freud, s még az őt bíráló késői tanítvány, Erich Fromm is tudja⁵³ - mindenek előtt munka, alkotás, melynek fő műve, vagy - a szakrális humángazdaságban - „terméke” a létharmóniát igénylő ember, s maga - ennek a továbbiakban kiemelt jelentősége lesz - az egyre mélyülő létharmónia. Ahhoz, hogy ezt az alkotást, ezt a munkát el lehessen végezni, megfelelő erőre is szükség van, s a szeretet ezért másodszor: erő, ergomai, ahogyan a görögök mondják. A szeretet harmadszor viszony is, mégpedig a kölcsönös szolgálatok köteléke. A cselekedetek, s viszonyok, ha a létesítésükhöz szükséges erő folyamatosan működik, kikristályosodnak, intézményekké is válnak. A szeretet intézményei, a Bibó tanítvány Szesztay András szavával, szeretetstruktúrákba rendeződnek s így alkotják meg a szeretet közösségeit. Amelyek még mindig, s igen nagy arányban élnek még mindig közöttünk: a családok nagy része, a barátságok, a természet-barát üzemek és agrár vállalkozások, az egyesületek és az önkormányzó közösségek - nem parlament

⁵¹ A kifejezést, a tartalom megalkotása után, Bogár Lászlótól vettem

⁵² A szakrális valóság, szakrális nyelv, szakrális kommunikáció című, már hivatkozott, s a Studia Caroliensis sorozatban megjelenés előtt álló könyvemben kifejtetteknek a rövid, s vázlatos összefoglalását adom itt közre.

⁵³ Erich Fromm: A szeretet művészete, Helikon Kiadó, 1984.

decentrumaiként működő maiak -, az egyház, mind a szeretet valamely, sokszor elég alacsony fokának intézményesítései, egy emberi valóság alkotó intézményei. Ahol a nyúl nem levadászandó préda, hanem gondozást és ápolást érdemlő teremtmény. A madaraknak prédikáló Szent Ferenc igazolja, hogy a kereszténység, Krisztus tanítását követve, legjobb teljesítményeiben az uralkodást, az ebből már keveset értő Descartes-tal, s a császárokkal szemben, azzá tudta tenni, ami eredetileg volt: gondoskodássá és ápolássá: kultúrává.

S mert a szeretet kimeríthetetlen erő, ezért annak első, kísérleti, s fiatalságuk miatt elbukott alakjai nem a végső szót jelentik a szereteterő működésében. Ellenkezőleg, alkotásában: az egyre mélyülő létharmóniában véghetetlen, s kimeríthetetlen életet nyer. S ezt, a létharmónia véghetetlenül és kimeríthetetlenül mélyülő megalkotását, a szó eredeti értelmében vett befejezetlen haladást nevezem szeretetevolúciónak.⁵⁴

erőszakmentes nyelv és szeretetkommunikáció

Úgy tűnik, hogy a természet két elv, az altruizmusban megmutatkozó természeti szintű szeretet és a természetes szelekcióban megmutatkozó élet-halál harc egyensúlyára épül, s a természet fejlődésének mindkettő, de nem egyenértékűen a feltétele. Ha csak az élet-halál harc szabályozná a természetet, akkor - szaporasága ellenére is, az elnyúló antagonizmus lét-törvénye szerint - előbb utóbb felemésztené önmagát. Amiből az tűnik ki, amit Vajda Mihály is megfogalmazott a visszavarázsosítás fogalmában, hogy a valódi alkotóerő a világban a szeretet. Ahhoz azonban, hogy ez az alkotóerő szabadon működhessen, arra is szükség van, hogy őt magát és működését adekvát módon elbeszélhessük, szükség van a kommunikáció adekvát megvalósítására.

A korábbiakban beszéltem az Ige, a jelentés és az információ különbségéről, most visszatérek az Ige, az értelem kérdésére, a kommunikáció nézőpontjából. Az értelem, mondtam, a lét, a létviszonyok és a létharmónia megértéséhez és elbeszéléshez vezet el, s olyan nyelvet alkot meg, nevezzük egyelőre így: a létnyelvet, amely, mint erőszakmentes nyelv,⁵⁵ lehetővé teszi, hogy a létesítő cselekvést a létrontótól megkülönböztethessük, s hogy a létesítést elbeszélve megszervezhessük a létharmóniát megvalósító - szakrális - közösséget.

A magát szakrálisnak nevező közösségek azonban még nem elegendőek ahhoz, megmutattam ezt a katonakirályok és császárok kapcsán, hogy valóban erőszakmentes, a szeretet nyelven folyó kommunikáció alakulhasson ki. Fustel de Coulanges, korszakos jelentőség művében a következőképpen beszél a korai római idők vallásosságának a kommunikáció szempontjából is árnyoldalairól:

„Iparkodtunk világossá tenni a régieknek azt a társadalmi kormányzatát, ahol a vallás volt a korlátlan uralkodó a magán- és a közéletben: ahol az állam vallási közösség volt, a király főpap, a tisztviselő pap, a törvény szent formula.... Ahol az idegen iránt való gyűlölet kötelező volt, ahol a jognak és a kötelességnek, az igazságosságnak és a szeretetnek ismerete csak a községi állam határai közé szorítkozott”

Fustel de Coulanges: Az ókori község, MTA Kiadója, 1883. 585-586 oldalak

⁵⁴ Az evolúció fogalmát kisajátította a Darwini természetes szelekcióban megvalósuló erőszak apoteózisa. Vele szemben Kropotkin az Akadémiai Kiadónál 1920-ban megjelent művében megmutatta, hogy a természet legalább annyi példát mutat az önfeláldozó altruizmusra, a szeretet e természeti formájára, mint az életért folyó harcra.

⁵⁵ Jürgen Habermas és Hans Apel fogalmazta meg a modernitás megszelídítéséhez szükséges „erőszakmentes kommunikáció” maximáját, melyet, meggyőződésem szerint csak a szeretetkommunikáció valósíthat meg. Jürgen Habermas: A kommunikatív cselekvés elmélete, ELTE, 1984. és Hans Apel: Két erkölcsi tanulmány, Medvetánc, 1989.

Ahol a szeretet a mindennapi életben csak a közös vallásban élőkre vonatkozik, s ahol az idegent kötelező gyűlölni, ott a mindennapok nyelve is legalább kettős: befelé, s kivételesekre nézvést, mert a katonai szervezeten belül ez nem lehetséges, esetleg erőszakmentes, kifelé és a saját többséget illetően a nyelv, s ezért a kommunikáció is az erőszak nyelve, a kommunikáció erőszakkommunikáció, az idegenek esetében pedig gyűlöletkommunikáció volt.

Ott azonban, ahol az emberi valóság a létharmónia gondozására és ápolására - a szeretet e kezdeti, még fejletlen alakjaira - épül, ott befelé és kifelé egyaránt a szeretet szervezi a mindennapokat is, s ezért ennek elbeszéléséhez az adekvát nyelv az erőszakmentes, de erőteljes nyelv és kommunikáció, a szeretetkommunikáció. S hogy ezt megtapasztalhassuk, nem is kell messzire mennünk. Falvainkban, melyeket a modernitás és a globalitás még nem gyúrt maga alá, él az idegenekre vonatkozó legfőbb törvény: a vendégjog törvénye. Ez azt jelenti, hogy viszonzásra való spekuláció nélkül - hiszen az idegen nem tér vissza - a vendégnek mindenből a legjobbat kell adni: szóban és javakban egyaránt abból, ami a portán található.

A szeretetkommunikáció esélyei nem túlságosan kedvezőek a nyelvi erőszakra és gyűlöletkommunikációra épített korunkban. Ha azonban nem akarunk a Vajda Mihály által felrajzolt végtelenül sivár, s előbb utóbb mindenkit levadászandó nyúllá lefokozó birodalomban élni, nincs más választásunk, mint a „visszavarázsosítás”, de immár nem csak féltve őrzött magán kisvilágunkban, hanem az erőszakmentes nyelv és szeretetkommunikáció korszerű világának felépítése.

kommunikáció	alapkarakter	szerveződés	kultúra, viszonyulás	viszonyítási közép
értelem	személyiség	közösség	kultúra	isten
jelentés	individuum	tömegtársadalom	tömegkultúra	anyag
információ	minimál-én	hatalomtársadalom	hatalomkultúra=civilizáció	hatalom

4.

A KISEBBSÉGI-, A TÖBBSÉGI-, A TÜRELMI ÉS A FELÜLEMELKEDŐ BESZÉD ÉS KOMMUNIKÁCIÓ, A XENÁLÁS⁵⁶

A magyarországi Román Kisebbségi Önkormányzat választás kudarcának tanulságai⁵⁷

A rendszerváltás a kisebbségekhez való viszonyban is döntő változást hozott Magyarországon: a kisebbségekhez való viszony lenini elveit a Szerző által a nyolcvanas évek elején kidolgozott, és az identitáshoz való egyéni és közösségi jog és az identitásválasztás egyéni és közösségi joga elnevezésű alapelvre⁵⁸támaszkodó kisebbségi törvénnyel váltotta fel az első szabadon választott kormány 1992-ben. A törvény - annak ellenére, hogy csak a jogosultságokat tartalmazta, a szankciókat nem -, nemzetközi sikert ért el: az ENSZ, a kisebbségi problémáik megoldására, tagországai figyelmébe ajánlotta.

A törvény, az identitáshoz való jog és az identitásválasztás szabadságának politikai intézményesítésére lehetővé tette kisebbségi önkormányzatok szervezését Magyarországon, az országban élő nemzeti és etnikai kisebbségek számára, s a kisebbségi önkormányzatok működéséhez kormányzati pénzeket biztosított.

A kisebbségi önkormányzatok választásának első fordulója zavartalanul ment végbe, a négy évvel későbbi második választás alkalmával azonban nemzetközi figyelmet felkeltő visszasság történt a magyarországi románok kisebbségi önkormányzatának választásakor: Magyarországon élő romák egy csoportja, a kisebbségi küldöttválasztást megkerülve előzőnlötte az önkormányzat választást, s kizsörította a vezetésből a Magyarországon élő románok képviselőit, mintegy második roma kisebbségi önkormányzatot alakított meg. A történeteket az eseményekben részt vevő romák azzal indokolták, hogy megválasztott vezetőjük nagyanyja valamikor Romániából vándorolt át Magyarországra, s ezért ő, élve az identitásválasztás és identitásváltás szabadsága által adott lehetőségekkel jogosan választották a román identitást, s ezért a román kisebbségi önkormányzat választásán is indokoltan indultak és jogosan nyertek. Az ügyben Románia külügyminisztere is felszóllalt.

⁵⁶ Jelen cikk eredeti változata a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisebbségi Hivatal által közösen tartott konferencia számára készült. Szerző a konferenciára, mint az identitásválasztás szabadsága elméletének megalkotója és nemzetközi elterjesztője kapott meghívást és előadás tartására felkérést. Ez a változata a Kulturökologie című európai folyóirat számára készült.

⁵⁷ Jelen cikk eredeti változata a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisebbségi Hivatal által közösen tartott konferencia számára készült. Szerző a konferenciára mint az identitásválasztás szabadsága elméletének megalkotója és nemzetközi elterjesztője kapott meghívást és előadás tartására felkérést.

⁵⁸ Az elv egyes részleteinek, számos magyar, illetve külföldi folyóiratbeli közlése után teljes terjedelemben első alkalommal a kolozsvári megjelenésű Magyar Kisebbség című folyóirat 1998. 3-4. számában látott napvilágot

1. A magyar kisebbségi törvény világ-jelentősége és szerepe a „a román önkormányzat” alakítási nehézségekben

1.a. A legújabb kori politikai filozófiai művek közül kétség kívül John Rawls műve a legjelentősebb, s minden bizonnyal azért, mert az igazságos társadalmi berendezkedést és működése feltételeit vizsgálja. A rawls-i értelemben a magyar kisebbségi törvény minden más országénál „igazságosabb” kisebbségi viszonyokat, illetve törvényi helyzetet hozott létre Magyarországon, s talán ennek is van szerepe abban, hogy térségünkben nálunk tapasztalható a legkisebb mérvű előítéletesség és idegenellenesség a klasszikus „kisebbségi problémák” területén. Ez is lehetett az oka annak, hogy ez a törvény vált a legsikeresebb magyar politikai innovációvá: minden kezdeményezésünk közül ezt állította az ENSZ is példaképül a többi tagállama számára, kisebbségi problémáinak megoldására.

1.b. Világkarrierje ellenére a törvény azonban több olyan komoly fogyatékkal is rendelkezik, amely részben abból fakad, hogy a törvény szövege az eredeti elképzeléstől döntő pontokon eltért. Hogy a törvénynek a jelenlegi helyzet kialakulásához való „hozzájárulását” világosan láthassuk, nézzünk meg néhányat azok közül az előfeltevések közül, amelyek a törvény szövege mögött húzódnak. Ha ezt tesszük - s közben, mint a kérdés tárgyalásakor mindvégig tesszük, az emberi jogokat és a rawls-i értelemben vetten igazságos kisebbségi viszonyokat egyszerre tartjuk szem előtt -, akkor azt találjuk, hogy a törvény voltaképpen minden felsorolt pontján súlyos hibák találhatók, olyan átgondolatlanságok, amelyek a mai, diplomáciai nehézségeket is előidéző helyzethez vezettek.

2. A kisebbségi törvény fogyatékosai

2.1. féloldalassága: a kötelezettségek és a szankciók hiánya

A törvény említett, s a résztvevők helyzetdefiníciós stratégiája szempontjából az első előfeltevés az identitásválasztás szabadságának tételében szereplő „szabadság” kategória értelmezéséhez kapcsolódik. *A szabadság, minden ezzel a kérdéssel foglalkozó komoly szerző álláspontja szerint élesen különbözik a függetlenségtől, a korlátozhatatlanságtól, az önkénnytől, a szabadosságtól*, hogy csak néhány olyan kategóriát használjunk, amelyeket a publicisztikai írásokban szinonim értelemben szoktak használni. Az ezektől a kategóriáktól a szabadságot elválasztó, talán *legfontosabb különbség az, hogy míg ezek nem ismerik, és nem ismerik el a „felelősség” és a felelősséghez kapcsolódó „kötelesség” orientációs és komplementer kategóriáit, addig a szabadság mindig együtt jár a felelősséggel és a felelősség iránti kötelességgel és kötelezettséggel. Minthogy a kisebbségi törvényből a felelősségek, kötelességek és kötelezettségek, s a velük járó szankciók hiányoznak, sajnos nem a szabadságnak szerez érvényt, nem a szabadságot engedi érvényesülni, hanem a korlátozhatatlanságot, az önkényt. A kisebbségi törvény a kötelességek és szankciók hiánya miatt jogi értelemben „féloldalas”, s ebből következően bele van programozva a visszaélés lehetősége, mi több, mintegy felszólítást tartalmaz a visszaélésre.*

2.2. a jogalany - állampolgár vagy nemzettag - tisztázatlansága

Összefügg a kisebbségi törvény jogi értelemben vett féloldalassága azzal is, hogy *a kedvezményezett jogalanyt nem tisztázza kellően*. Van ugyan utalás a törvényben arra, hogy a magyar állampolgár és a nemzet tagja, illetve az etnikumtag között van különbség, de ezt a megkülönböztetést *nem viszi végig. Ezért fordulhat elő, hogy a kisebbségi személyre, mint állampolgárra vonatkozó felelősségek, kötelességek, kötelezettségek és szankciók, ha utalásszerűen is, de szerepelnek a törvényben, a nemzettagra, az etnikum tagjára vonatkozóak azonban kimaradtak belőle.*

2.3. megvilágosodás-szerű aktus a folyamat helyén

Az említett tisztázatlanság továbbá összefügg a törvényben tetten érhető, az identitással, illetve az identitásválasztással kapcsolatos *szakmai fogyatékoságokkal* is. *Az identitásalkotás és az identitás megváltoztatása ugyanis, s ez olyan szakmai közhely, amelyet talán illetlenség is hangsúlyozni, nem egyetlen, megvilágosodás szerű aktusnak, hanem hosszú folyamatnak az eredményei.*

2.4. kétszereplős helyzetekre redukálás a szereplők teljességének beépítése helyett

Az identitásválasztás megvilágosodásszerű aktusként való felfogása aztán lehetőséget biztosít arra is, hogy a közismerten rendkívül összetett közép-európai nemzetiségi- és etnikai viszonyokat *a törvény a klasszikus, de rendkívül leegyszerűsített kétszereplős többségi-kisebbségi helyzetként határozza meg.*

3. A klasszikus többségi-kisebbségi beszédmódok és az etnikai türelem beszédmódja közti különbség

3.1. az osztályozás problémája

A következő lépésben azt tekintjük át, hogy *a kisebbségi önkormányzatot választó helyzetben szereplők mivel járultak hozzá a kudarc kialakulásához és fennmaradásához; ehhez pedig mindenekelőtt nézzük meg a problémák elbeszélésének módjait.* Hogy ezt a lépést indokolt megtennünk, s nem a „helyzet történéseinek” vizsgálatával kell kezdeni elemzésünket Pierre Bourdieu-t, a jeles francia szociológust idézzük, aki egy sajátos franciaországi kisebbségi identitáskérdésről szóló tanulmányát a következőképpen vezeti be:

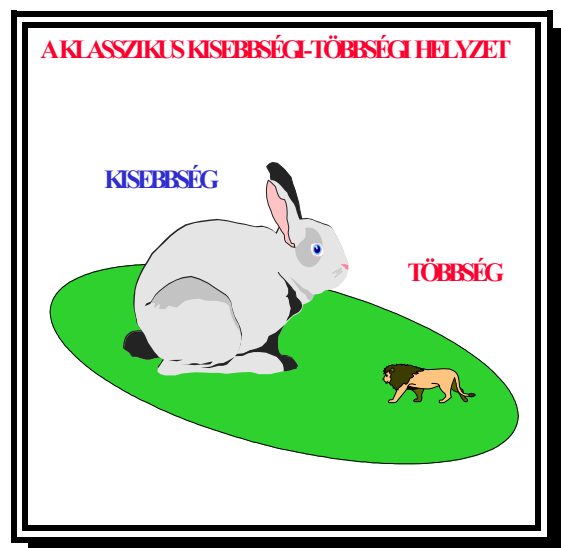
„Tulajdonképpen tárgyunkat a tárgyalkotás eszközei képezik: a társadalmi valóságról való gondolkodás kategóriáinak társadalomtörténetét írjuk meg. Akik ebben a tudományos szándék perverz kibicsaklását látják, azoknak ellene vethetjük, hogy a *bizonyosság*, amelynek nevében *a „realitás”* megismerését részesítik előnyben a megismerés eszközeinek megismerésével szemben - ez a bizonyosság *igen megalapozatlan egy olyan „realitás” - a szociális identitás - esetében, amely lévén mindenek előtt képzet, reprezentáció, erősen függ magától az ismerettől és az elismertségtől*”. S azzal folytatja, hogy „Márpedig a társadalomtudomány, amely osztályozni kénytelen a megismerés érdekében, csak akkor reménykedhet, hogy ha meg nem is oldja, de legalább korrekt módon közelíti meg a társadalmi osztályozások problémáját, és megismerheti mindazt, ami *a tárgyában már osztályozások eredménye*, hogyha az osztályozások igazságait kutatván *a saját osztályozásainak igazságáról szóló tudatot is a tudományos vizsgálódás részévé teszi.*”

3.2. a klasszikusan hibás többségi-kisebbségi beszéd

Bourdieu érvelésére támaszkodva úgy véljük, ha az általa hangoztatott értelemben korrekt vizsgálatot akarunk folytatni a magyarországi román önkormányzat alakításának nehézségeivel kapcsolatban, akkor az eset tárgyalását indokolt a „harcok terepének” számító nézőpontok - vagy Bourdieu nyelvén: felosztási, osztályozási elvek - és az azok alapján folytatható elbeszélési stratégiák, beszédmódok vizsgálatával kezdeni. *A beszédmódok ugyanis nemcsak elfedik vagy felfedik a „realitásokat”, hanem olyan cselekvési stratégiákhoz is vezetnek, amelyek a kisebbségi viszonyokat alakítják.* A szóban forgó eset kapcsán azt láthatjuk, hogy a klasszikus kétszereplős többségi-kisebbségi helyzetre épülő klasszikus és klasszikusan hibás többségi-, illetve kisebbségi beszédmódok használata jellemzi az eset szereplőit, beszédmódjait és cselekvéseit egyaránt.

3.3. a többségi uralmi és a kisebbségi sérelmi beszéd közös hibái

Ahhoz, hogy a klasszikus többségi-kisebbségi viszonyt megjelenítő-kialakító beszédmódokat jellemző „hibákat” a jelzett igazságosság szempontjából írassuk le, egy szintén klasszikus, de klasszikusan igazságos és szabadságbiztosító viszonyokhoz vezető beszédmód, a vallási szabadság- és türelem beszédmódjának mintájához fordulhatunk. A vallási szabadság- és türelem beszédmódjának mintájára képzett etnikai-nemzetiségi türelem beszédmódjához viszonyítva világosan áttetszővé válnak a klasszikusan igazságtalan és önkényeskedő többségi- és kisebbségi beszédmódok közös vagy hasonló hibái.

3.3.1. közös kommunikációképtelenség

A következőkben a két beszédmód olyan közös hibáit emeljük ki, amelyek következménye **a közös kommunikációképtelenség**.

3.3.2. a dichotóm - mi-ők - beszéd

Mind a klasszikusan hibás többségi, mind a klasszikusan hibás kisebbségi beszédmód **fogyatékosága, hogy a kétszereplős helyzetből indul ki**, amely az identitásválasztás folyamatának korrekt elbeszélésére alkalmatlan modell. Alkalmatlan, mert ez a beszédmód bezárja az elbeszélést a „mi-ők” közismerten hibás struktúrájába

3.3.3. mindkét beszéd egyneműsítő

mindkét beszédmód „egyneműsítő beszédet” alkalmaz, mintha a másik fél az egymáshoz való viszony szempontjából egynemű identitással rendelkezne. Holott a többséghez való viszonyában, hosszabb együttélés alatt a kisebbség legalább ötféle identitásváltozatot dolgoz ki: a többségtől teljesen elzárkózót, az integráltat, a kettős identitását, a többséghez húzót és az asszimiláltat. És ugyanígy a többség is ötféle alapváltozatot dolgoz ki a kisebbséghez való viszonyában, amelynek alakzatai mutatis mutandis megegyeznek a felsoroltakkal: a kisebbségitől mereven elzárkózó identitástól a kisebbséggel való közösséget - a megőrző jelképek viselésének gyakorlatáig bezárólag - vállaló identitásig megtalálhatók a korábban felsorolt identitástípusok párpai.

3.3. 4. a szereplők korlátozása

A másik hiba, amit a **„szereplők lehatárolása”** hibájaként nevezhetünk meg, hogy a klasszikus többségi-kisebbségi elbeszélésben az **identitásválasztást kétszereplős akcióként tüntetik fel, aminek következtében eltűnnek a további, a legegyszerűbb esetben is legalább háromszereplős modell szereplői.**

3.3.5. egyoldalú mindkét beszéd

A két klasszikusan hibás beszédmód **következő típushibája az „egyoldalúság”**. Nézőpontját mindkét - konfliktusgerjesztő stratégiát alkalmazó - fél úgy választja meg, hogy annak következtében látóterébe, kizárólag a saját érdekei és sérelmei kerülhetnek be, a másik fél pedig csak mint ezen érdekeket megsértő, sérelmeket okozó alany jelenhet meg.

3.3.6. a kategorizáció hibája

A következő típushiba a két klasszikus elbeszélésben, hogy indokolatlanul, mert **megalapozatlanul általánosítanak - „kategorizálnak”** -, ahelyett, hogy megalapozott vélemények megalkotására törekednének a másik félhez tartozó személyek, csoportok vagy akár a teljes csoport viselkedését illetően.

3.3.7. kölcsönösen előhívják a másik hibás beszédet

A két klasszikusan hibás beszédmódnak további közös hibája, hogy **egyformán előhívják** a másik típusú hibás, mert **„uralmi-sérelmi beszédet”: a többségi a kisebbségit, a kisebbségi a többségit**. Ez azt jelenti, hogy egyik se képes kitörni a buberi „Én - Az” viszonyból, ami viszont lehetetlenné teszi köztük a kommunikációt, az „Én - Te” típusú párbeszéd⁵⁹ kialakulását. Ahogyan az általunk vizsgált esetben is - mikor a magyarországi román kisebbség, illetve romániai nemzeti többség képviselői per „cigányoztak”, akik válaszképpen távol maradtak a választásoktól - megszakadt a párbeszéd a felek között s ez vezetett a megalakulás kudarcához, elmaradásához.

3.4. kölcsönösen előítéletes beszéd és kölcsönösen előítéletes gyakorlat

E típushibák következménye az „előítéletes elbeszélés” és az „azon alapuló gyakorlat”, amelynek szélső pólusa mindkét fél részéről a kirekesztés, sőt a másik fél kifosztásának, alávetésének és elpusztításának a szándéka lehet. A kisebbség által elszenvedettek fájó példája a szóban forgó eset egyik szereplőjének etnikuma a cigányság, illetve a zsidóság kálváriája a második világháború idején; a többség által egy kisebbségtől elszenvedettek pedig az épp tíz éve múltban lévő sztálinizmus, amely „különleges emberekre” alapozott diktatúrájának harminc-ötvenmilliós veszteségét bánja az egész térség. Az előítéletes beszédmód és az annak alapján felépített identitású társadalmak ezért is igazságtalan elbeszélések és igazságtalan társadalmak. Márpedig **„az igazságtalan társadalmi berendezkedés... egyfajta kényszer, sőt erőszak”⁶⁰ „a strukturális erőszak klasszikus példája.**

3.5. az alternatívák: a türelmi és a felülemelkedő beszédmódok

Ezeknek a kommunikációképtelen beszédmódoknak azonban van alternatívájuk.

⁵⁹ Martin Buber: Én és Te, Európa Könyvkiadó, 1991.

⁶⁰ John Rawls: Az igazságosság elmélete, Osiris Kiadó, 1997. 407 oldal

3.5.1. a türelmi beszéd

A vallási szabadság- és türelem mintáján épülő *etnikai-nemzeti szabadság és türelem beszédmódja, amelynek egyik szóbokrát alkotja az identitáshoz- és az identitásalkotáshoz való jog, illetve az identitásválasztás és identitásváltoztatás szabadsága*. Ez utóbbi beszédmód az „Én - Te” viszonyon alapul, amely mind a többség, mind kisebbség részére a „Te”-hez való viszonyulást írja elő követendő normaként. *Ezért mindkettő a kölcsönös megértésre törekvő kommunikáció elkötelezettje*; ami azt jelenti, hogy nézőpontja a „*kölcsönösségi nézőpont*”, valóságfedezete a „*cselekedetekről*” és nem a személyekről, csoportokról vagy teljes etnikumokról, nemzetekről szóló elbeszélés; „*megalapozott*”, azaz tényekkel alátámasztott és nem egyenmű, hanem „*differenciált*” vélemények megformálásában áll. Ez a véleményalkotás a Bourdieu által megkívánt korrektségnek megfelelően *a jót jónak, a rosszat rossznak láttatja, és lehetővé teszi mind a valódi előnyök, mind a valódi veszélyek elbeszélését a többségi-kisebbségi kapcsolatban, amelyre a klasszikusan hibás többségi-kisebbségi beszédmodok vélt, vagy valódi sérelmi jellegű, önkényes beszédmódjában nincsen lehetőség*.⁶¹

3.5.2. a felülemelkedő beszédmód

A türelmi beszéd rendkívül fontos teljesítménnyel bír: lehetővé teszi, hogy a klasszikusan hibás előítéletes beszédmódokból kilépjünk, s a türelem szótárát - amelynek szavai az előítéletes beszéd számára ismeretlenek - felhasználva a szemben álló felek közötti békés kapcsolatokról beszélhessünk. A türelmi beszéd kétség kívüli jelentősége ellenére sem elegendő azonban ahhoz, hogy azok közül a viszonyok közül kiléphessünk, amelyek az etnikai és nemzeti türelmetlenséget, s nyomukban a mérhetetlen szenvedést kialakítják. *A türelmi beszéd által használt nyelvből hiányzanak azok a fogalmak, amelyek lehetővé tehetnék a felülemelkedést az etnikai és nemzeti konfliktusokon, s amelyek megalkotása révén olyan valóság elbeszélése - s ezzel olyan emberi valóság létesítése - válna lehetővé, amelyben az ilyen típusú konfliktusok már ki sem alakulhatnak*. Az előítéletes beszéd és az általa gerjesztett konfliktusok alternatívájának ezért csak egyik, s a gyengébbik szabadságfokkal rendelkező alternatívája a türelmi beszéd. Az előítéletes beszéd által gerjesztett konfliktusok, illetve a konfliktusok elfogult és megalapozatlan elbeszélésére szolgáló előítéletes beszéd megfékezésében kimerülő szabadságteljesítménynél mélyebb szabadságfokkal bír a „*felülemelkedő beszéd*”.

A felülemelkedő beszéd kifejtése ezen a ponton még korai. Itt még csak azt tudjuk megelőlegezni, hogy az etnikai és nemzeti konfliktusokat lehetővé tévő szociális szerveződési szintet meghaladó, az egyetemesülésben előrébb járó komunió kialakulásának elbeszélése szolgálhat az említett konfliktusok fölé emelkedéshez alapul. A komunió - és vele a felülemelkedő beszéd - meghatározására a későbbiekben térek vissza. Ezen a ponton még az identitásválasztási folyamat elbeszélésének folytatására keríték sort:

4. Az identitásválasztási folyamat legegyszerűbb esete: a háromszereplős többségi-kisebbségi mező

A klasszikus kisebbségi-többségi beszédmód olyan „*tematizációs hálót*” vonna a történetek köré, amely lehetetlenné tenné a problémák konstruktív megoldását. Helyesebb ezért, ha *nem*

⁶¹ Ha mindkét oldalon csak a lehetséges öt alaptípust vesszük figyelembe, akkor 25-féle beszélő páros alakul ki, amelyek közül talán csak hat párosnak van esélye arra, hogy kommunikációs kapcsolatba kerüljön, de nyolcnál többnek biztosan nincsen, ami azt jelenti, hogy a lehetséges párosoknak több mint kétharmadában vagy háromnegyedében biztosan nem alakulhat ki buberi dialogikus párbeszéd, vagy habermasi kommunikáció

engedünk ezen elbeszélési stratégiák sérelmi típusú „tematizációs diktatúrájának” s azt vizsgáljuk inkább, hogy az identitásválasztás folyamata jelenthet-e kockázatokat az abban részt vevő szereplőknek, hogy az identitásválasztás folyamata hordozhat-e egyáltalán veszélyeket számukra. Oly sok, feszültségteli kapcsolat van jelen a román önkormányzat választási kudarcában, s ezek oly szívesen izzanak fel elviselhetetlenséget súroló hőfokra, hogy az általános megfogalmazás inkább biztosíthatja a tárgyilagosságot, ezért általánosítjuk a mondandónkat. Hogy ezt tehessük, először azt vizsgáljuk meg, hogy a legegyszerűbb identitásválasztási folyamatnak kik is a szereplői, majd azt, hogy e szereplők milyen legegyszerűbb helyzetekbe kerülhetnek és végül azt, hogy a lehetséges legegyszerűbb helyzetekben a szereplőknek milyen kockázatokkal, illetve veszélyekkel kell számolniuk.

4.1. A sajátcsoport, az identitásváltó és az idegen csoport

A kisebbségi törvény, mint már utaltunk erre a szomorú vonására, úgy tekint az identitásválasztásra, mintha az egyszeri megvilágosodási aktus lenne, mégpedig olyan, amelynek egyetlen szereplője van: az identitásválasztó személy. Ez az eset oly megejtően egyszerű, hogy abban valóban aligha léphet fel másfajta kockázat, mint hogy a választást elhatározó személy időközben meggondolja magát. Természetesen erre az esetre is kellett volna utalást tartalmaznia a törvénynek. Lényegesebb azonban annak felismerése, hogy *a folyamatként értelmezett identitásválasztásnak legalább három szereplője van*. Első szereplője valóban a törvényben is feltételezett, *a választási szabadsággal élő személy*; a második *a saját- vagy szülőcsoportja*, amelytől eredeti szociális, etnikai, nemzeti identitását megkapta, s amely helyett most másikat akar választani; és végül a folyamat harmadik szereplője a választó személy által kiválasztott identitást megalkotó csoport, *a befogadó csoport*.⁶²

4.2. az elhagyás és a belépés - s kockázatai

A törvény egyáltalán nem érinti azt a kérdést, hogy mi is történik akkor, mikor az identitásválasztás folyamata a gondolat felmerülésétől a megtörténésig - a befogadó csoportba való belépésig - végbe nem megy, hogy *mit is tesz az identitásválasztás folyamata során az identitásválasztó személy*. Gondolkodás-technikai szempontból ez a hiányosság is oka lehet annak, hogy a törvényből az igazságos és szabad társadalmat jellemző normák, a felelősség, kötelesség és kötelezettség elmaradtak. *Az identitásválasztó személy első lépésként elhagyja szülőcsoportját,*⁶³ *aztán választ és végül belép a választott identitást megalkotó csoportba*. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt sem, hogy az identitásválasztás folyamatában nemcsak a választó személy közvetlen részvételével történnek a dolgok, hanem közvetve is: amikor a szülőcsoport és a befogadó csoport kerül egymással valamilyen kapcsolatba. Ez a három egyszerű lépés és a közben kialakult kölcsönös viszonyulások ki is jelölik annak a kereteit, hogy hol keressük a sérelem lehetőségét: *a szülőcsoport sérüléseit az identitásválasztás szabadságával élő személy idézheti elő, és ugyancsak ő okozhat sérülést a befogadó csoportban*, ha az oda történő belépése nem megfelelően történik meg. *Ugyanakkor mind a két, az elhagyott és a befogadásra kiválasztott csoport is sérüléseket okozhat a nemzeti-, etnikai önazonosságát megváltoztatni szándékozó személynek és egymásnak is*. Ahhoz azonban, hogy mindezeket a sérelmeket áttekinthessük, előbb a köztük kialakuló egyszerű helyzetekre vessünk egy pillantást.

⁶² Csak lábjegyzetben jelzem, hogy mindkét említett csoport lehet nemzeti többség, nemzetiségi, illetve etnikai kisebbség, így az identitásválasztás a legegyszerűbb esetben is legalább hatféle-képpen mehet végbe.

⁶³ Az elhagyás lehet teljes és lehet részleges, ez utóbbi akkor, ha kettős vagy többes identitást választ a szóban forgó személy

5. Az identitásváltás helyzetei a legegyszerűbb, a háromszereplős esetben

A törvény anélkül született meg, hogy az identitásválasztás közben kialakuló helyzeteket felmérte volna, holott erre már volt minta a szakirodalomban. A kisebbségi kérdést a kisebbségi helyzet, illetve, mint a következőkben látjuk majd, annak speciális esete, az „idegen” helyzetének problémája felől a jeles fenomenológus, Alfred Schütz közelítette meg. Ő még a kétszereplős modellben gondolkodva, de azon belül interakcióként írta le az idegen egy speciális, a befogadás egy alapesetét leíró helyzetét. Az identitásválasztás legegyszerűbb, háromszereplős esetében viszont nemcsak ez a speciális, hanem a három szereplő között négy alaphelyzet állhat elő. A következőkben ezeket az egyszerű alaphelyzeteket és azok legegyszerűbb aleseit vesszük sorra, s ahol ez lehetséges Alfred Schütz tanulmányára támaszkodunk.⁶⁴

5.1. az „elhagyás”⁶⁵ - kibocsátás” helyzetet⁶⁶

Az identitásválasztás folyamatában a választás szabadságával élő személy valamilyen mértékben meglazítja kapcsolatát szülő csoportja önazonosságával - ez a kettős, illetve a beilleszkedő identitás esete -, vagy teljesen el is hagyja azt. A választási szabadsággal élő személy lehet saját csoportja által megbecsült helyzetben, de lehet a saját csoportja által sértett helyzetű személy is. A választásra magát elhatározott személyt saját csoportja pedig támogathatja abban, hogy szabadságával éljen, de akadályozhatja is ebben.

Ezeknek az eseteknek a kombinációiból **a kibocsátás, illetve elhagyás következő alesetei állhatnak elő**: amikor egy megbecsült személy hagyja el saját csoportja önazonosságát és ebben elhagyott csoportja támogatja, akkor a kibocsátás helyzete áll elő. **A „kibocsátás helyzete”** Alfred Schütz szerint **a benne szereplők indítékaitól** függ, s ezek **szerint tagolódik további alesekre**. Amikor a választó személy saját csoportjában megbecsült, és éppen ezért a csoportja akadályt gördít választásának megvalósítása elé, akkor a **„védekezés helyzete”** áll elő, amikor egy csoport a meghatározó tagjainak az elvesztésével szemben védekezik. Ennek a helyzetnek a továbbfejlesztését jelentheti, immár nem a saját csoport, hanem az identitásváltásban magát megkötött személy részéről, ha az akadályok elhárítására tesz lépéseket; az így keletkező helyzetet már a keményen hangzó **„identitáslázadás” helyzeteként** határozhatjuk meg. Elképzelhető, hogy a választásra magát elszánt személy saját csoportján belül sértett helyzetben van, csoportja mégis támogatja távozását; ilyenkor a csoport zavarmentesíteni akarhatja magát s ezért a **„zavarmentesítés” helyzeteként** határozhatjuk meg. Végül a **„bezárkózás helyzetével”** kell számolnunk abban az esetben, amikor kevésbé becsült, sértett tagjának az identitásváltását akadályozza a csoport: inkább a zavarokkal is együtt él, csak ne érje emberveszteség.

⁶⁴ Amely magyarul a Fenomenológia a társadalomtudományban, című kötetben olvasható, Gondolat Kiadó, 1985.

⁶⁵ A helyzetek megnevezésekor a Schütz által használt terminusokat használjuk, ahol lehet; így használjuk az „elhagyás”, illetve a „megközelítés” kategóriáit az identitásválasztási folyamat különböző helyzeteinek leírására

⁶⁶ A választó személy és a két csoport közti viszonyokat csak kettős megnevezéssel lehet jól leírni; a két megnevezésben a választó, illetve a választott nézőpontja közti különbség fejeződik ki. A következőkben azonban, a keret szorításában mindig csak az egyik nézőpont szerinti felosztást vesszük sorra, és csak ahol a vizsgált eset indokolja, csak ott térünk ki a másik szempont jelölésére is.

5.2. a választás helyzetei

Az identitásválasztás szabadságának folyamatában a következő szakasz **a személy választási folyamata**. Ennek vizsgálatakor azt nézzük meg, hogy az identitásválasztás szabadságával élő akár valamely kisebbséghez, akár valamely többséghez tartozott személy milyen helyzetekbe kerülhet. Az **elhagyás helyzetei** esetén azt már megvizsgáltuk, hogy az elhagyott csoport milyen módon viszonyulhat a szabadságjogait gyakorló személyhez; **a befogadó csoportnak az őt választó személyhez való alapviszonyait** ugyanígy határozhatjuk meg: **támogatja a személyt a csoportba való belépésben, vagy akadályozza. A szabadságjogait gyakorló személy ennek a felosztásnak az alapján is négy helyzetbe kerülhet.** A legsimább helyzetbe akkor kerül, amikor mindkét csoport támogatja választását, ekkor egyszerű „**identitásváltó helyzet**” alakul ki. Amikor a saját csoport támogatja identitásváltását, de a befogadó csoport akadályozza, akkor a személy a befogadó csoport meggyőzésének, meghódításának a feladatával találja magát szembe, s ezért ezt a „**hódítás**” **helyzetének** nevezhetjük. Abban az esetben, ha az elhagyott csoport akadályozza szabadságjogai gyakorlásában az identitásválasztó személyt, a befogadó pedig támogatja - hányszor kellett ezzel szembe néznie a múltban lévő rendszer emigránsainak, még inkább belső emigránsainak -, akkor a „**menekülés**” **helyzetébe** kerül a személy. Végül az is előfordul sok esetben, hogy mindkét csoport akadályokat gördít a személy szabadságjogainak gyakorlása elé: ilyenkor az identitásváltó személy két szék között a pad alatt találhatja magát, ezért ezt a helyzetet „**pad alatti helyzetnek**” nevezhetjük.

5.3. a „megközelítés” és „befogadás” helyzetei

Az identitásválasztás folyamatának harmadik fázisában, a választott csoportba történő belépés szakaszának egyik lehetséges eseteként alakul ki az a speciális, amelyet Alfred Schütz kiváló tanulmányában, amelynek „Az idegen” címet adta,⁶⁷ elemez. Ebben a tanulmányában Schütz arról az esetről ír, amikor „a bevándorló jóhiszemű és őszinte igyekezettel arra törekszik, hogy tartósan elfogadják, vagy legalábbis eltűrje őt az általa megközelített csoport.”, azaz mint „idegenek közötti viszonyt” vizsgálja a rendkívül jóhiszemű és jóindulatú tudós. Az általunk vizsgált esetben azonban a „választott csoport”, a magyarországi román kisebbség részéről felmerült a gyanúja annak, hogy a magukat románnak valló romák identitásválasztásában a jóhiszeműség és az őszinteség megkérdőjelezhető.

A megközelítési-befogadói alaphelyzetet is a befogadó csoport részéről tanúsított támogatás, illetve elutasítás felosztási elvei alapján tagolhatjuk tovább. Első alosztása már ismerős számunkra: ezt az esetet, mikor a választás szabadságával élő személy törekvése a beilleszkedésre jóhiszemű és őszinte és a beilleszkedését a személy által megközelített, a belépésre kiválasztott csoport is támogatja. Ezt az esetet is olyan megejtően egyszerűnek találhatjuk a többi alosztáshoz viszonyítva, hogy elnevezhetjük a „**Schütz - féle béke**” **helyzetének**. A többi alosztás ehhez viszonyítva sokkal több problémát rejt magában: amikor a választó személy törekvése a beilleszkedésre nem őszinte és lehet, hogy nem jóhiszemű - ahogyan azt esetünkben a román többségiek feltételezték -, akkor áll elő a „**védekező befogadói helyzet**”. Amikor viszont a választó személy törekvése őszinte is és a megközelítés jóhiszemű, ellenben a kiválasztott csoport a megközelítést és a belépést akadályozza, olyankor az „**elzárkózás helyzete**” alakul ki a kiválasztott csoport részéről, amint ezt roma barátaink állítják a román

⁶⁷ A „bevándorló” státus megjelölése az államhoz való viszony megjelölésére szolgál; tanulmányában azonban Schütz nem az államhoz való viszonyt, hanem a befogadó nemzet és az „azt megközelítő személy” közötti kapcsolatot elemzi Schütz; ezért indokoltnak tartjuk az identitásválasztás személy-befogadó csoport viszonyban is alkalmazni Schütz kiváló elemzési szempontjait a csoportbevándorlás lépéseinek leírására

többségről. Végül abban az esetben, ha a választási szabadsággal - vissza - élő személy belépési szándéka nem jóhiszemű és nem is őszinte, és a kiválasztott csoport is akadályozza a belépést - amely helyzet akkor állna elő, ha mindkét félnek, a hazai romáknak és a romániai többségnek is igaza lenne -, akkor a meglehetősen ijesztően hangzó, de a helyzetet sajnos híven jellemző **„identitás-háborús helyzet”** állna elő a két fél között. S vélhetően nem marad meg a két fél között ez a háború, hanem eszkalálódásra kényszerülne.

Kitérő: az idegenhez való viszony alapesetei

Amint láttuk, *az identitásválasztás folyamatának harmadik fázisa az „idegenek közti viszony”⁶⁸, alakulásaként írható le.* Ebben a viszonyban először az identitásváltó személy válik idegenné saját csoportja számára, illetve számára válik idegenné saját csoportja. Ez még a „kettős identitás” esetében is így van, legalábbis bizonyos mértékben: valamelyest el kell távolodnia sajátcsoportja identitásától annak, aki a kettős identitást választja. Másodszor ő maga jelenik meg idegenként a saját maga által választott csoport előtt, s marad idegen számára a mégoly ismerős választott csoport is. Harmadszor pedig, mint látjuk majd, a „mélyben” alakuló szülő és választott csoportok is idegenekként kerülnek kapcsolatba. Tekintettel arra, hogy *az identitásválasztás folyamatát, mint az idegenné válástól az idegenek közti kapcsolaton át a sajátcsoport taggá válás folyamatát is leírhatjuk*, indokolt, ha legalább az idegenek egymáshoz való viszonyának legegyszerűbb alapeseteire is vetünk egy pillantást. Az itt lehetséges felosztási szempontok egyfelől a „xenotematikában” szerepelnek, másfelől olyan dichotómiákat tartalmaz, amelyek az ítéleteket és az előítéleteket különíthetik el egymástól. Így az elfogadás-elutasítás viszonyulásait, illetve a megalapozott-megalapozatlan módozatokat különböztetjük meg. Ennek alapján a négy alapviszony a következőképpen fest:

AZ IDEGENHEZ VALÓ VISZONY ALAPTÍPUSAI		
	MEGALAPOZOTT	MEGALAPOZATLAN
ELFOGADÓ	XENOFILIA	XENOPREFERENCIA
ELUTASÍTÓ	XENOREALIZMUS	XENOFÓBIA

Amikor az idegenek egymáshoz való viszonyában a felek a másik iránt elfogadó viszonyulást tanúsítanak és az elfogadás megalapozott, akkor *xenofiliáról* beszélhetünk. Abban az esetben, ha az elfogadó magatartás követelése megalapozatlan, akkor a *xenopreferencia* viszonya alakul ki. Amikor megalapozottan elutasító az idegenhez való viszony - mint például, amikor háborús bűnösöket kiadnak az államok -, akkor *xenorealista* viszony alakul ki az idegenek között. És utoljára említjük a kutatások témájául leggyakrabban választott viszonyt, amikor az elutasító viszonyulás a felek részéről megalapozatlan - például amikor politikai menekültet adnak ki az államok -, ez a *„xenofóbia”* viszonya.⁶⁹

⁶⁸ Ha el akarjuk kerülni az előzőekben már ismertetett klasszikusan hibás beszédmódokat, akkor nem az egyoldalú idegenhez való viszonyról kell beszélnünk, mint teszi a többségi elbeszélés, ha a hozzá közelítő kisebbséget minősíti, vagy teszi a kisebbségi elbeszélés, ha a megközelített többséget minősíti. Ha felismerjük, hogy *az „idegenség” kölcsönviszony, amiben mindig legalább két idegen fél vesz részt, így a türelmi elbeszélésben indokoltabb az „idegenek közti viszony” kategóriát használnunk.*

⁶⁹ Természetesen e négy alapeset megtöbbszöröződik akkor, mikor legalább két szereplő különböző viszonyulásait és módozataikat nem azonosnak, hanem elétérőnek tapasztaljuk; ennek részletezésére azonban ebben a rövid kitérőben már nem keríthetünk sort.

5.4. a csoportviszonyok az identitásválasztási folyamatban

Az identitásválasztás folyamatának nemcsak „szakaszai”, hanem „rétegei” is vannak. Az identitásválasztás folyamatában nemcsak individuális viszonyok keletkeznek, hanem valamilyen módon, ha nem is mindig azonnal, hanem csak időbeli késleltetéssel, de az elhagyott és a kiválasztott csoport is kapcsolatba kerül egymással. Ezeket a kapcsolatokat, amelyeket - mint a befejező részben ezt a minősítést majd igazolni is igyekszünk - felszínes megközelítéssel „csoportközi viszonyoknak” szoktak nevezni, az általuk *az identitásválasztás elbeszélésére használt beszédmódokkal* jellemezhetjük. *A klasszikusan hibás és a türelmi beszédmódok megkülönböztetése* viszont ebben az esetben is további eseteknek az elhatárolását teszi lehetővé *az identitásválasztási folyamatnak* ebben a „*mélyrétegében*”.

E *mélyréteg helyzettípusai* közül is elsőként a legkedvezőbbet vesszük előre, azt a helyzetet, amelyben *két türelmi beszédmódot alkalmazó csoport viszonyul egymáshoz*: ilyenkor alakul ki az identitásválasztás szabadságához ideális háttér-helyzet, amelyet joggal nevezhetünk a „*csoportbéke-helyzetének*”, esetünkben pedig konkrétan az „*etnikai-béke helyzetének*”. Ebben a helyzetben *a kibocsátó csoport a türelmi beszédmódot alkalmazza, de a választott csoport a klasszikusan hibás beszédmóddal válaszol, vagy fordítva*: az elhagyott csoport beszéli el a történeteket az előítéletes beszédmóddal s a választott csoport válaszol türelmi beszédmódot alkalmazva. Akármelyik eset fordul elő valamiféle igazságtalanság történik. Igazságtalan - csoportközi - viszonyok alakulnak ki, amelyekről J. Rawls azt állította, hogy azokban nem kölcsönös megértési szándék, hanem kényszer, sőt erőszak van jelen.⁷⁰ Minthogy ez az erőszak csak az egyik fél részéről nyilvánul meg, „*támadó helyzetnek*” nevezhetjük, s attól függően, hogy ki a támadó fél, nevezhetjük „*többségi támadási helyzetnek*” vagy „*kisebbségi támadási helyzetnek*”. És sajnos az ilyen helyzetek sokszor nem zárulnak le az egyensúlytalanságban, hanem kiváltják a viszont-erőszakot, ami után aztán hiába keressük majd azt, hogy ki is kezdte a támadást, mint az előző pont végén már utaltunk rá, beáll *a kétoldalú erőszak alkalmazás helyzete*, amit ezért „*etnikai háborúnak*” nevezhetünk.⁷¹

6. Az eset összes szereplője és teljes viszonyrendszerük

Az előző pontban röviden felvázoltuk, hogy az identitásválasztás legegyszerűbb, háromszereplős folyamatában milyen alaphelyzetek és ezeknek milyen legegyszerűbb aletei fordulhatnak elő. Az általunk vizsgált kisebbségi önkormányzat-alakítási kudarc esetében azonban nem három, hanem ötszereplős folyamatról van szó: a romániai román többség és magyar kisebbség, a magyarországi magyar többség valamint a román többség és a román kisebbség. Ebből a meglehetősen összetett viszonyrendszerből csak azt a különösen kényes esetet emeljük ki, amelyet a következőképpen írhatunk le:

6.1. a duplacsavar helyzete

A magyar-román viszony alakulásában Erdélynek, amely a trianoni „rossz-béke” következtében került Romániához, meghatározó szerepe van. Erdély legújabbkori történetében van egy olyan eset, amelynek tapasztalatainak fordított előjelű megismétlődése megrettennetheti a román többség képviselőit. A közismert eset röviden a következő: a hovatartozás körüli

⁷⁰ J. Rawls, id. mű, oldal

⁷¹ Amint a helyzet meghatározásához használt felosztási szempontból ez következik, ezt az etnikai-nemzeti háborús helyzetet nem a nemzeti államok között szokásos véres háborúk közé kell sorolni, hanem a csoportok közötti „puha háborúk” körébe. A „puha háború” meghatározása szerzőnek a Juss 1989.4. számában A médiakrácia, a puha diktatúra kivitelezője, illetve a Valóság 1997. 9. számában A globalizációs világrendszer-váltás mint létmódváltás című tanulmányaiban található.

vitáknak egy pontján, a politikai hovatartozás, ha a „tulajdon szentségének” tiszteletben tartását sikerült volna biztosítani, már nem is lett volna különösebben érdekes. Az történt ugyanis, hogy a magyar földeket, ingatlanokat és ingóságokat, legalábbis azok döntő részét románok, esetleg harmadik nemzetiségű közvetítők közbeiktatásával felvásárolták, azaz Erdély gazdaságilag nagyrészt román kézbe került.

A romák román identitásválasztásában egy túlzottan gyanakvó fél attól is tarthat, hogy ezzel előállhatna a fordított irányú veszély is. A román identitás elismerésével ugyanis nemcsak a nemzeti csoportviszonyokbeli tagságot ismerné el a román többség, hanem a kisebbségi helyzettel együtt járó állampolgári jogosultságokat is. E jogosultság elismerése viszont befogadási, repatriálási kötelezettséget is vonhat maga után, aminek következménye viszont a romániai tulajdonviszonyokban való állampolgári jogú részvétel szavatolási kötelezettsége lehetne. Ehhez a joghoz járul az a tény, hogy a romániai cigányok túlnyomóan nagy része magyarnak és nem románnak vallotta magát a népszámláláskor, azaz magyar szimpátiájával bizalmatlanná tette a román többség tagjait az ottani cigányok nagyobb részével szemben, amely bizalmatlanság - ha esetleg minden alapot nélkülöz is - kiterjeszthető a nyilvánosságra került csalafintaságoktól vissza nem riadó identitásválasztó romákra is. Mindezek előítéletes összegzése esetén a befogadók képzelhetik azt, hogy roma közvetítőkön keresztül most a magyarok akarják visszavásárolni Erdélyt s megszerezni felette a gazdasági hatalmat.

7. Identitásváltási pályák - identitásválasztási stratégiák

Most már előttünk állnak - legalábbis a legegyszerűbb és a vizsgált eset - szereplői és azok a legegyszerűbb helyzetek, amelyekbe az identitásválasztás folyamatában az identitásváltás szereplői kerülnek. Innen már egyszerű a továbblépés az önkormányzat-alakítási kudarc során felvetődött egyik legnehezebben megválaszolható gyanú tárgyyszerű megvizsgálását lehetővé tévő témákhoz. Csak éppen *el kell kerülnünk* azt a kudarc során kialakult kétoldalú vádaskodásban alkalmazott „*előítélet tematizációs diktatúrát*”, amelyre való törekvés a résztvevők hangos és néma beszédmódjaiból kiérződött, s tárgyyszerűen kell tovább mennünk az eddig követett úton.

7.1. néhány „identitásváltási pálya”

Ebben az esetben a szereplők és helyzeteik alapján *rekonstruálhatók azok a lehetséges identitásváltási pályák, amelyeken az identitásválasztás folyamata megtörténik*. E rekonstrukció során a folyamat három szereplője között legalább öt „háromszögelési pont” keletkezik. A sajátcsoport az egyik, a választó, mint a sajátcsoport tagja, a második, a harmadik a választó és választásakor köztes helyzetbe került személy maga, a negyedik elágazásban ismét a választó személy áll, de már „idegenként”, az általa kiválasztott csoport számára, végül pedig a megközelítésre és belépésre kiválasztott, de egyelőre még idegen csoport. *Az identitásválasztás mezőjében ezek között a háromszögelési, vagy elágazási pontok között alakulnak ki az identitásváltás pályái*. Számba véve az így kialakuló lehetőségeket, azt láthatjuk, hogy ezekből a pályákból, feltéve, hogy megengedjük, hogy a szereplők szándékaikat „menet közben” is megváltoztassák - például jóhiszeműről nem-jóhiszeműre, vagy akadályozóról támogatóra - nagyon sok lehetséges. Olyan sok, hogy azokat az eddig követett módszer szerinti „cselekvési mátrixba” rendezéssel sem tudjuk bemutatni, ezért csak néhányat említünk meg közülük - olyanokat, amelyekről a szakirodalom szólt már, vagy amelyek a jelen eset elbeszéléseiben felfedezhetők:

7.1.1. a klasszikus „jóhiszemű menekülési-menekítési”, avagy a „Schütz - pálya”

Schütz a már hivatkozott tanulmányában - amelyet élettörténeti adataival egészíthetünk ki egész pályává - azt a „beilleszkedési pályát” írja le, amelyen ő maga is végig menni kényszerült. Ennek **a pályának a kiinduló, elágazási és záró pontjai** a következők voltak, az előzőekben alkalmazott kategóriák szerint: a kiindulópont egy **„akadályozó sajtócsoporthoz”,** a náci Németország volt, ahonnan egy **„meg nem becsült csoporttag”** kényszerült a **„menekülésre”**. Ez a menekülésre kényszerített csoporttag, a menekülés pályájára lépve mindenki számára **„idegenként”** minimális tájékozódási lehetőségekre támaszkodó megalapozottsággal, jóhiszeműen, a beilleszkedés vagy legalább eltérés elérésének őszinte szándékával választott egy új biztonságot és új identitást biztosítani látszó, de még **„idegen kiválasztott csoportot”**. E csoport az ő közeledését a - befogadáshoz szükséges állami ellenőrzéseken épülő - minimális megalapozottság alapján támogatólag fogadja, azaz **„menekíti”**.

Ezen a ponton válik világosan láthatóvá, hogy az identitásváltási pályák lehetséges száma milyen sok is valójában: a „menekülés” indítékai igen sokfélék lehetnek: a pusztán élet megmentésétől fogva, a politikai menekülésen át, a gazdasági, a kulturális, vallási, vagy szociális, ezen belül etnocentrikus okokból történő menekülésig és még tovább. És a menekítés indítékai ugyanígy lehetnek humanitáriusak, gazdaságiak, politikaiak, kulturálisak, de még vallásiak, etnocentrikusak - ahogyan például a koszovói muzulmánokat még az Oroszországi Tatarsztanban is fogadják - vagy lehetnek szociálisak, családgyógyítások stb.

7.1.2. az „ideális identitásváltási pálya”: a jóhiszemű kibocsátó - befogadó pálya

A következő identitásváltási pálya, amit e helyt megemlítek, az „ideális identitásváltási pálya. Ebben az esetben a pálya startpontjában a **támogató sajtócsoporthoz** áll, ahonnan a váltási pálya egy **megbecsült taghoz** vezet; aki azonban identitásválasztási helyzetbe került s változtatásra szánta el magát, hogy továbbfejlődését vagy megújulását biztosítsa. Ebben a döntésében sajtócsoporthoz tartozik, támogatja is, annál is inkább, mert **korábbi önazonosságát is nagy tisztelet közepette megőrzi, így nem válik idegenné szülőcsoportja számára.** Majd ő maga alapos megfontolást követően megalapozottan választ **új identitáscsoportot**, és megalapozott választásának nyugalomával **jóhiszeműen és őszinte beilleszkedési szándékkal közelíti meg** választott, de **ismerősen idegen csoportját**. Így érkezünk el a pályazáró pontra, ahol **a választott csoport, alapos tájékozódást követően, megalapozottan támogatja is közeledését és befogadja őt.**

7.1.3. a „jóhiszemű gazdasági-menekülést akadályozó pálya”

A problémamentesnek nevezhető két példa után nézzünk egy olyan pályát, amely már nem nevezhető minden további nélkül elfogadhatónak, bár megérthető a benne szereplők viselkedése. Ennek a pályának a startpontján állhat akár a váltást támogató, akár akadályozó **sajtócsoporthoz**, amelynek e pálya szempontjából jellemző tulajdonsága azonban nem ez, hanem az, hogy **„az elviselhetetlenségig szegény”**. E startpont után, a pálya következő pontján egy **gazdasági szempontból meg nem becsült tag** áll, aki számára, ha nem is a hivatalos, de legalább a közvélekedés szintjén a szegénység már valóban elviselhetetlen, ezért **gazdasági „menekülésre”** szánja el magát. Ennek a gazdasági menekülésnek a következtében sajátcsoporthoz tartozik az identitása iránti tisztelete meg is maradhat, nem kell feltétlenül attól idegenné válnia. A harmadik ponton az esetleg kettős identitás felé tartó gazdasági menekült áll, aki nem kellő tájékozódás alapján választ magának új identitáscsoportot, ezért hiába közelíti meg jóhiszeműen, a beilleszkedés őszinte szándékával, a kiválasztott csoport úgy értékeli személyét, hogy az gyengítene a csoport gazdasági pozícióját, ezért, a szolidaritásnak még a látszatát is elkerülve **a gazdasági menekült közeledése és belépése elé akadályokat gördít.**

Ilyen identitásváltási pályák alakultak ki például a szegény és a gazdag európai közösségi országok között, amelynek tragédiáiról, például az olasz kamionba fulladt portugál gazdasági menekültek szerencsétlenségeiről egy évtizeddel korábban gyakran olvashattunk a hivatalos lapokban, s utódaikkal ma is találkozhatunk.

7.1.4. a „nem jóhiszemű gazdasági menekülést támogató pálya”

A nem jóhiszemű gazdasági menekülés a jóhiszeműtől már a pálya második pontján elválik: ennél a pontnál ugyanis már nem egy megbecsülés-hiányos tagot találhatunk, hanem egy **gazdaságilag megbecsült tag** áll a pálya második elágazási pontjánál, aki ugyanakkor úgy érzi, hogy neki „innen el kell mennie”, ahogyan azt a létezett és múltban lévő sztálinizmus korában, hazánkban is tapasztalhattuk. Identitását, legalábbis a gazdaságát, már jóval a váltás előtt elszakította **saját csoportjától**, amely így **számára idegenné vált**, még mielőtt azt elhagyná. Választásakor aszerint dönt, hogy számára mely másik csoport lehetne a legelőnyösebb gazdasági vágyainak a teljesülése szempontjából, így önérdeke szempontjából választása „megalapozottnak” is nevezhető, de választott csoportjának a nemzeti-etnikai identitása ugyanúgy hagyja hidegen, mint sajátcsoportját, **csak gazdasági előnyeit akarja élvezni, így a választott csoport számára mindenkor idegen marad**. A kiválasztott csoport viszont nem látja, hogy egy **„intoleráns potyázóval”** van dolga - intoleráns potyázónak nevezi Rawls azt a személyt, aki igyekszik kihasználni az igazságos intézmények, jelen esetben az identitásválasztás szabadság-intézmény, előnyeit, de fenntartásukból nem veszi ki részét⁷²-, ezért **jóhiszeműen fogadja közeledését és támogatja belépését a kiválasztott csoportba**. Mindennek következtében intoleráns potyázónk számára voltaképpen az identitásváltás pályája, a sajátcsoport „akadékoskodásának” időleges kellemetlenségét kivéve, minden fázisában erőfeszítés nélküli járást tesz lehetővé - s ha mégis merülnének fel problémák, azok árát is más fizeti meg.

7.1.5. a „totális háború pályája”

Ha az identitásváltásról szóló elbeszélések a klasszikus előítélet tematika által szervezettek, akkor e beszédmodok által irányított viselkedés lesodorhatja a résztvevőket még a „türelmi”, azaz az „identitás-, illetve etnikai béke” pályáiról is és áttolhatja őket egy minden ízében elfogadhatatlan pályára, a totális háború pályájára.

A totális háború pályájának kezdőpontján egy **akadályozó sajátcsoport** áll, amely megalapozatlanul akadályozza **tagját** szabadságjogának gyakorlásában, aki nem nyugszik bele az akadályoztatásba, hanem az **identitáslázadás** útjára lép. Ennek következtében a korábbi sajátcsoportja számára idegenné válik, amiként az is neki. Lázadásának hevében **megalapozatlanul dönt választott csoportjáról**, ezért az őt, mint közeledőt **nem-jóhiszemű idegenként határozza meg, s akadályokat gördít belépése elé**. Ebből viszont, mert a két szék között a pad alatti helyzetből menekülni akar a személy s visszafelé már nincs útja, **identitásháború alakul ki a megalapozatlanul választott csoportjával**. Ennek a pályának a kálváriája azonban még nem ér véget az identitáslázadás - identitásháború rossz párosával, mert **a lázadással elhagyott csoport felteszi, hogy a másik csoport elcsábította tagját, míg a rosszul kiválasztott csoport pedig azt teszi fel, hogy a sajátcsoport cselből küldte hozzá az általa nem szívesen látott tagját, s e kétoldalú előítéletes viselkedés következtében még etnikai-nemzetiségi háború is kialakul**. Az előzőekben vázolt „dupla csavar” helyzet alakulhat át totális háborús pályává, ha az előítéletes elbeszéléseket folytatva az identitáslázadás, identitásháború és etnikai-nemzetiségi puha háború gyilkos, ördögi spiráljába kerülnek a résztvevők.

⁷² J. Rawls, id. mű 458. oldal

7.2. identitásválasztási stratégiák

Ha az identitásválasztást villanásszerű akcióként fogjuk fel, akkor identitásválasztási stratégiákról nem lehet beszélni. Abban az esetben viszont, **ha az identitásválasztást folyamatként értelmezzük, mint tettük azt eddig, akkor az identitásválasztás hosszan érlelődő folyamatnak bizonyul,** amellyel kapcsolatban nem túlzás stratégiáról, identitásválasztási stratégiáról beszélni.

Az identitásválasztás stratégiáinak megkülönböztetésével viszont már elérkeztünk e folyamatnak az egyik kritikus pontjához: ezek megnevezésével lehet ugyanis a klasszikusan hibás előítéletes elbeszélés helyett tárgyilagosan beszélni, s lehet elkerülni a klasszikusan előítéletes beszédmodok által gyakorolt „tematizációs diktatúrát”. Azzal konkrétan, hogy megmutatjuk, hogy **melyek azok az identitásváltási stratégiák, amelyek valóban rejtjenek magukban kockázatokat és melyek azok, amelyeknek nincsenek kockázataik.**

7.2.1. a stratégiák alanyok szerint: sajátcsoport-, személyes, idegen csoport stratégiák

Az identitásválasztási stratégiákat megkülönböztethetjük aszerint, hogy kinek a stratégiáiról van szó: ekkor **sajátcsoport stratégiákat, személyi stratégiákat,** illetve **idegen csoport stratégiákat** ismerhetünk meg. Ezeket a stratégiákat is aszerint különböztethetjük meg, hogy milyen indítékok működnek azokban.

7.2.2. a xenofília stratégiái

7.2.2.1. szenvedéscsökkentő stratégia

Például a jóhiszemű gazdasági menekülést akadályozó pálya esetén a sajátcsoport stratégiája lehet a csoportszenvedések csökkentése, s ennek a **„szenvedéscsökkentő stratégiának”** a következménye, hogy támogatja tagját az új identitás megtalálásában.

7.2.3. a xenopreferencia stratégiái

7.2.3.1. megélhetési stratégia

A menekülő személy részéről **„megélhetési stratégiáról”** beszélhetünk, hiszen ő nem akar semmit elvenni a kiszemelt csoportoktól, csupán a saját megélhetését akarja a váltás által biztosítani, ezért az idegen csoporthoz való viszonya **a „xenopreferencia” egyik gazdasági aleteként** fogható fel.

7.2.3.2. az életszínvonal őrzés stratégiája

Végül a jóhiszemű gazdasági menekült identitásváltása elé akadályokat gördítő csoport a saját tagjainak az életszínvonalát védelmezheti ezzel az akadályozó döntéssel, azaz **„életszínvonal-őrző stratégiát”** választott.

7.2.4. néhány xenofób stratégia

7.2.4.1. az intoleráns potyázás stratégiája

Ezzel szemben a nem jóhiszemű gazdasági menekült esetében a sajátcsoport éppen tagjai életszínvonalának védelmében akadályozhatja azt a tagját, akinek a gazdasági „megbecsülése” a csoportnak nagyon sokba került, ezért joggal várhatja el ennek törlesztését tagja

részéről. Aki ha ezt nem fogadja el, akkor a sajátcsoportjával szemben válik a rawls-i értelemben „intoleráns potyázóvá”, stratégiája pedig „potyázó stratégiává”, az idegenné vált sajátcsoporttal szemben a viselkedése pedig a „xenofób” viszony valamelyik alesete lehet.

7.2.4.2. a balek stratégia

A potyázó stratégiával élő személy befogadását választó csoport stratégiáját viszont nevezhetjük **„balek stratégiának”**, a potyázó intoleráns személyhez való viszonyát pedig a „xenopreferencia” egyik aleseteként határozhatjuk meg.

7.3. a stratégiák indítékaik szerint

A következőkben átugrunk az általunk vizsgált esetben felröppentett gyanúra, amelyben a többségiek azt engedték sejteni, hogy a többség számára „idegen” roma személyek a legjobb esetben is

7.3.1. „gazdasági előnyszerző” stratégiával

vesznek részt az identitásválasztás szabadságát biztosító intézményben. Ezért viselkedésük a „xenofóbia” egyik alesetének is tekinthető.

7.3.2. a gazdasági hódítás stratégiája

Az is lehet azonban, hogy a „duplacsavar helyzet” szereplőiként egy közös **„gazdasági hódítói stratégia”** részesei, s mint ilyenek a xenofóbia egy igen durva változatába tartoznak, s ezért támasztottak előítéletes nehézségeket az identitásválasztó személyek választásaival szemben. Nem ismerjük a roma sajátcsoport álláspontját az esetről, ezért e sajátcsoport stratégiáról nem tudunk megalapozottan véleményt formálni. Az elutasító magatartást irányító stratégia lehet az „idegen” román többség esetében egyszerű „életszínvonal-őrző” stratégia, ha a gazdasági előnyszerzéstől tartanak.

7.3.3. a gazdasági önvédelem stratégiája

Lehet azonban viselkedésük mögött egy **„gazdasági önvédelmi stratégia”** is, akkor, ha a duplacsavar helyzet fennállását feltételezik.

7.3.4. a megtévesztő vádaskodás stratégiája

Végül lehetséges az is, hogy mindezeket csak azért röppentették fel, hogy a romániai magyar kisebbségnek kijáró szabadságok biztosításával kapcsolatos, számukra kellemetlen tárgyalásokat lehetetlenné tegyék. Ekkor magatartásukat esetleg a **„megtévesztő vádaskodás stratégiája”** szervezheti, de bármelyik is lett legyen igaz, az az idegenhez való viszony szempontjából a xenofóbiába hajló magatartásként értékelhető.

8. A történések az identitásválasztás helyzeteiben, kockázataik és veszélyeik - az indokolt védekezések

Az identitásválasztási folyamat főbb elemeinek felvázolása már lehetőséget ad arra, hogy „tárgyszerűen” fordíthassuk meg a klasszikusan hibás többségi-kisebbségi beszédmod által az önkormányzat-alakítási kudarc során sugallt vádat. A visszafordítható kérdés, amely a klasszikusan hibás többségi-kisebbségi beszédmod „dekonstrukciójának” első lépéseként is felfogható, így hangzik: van-e s lehet-e egyáltalán félnivalója az identitásválasztás szabad-

ságától akármelyik szereplőnek. Amiből adódik a következő kérdés: korlátozhatja-e vagy éppenséggel akadályozhatja-e akármelyik szereplő az identitásválasztás szabadságát, s ha igen milyen esetben s milyen feltételeket szabhat az identitásválasztás szabadságával élni kívánó személy vagy csoport számára.

8.1. az igazságos társadalom és a sajátcsoport néhány kockázata és veszélyeztetettsége

Ahogy a korábbi kérdéseknél, most is csak a vizsgált önkormányzat-alakítási kudarccal összefüggésbe hozható vagy a szakirodalomban kiemelt helyen tárgyalt problémákat idézem fel.

Ahhoz, hogy látható legyen, hogy mi is az, amit az identitásváltó veszélyeztet a sajátcsoport identitásának elhagyásakor, először azt nézzük meg, hogy egy, egyenlő szabadságot biztosító, igazságos társadalom életében miket tarthatunk az alapvető javak közül a legfontosabbaknak. E javak megnevezése érdekében forduljunk ismét John Rawls - hoz: „az alapvető javak közül talán az önbecsülés és a saját értékességünk tudatára épülő önbizalom a legfontosabb” írja idézett művében.⁷³Nos, amikor az elhagyatás, azaz az egyoldalú kiválás esete fordul elő az identitásválasztáskor, akkor a sajátcsoportnak az alapjóságai közül a legfontosabbak sérülnek meg: az elhagyatás következtében önbecsülése rendülhet meg s vele együtt a saját értékességének a tudata. Az önbecsülés és az értékesség tudata viszont éppen az identitás legmélyét, a közösen elfogadottnak tartott lét- és életviszonyokat kérdőjelezi meg, azaz nemcsak alapvető javaiban, hanem ezeken keresztül **az elhagyatással az identitásválasztó személy identitásában rendíti meg a sajátcsoportját**. Egy további kockázat, sőt veszélyforrás a sajátcsoport számára az identitásválasztás egyoldalú elhagyatás típusú folyamatában az, hogy ilyenkor **megsérül az a szövete, „életvilága”, amely „rendjét” és „stabilitását” biztosítja**. A sajátcsoport és tagjai között, az alkotmányban és más jogintézményben jogszerűen szavatolt rendszer-előnyök ugyan rendkívül fontosak, de éppen azt a szerveződési szintet, a szociális integráció, vagy más nyelven az „életvilág” szintjét nem érintik, ahol az identitásválasztás folyamata lezajlik. Ahhoz, hogy ezen a szinten is átlátható legyen a rend, és stabilak legyenek az intézmények, arra van szükség, hogy a csoport és tagjai között, illetve a csoporttagok között működjön egy akár hallgatólagos, akár ki is mondott ígéret arra nézvést, hogy egymáshoz hűségesek lesznek, azaz a méltányosság elvei szerint viszonyulnak egymáshoz. „Ígéret köti össze a két felet akkor is, ha nincsen szerződés köztük, az ígéret keletkezéséhez szükséges feltételeket és a mentségül számító feltételeket pedig úgy kell meghatározni, hogy ne fenyegetse veszély a felek egyenlő szabadságát, s hogy ez a gyakorlat ésszerű feltételeket teremtsen a kölcsönösen előnyös együttműködés kezdeményezéséhez, illetve egyezségeinek megszilárdításához.”

Az ígéret persze etnocentrikus kultúrákban másként érvényes a sajátcsoport tagjaira és az idegenekre - ez utóbbiakra nézvést nem kötelező, sőt esetenként megszegése még csoport-jutalmakkal is járó virtus számba is megy -, de ez utóbbi inkább majd az idegen csoport kockázatait esetében válik érdekessé, ezért ezzel itt nem is foglalkozunk többet. Az ígéret azonban az életvilág működése szempontjából egyáltalán nem az a „pille könnyű játék”, amivé a rendszerváltás zavarai közepette nálunk vált, ellenkezőleg szerepe „hasonló ahhoz, amit Hobbes tulajdonított a főhatalomnak” a szociális rendszer szempontjából. „Ahogy a főhatalom nyilvánosan bevezetett büntetések hatékony rendjével tartja fenn és stabilizálja a társadalmi együttműködés rendszerét, ugyanígy az emberek kényszerítő megoldások hiányában szavukat adják egymásnak saját vállalkozásaik fenntartására és stabilizálására.”⁷⁴

⁷³ J. Rawls, id. mű, 466. oldal

⁷⁴ u. ott, 411. oldal

Harmadikként pedig egy **gazdasági kockázatot** emelünk ki azok közül a veszélyforrások közül, amelyek az egyoldalú elhagyatás során a sajátcsoporthoz fenyegetik. Ehhez azonban el kell távolodnunk a main stream gazdaságelméletektől, amelyek csak az anyagi javakra és az azok birodalmában értelmezett pénzfolyamatokra vannak tekintettel, s minden mást a „maradék” megsemmisítő nagykalapjába erőltetnek bele. De tovább kell lépünk az „ember-tőke” iskola szemléletén is, s azt kell észrevennünk, hogy az „embertermelés” egy teljes gazdaságot tesz ki.⁷⁵ Ennek az embertermelő gazdaságnak témánk szempontjából az az üzenete, hogy ahhoz, hogy a sajátcsoporthoz tagja a csoportidentitásig eljuthasson, a csoportnak mind anyagi, mind szociális, mind szimbolikus javaiból sokat kell rá fordítania. Az identitásváltó személy, ha a már többször hivatkozott „intoleráns potyázó” lenne - de még ennél „toleránsabb” esetekben is -, a nélkül hagyná el sajátcsoporthoz, hogy a neki, hallgatólagosan tett hűség ígérete alapján megelőlegezett mindennemű jószágból bármit is megtérítene. Ez pedig gazdasági veszteségeket is okoz a sajátcsoporthoz, az előzőekben említett integráció és identitásromboló hatások mellett.

8.2. az identitásváltó személy néhány kockázata és veszélyeztetése az identitásváltás folyamatában

Az identitásváltás folyamata a választó és szabadságjogával élő személy számára is tartogat veszélyeket és kockázatokat.

Elsőként azt a majdnem ideális identitásváltási helyzetet és pályát említjük, amelyet A. Schütz elemzett. Az **idegen csoportot megközelítő személy számára** még akkor is, ha ő maga jóhiszemű és kiválasztott csoportja is támogató jellegű, nehezen leküzdhető nehézségeket okoz az **új identitás „történelem nélkülsége”**, hogy a befogadó csoport kulturális mintáit nem beszéli anyanyelvi szinten, azaz Clifford Geertz szavaival nem rendelkezik a befogadó csoportban használt „sűrű beszéd” képességével. Közismertsége miatt elegendő csak utalni az „**asszimiláció**” veszélyére is, mikor strukturális vagy intézményi erőszak eredményeként kell elszenvednie a „kényszeridentitást.”

Nemcsak az idegen, hanem **a sajátcsoporthoz felől** is érhetik veszélyek az identitásváltó személyt. Éppen, mert hűségre tett ígéretét szegi meg az elhagyás eseteiben, a sajátcsoporthoz azt őt ért sérelmeket, hogy belső rendjét és annak stabilitását megszilárdítsa, és elejét vegye annak, hogy túl sok követője legyen az **„életvilág dezertőrének”**, ahogyan ők értékelik személyét, **bosszút állhat** a szóban forgó személyen. Végül az identitásváltó személyt nemcsak az egyik, hanem **mindkét csoport részéről elérhetik veszélyek**: emlékezzünk a „pad alatt” helyzetére. Az állampolgárok esetében használt „hontalanná” minősítés mintája szerint ebben az esetben az identitásváltót **„az életvilág hontalanja”** típusú veszély fenyegeti.

8.3. az idegen csoportot sújtó veszélyek és kockázatok az identitásválasztás folyamatában

Az identitásváltás folyamatában a befogadásra kiszemelt idegen csoportnak is megvannak a maga kockázata és veszélyei. Ezek közül foglalkoztunk már **a gazdasági kifosztás**, illetve **a gazdasági meghódítás** lehetőségével. Megemlítjük a befogadó csoport legprimitívebb veszélyeztetését, az **„elnyelést”**, amikor egy kis létszámú befogadó csoportot egy nagy létszámú csoport úgy foglalhatja el, hogy egyszerűen e kis csoportnál többen választanak identitását, és ezt nem jóhiszeműen tennék.

⁷⁵ Erről bővebben a Társadalompolitikai Műhelyfüzetek 1989.2. számában lévő dolgozatban írtam

8.3.1. a xenálás veszélye

Az idegen csoport legveszélyesebb kockázatait azonban nem ezek a rendszer, hanem a létviszonyok, illetve az életvilág felől érkező veszélyek képezik. Ilyen például a nyelv kérdése, amely még a nemzeti nyelvvédő elbeszélésekben is sokszor csak, mint lexikai, grammatikai és fonetikai jelenség kerül szóba. A nyelv azonban nemcsak ezeket jelenti, a nyelv ugyanis szemiológiai, retorikai és hermeneutikai tartalmakat is hordoz magában, amelyek a világértelmezés, a jelentés és a jelentésképzések szabályainak a világát teszik ki. Amikor az identitásváltó személy, vagy netalán csoportjuk magasabb információs vagy alacsonyabb erkölcsi szinten áll, mint a kiválasztott idegen csoport, akkor lépnek működésbe azok a puha eljárások, amelyek például **a nyelvcserén keresztül okoznak veszélyeket a befogadóknak**. Emlékeztet, bár nem az identitásválasztás körébe tartozó példa erre a Rómát meghódító vandálok esete, akik rövid átmenet után kénytelenek voltak Róma nyelvét átvenni, hogy a meghódított területek működtetését megoldhassák. Ebben a nyelvcserében nem egyszerűen az történt azonban, hogy a vandálok latin szavakat szöve beszédjükbe kezdtek beszélni. Ez a nyelvcsera a nyelv mélyrétegeibe is behatolt és annak szemiológiai, retorikai és hermeneutikai tulajdonságait is megváltoztatta, a vandál szavak jelentésének, a jelentéseket megalapozó világértelmezésnek és a jelentések és jelentésrétegek közötti közlekedési szabályoknak a megváltoztatásával. E nyelvcsera után **a vandálok elitje változatlanul anyanyelvén beszélt, de az mégis idegen nyelvvé vált, mert mélyrétegeiben rómaivá lett**. Ami azt jelentette, hogy a vandál elit a vandál közemberrel lexikailag, grammatikailag és fonetikailag azonos nyelvet beszélt, de szemiológiailag, hermeneutikailag és retorikailag különböző, idegen nyelvet alakított ki. Aminek következtében a közember nyelvéhez képest xenovandául, egy sajátos keveréknyelven, amit általánosítva **xenonyelvnek** nevezhetünk, kezdett beszélni. Nos, ha a „balek befogadás” helyzete alakulna ki egy identitásválasztási folyamatban az idegen csoport oldalán, azaz a nem jóhiszemű „nyelvművelő” identitásváltót és azok csoportjait fogadná be, akkor könnyen kerülhetne a vandálokéhoz hasonló helyzetbe. Ekkor kisebbségi vagy többségi nyelve már nem a saját nyelve lenne, hanem valamely **xenonyelv, amelyen saját vágyait, terveit és fájdalmait már el se lehet beszélni, miközben persze fonetikailag, grammatikailag és lexikailag változatlan maradna - és ez mindenképpen méltánylandó veszélyforrás**.

A szociális reprezentációk is, lévén nyelvileg is szervezett jelenségei életünknek, ki vannak téve hasonló „cseréknek”. Márpedig a reprezentációk egyfelől a csoport számára a fennállást és a fennmaradást, másfelől a világban való tájékozódás feladatait hivatottak biztosítani és megoldani. A xenonyelven felépített szociális reprezentációk azonban már nem a sajátcsoport által megalkotott identitást alátámasztó és a mindennapi életben működtető jelenségek lennének, hanem ezek is idegen, azaz **xenoreprezentációkká** válhatnak. Azaz **megszakítanák a sajátcsoport folytonosságát, fennállását anélkül szüntetnék meg, hogy erről a csoport többségének egyáltalán fogalma lenne s olyan tájékozódási sémákat, és szabályokat vinnének be a kiválasztott idegen csoport életébe, amely az identitásában elfogadhatóként meghatározott lét- és életviteltől esetleg lényeges pontokon eltérhetne**. Amint az a már említett vandálok esetében is megtörtént, mikor a római jogrendet és közigazgatási gyakorlatot, amennyire képesek voltak rá, elitjük révén saját reprezentációik közé beépítették. Ha pedig azt vesszük figyelembe, hogy a xenoreprezentációk mint a tájékozódás eszközei is szerepelnek, akkor azt vehetjük észre, hogy a világban való tájékozódás a kiválasztott idegen csoport tagjai számára sem „saját racionalitásának” megfelelően, hanem **„xenoracionálisan”** történik.

És e három jelenség, a xenonyelv és a xenoreprezentáció, a xenoracionalitással együtt, összeérhet a médiában. A médianak közismerten nagy szerepe van mind a szociális rendszer, mind az életvilág reprezentációinak a kialakításában.⁷⁶ Szerepe meghatározó a köznyelv alakulása szempontjából, s ha ***a nem jóhiszemű identitásváltóknak, illetve csoportjaiknak, éppen erre való képzettségük folytán, lehetőségük van a kiválasztott és befogadásukat támogató idegen csoport médiáiban a meghatározó helyeket elfoglalniuk, akkor az általuk alakított, fonetikailag, lexikailag és grammatikailag tökéletesen befogadó-konform nyelven beszélő műsorfolyam által lecserélhetik a befogadók nyelvét xenonyelvre, amelynek segítségével xenoreprezentációkat formálhatnak meg.*** Ahogyan ez meg is történt a Bourdieu által elemzett aquitániai regionalizmus és megtörténik mindig a regionalizmusok és a központosító csoportok közti kapcsolatban. Így ***ez a veszély is reálisnak nevezhető, ha a nem jóhiszemű identitásváltó és a balek befogadó szociális pályája alakul ki.*** Amihez még azt tehetjük hozzá, hogy ***a xenonyelven felépített xenoreprezentációk révén a nem jóhiszemű identitásváltók úgy képesek a balek befogadók szociális identitását lecserélni, és a befogadott idegenek képére és igényeinek megfelelővé formálni, hogy ezt a cserét azok fájdalommentesen, mi több meglegedetten veszik tudomásul.*** Mindössze néhány túl figyelmes ágálót kell hatástalanítani hozzá a lejáratus és megbélyegzés eszköztárát felhasználva, s akkor ***a xenoidentitást érzik majd szabadon választott önazonosságuknak a balek kisebbségiek vagy többségiek.***

Megemlíthjük még, hogy amikor nem a xenofília jellemzi az identitásváltás szereplőit az idegenekhez való viszonyaikban, azaz nem jóhiszeműek, akkor ***az életvilág viszonyait is a maguk képére formálhatják az identitásválasztás szabadságával visszaélők.*** Gondoljunk csak arra a televíziókban szívesen mutogatott képsorokra, amikor a monogám, nukleáris családban vagy az élettársi viszonyok szövevényében élő, csador nélküli muzulmán országbeli nők fejtik ki nyugati életideáljukat, a soknejű és nagycsaládi keretek közt élő muzulmánok között. Anélkül, hogy állást kívánnék foglalni a modern életvitellel szemben, a példával azt szándékoztam megmutatni, hogy a befogadó csoport életvilágának viszonyait is a nem jóhiszemű idegenek igényeinek megfelelővé lehet alakítani. Aminek következtében ***a balek befogadó csoportba xenoviszonyok épülnek be.***

Foglaljuk össze az itt tapasztalhatókat. ***A belépésre kiválasztott idegen csoportra is többféle veszély leselkedhet az identitásválasztási folyamat során, akkor, ha az identitásváltó vagy identitásváltók nem jóhiszeműek, azaz nem töreksenek őszintén arra, hogy beilleszkedjenek a választott csoportba, s hogy elsajátítva annak identitását maguk is az abban meghatározott preceptek és receptek szerint éljék életüket.*** Az egyik típusú veszély a ***gazdasági kifosztás*** lehet, amely xenofób viszonyulást mutató, nem jóhiszemű gazdasági előnyszerző stratégia következménye lehet. A nem vizsgált egyéb veszélyek mellett felsoroltakat összefoglalva pedig, mivel mindegyiket az jellemzi, hogy a befogadó csoport életvilágának elemeit, annak különböző rétegeit a maguk képére formálják, közösen a „***xenálás***” veszélyének nevezhetjük. ***A xenálás éppen a fordítottja az „elidegenedésnek”,*** amikor valaki egy sajátcsoport identitásból egy másik, egy idegen identitás felé fordul, ***a xenálás folyamatában a megközelített idegen csoport életvilágának a nem jóhiszemű identitásváltó identitására való lecserélését hajtják végre.*** A ***xenálás*** azonban nem hogy nem a végső szó az idegenek közötti kapcsolatban az identitásválasztási folyamatban, hanem ***a klasszikusan hibás előítéletes beszédmód alapján szervezett nem jóhiszemű cselekvési stratégia maradványa.*** Ennek is jelentené meghaladását a korábban említett és a záró megjegyzésben felvázolni tervezett, a szociális szerveződési szintet meghaladó szerveződési szint, ***a kommunio szintjének a megalkotása.***

⁷⁶ Ez utóbbit nevezte Habermas híres tanulmányában „az életvilág gyarmatosításának”

Végül megemlítünk egy olyan **veszélyforrást**, **amely** nem egyidejűen, hanem **időben eltolva, késleltetve jelentkezik** az identitásváltás folyamatához, illetve az identitásváltó személy életéhez viszonyítva. A tapasztalatok szerint **az identitáselhagyók egy részének harmad-, negyed generációs leszármazottai**, különösképpen, ha erre valamilyen sajátcsoporthoz tartozó trauma, illetve szabadság vagy ősei szülőcsoportjának akciói ösztönzik is, visszatér „gyökeireihez”, azaz **identitás-visszaváltóvá válhatnak**. Ez az identitás-visszaváltás ilyenkor ugyanazokat a veszélyeket és kockázatokat idézi fel, csak éppen néhány generációval később, a jóhiszemű és befogadó idegen csoport számára, amelyeket már jeleztem a sajátcsoporthoz tartozók esetében: identitás-, társadalmi rend és stabilitás romboló hatással lehet és ugyanakkor még gazdasági veszteségeket is okozhat, a többi nem is említett veszélyekkel egyetemben a befogadó csoport számára. Ebben az esetben az a különösen kényes kérdés vetődik fel, hogy **az elődök által tett ígéret kötelezheti-e a leszármazottakat vagy sem?**

9. az identitásválasztás szereplőinek előnyei az identitásváltás folyamatában és az intoleráns potyázó

Minthogy az előnyök e tekintetben nyilvánvalóak, ezek részletezésétől eltekinthetünk. E részletek helyett **az általános alapelvet** mondjuk ki, **amely egy igazságos viszonyban az előnyök megoszlását szabályozhatja**. Az egyoldalú előnyök természetesen az igazságossággal nem hozhatók összhangba, ami persze nem jelenti a porciókra kimért egyenlőséget. Jelenti ellenben azt, hogy **az előnyöknek kölcsönösnek kell lenniük és a folyamatban résztvevők mindegyike számára elfogadható mértékűnek kell lenniük**, hogy az igazságosság kritériumának eleget tegyenek. Ebben az esetben se a sajátcsoporthoz tartozók, se az identitásváltó személy, se az idegen csoport nem válhat „intoleráns potyázóvá”, vagy annak enyhébb-túlzóbba változtatává.

10. A megoldási lehetőségek

A veszélyek, kockázatok és az előnyök vázlatos áttekintése után egyfelől áthatjuk, hogy **az identitásválasztás szabadságának gyakorlása közben valóban vannak kockázatai minden szereplőnek, és mindegyiket fenyegeti veszély is**. Látjuk azonban azt is, hogy milyen identitáspályák esetében, milyen váltási stratégiákat követve állnak elő ezek a kockázatok és veszélyek, s ez által lehetővé válik ezeknek a tárgyyszerű és megalapozott elbeszélése s elkerülhető a klasszikusan hibás előítéletes beszédmód alkalmazása. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy mely pályákon, milyen helyzetekben, milyen szereplők esetén milyen típusú előnyök alakulhatnak ki: egyoldalúak vagy kölcsönösök s hogy azok mértéke elfogadható vagy elfogadhatatlan a bennük szereplők számára s ez az előnyökről is a türelmi beszédmód kialakulását teszi lehetővé az előítéletekkel szemben. Ezek után érkezünk el oda, hogy áttérhetünk annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy milyen megoldási lehetőségek merülhetnek fel. Az előnyök kezelésének kérdésével összefüggésben csak két alapelvet szögeznek le: az első, pozitív elv **a kölcsönös előnyökre való törekvés kötelezettségét tartalmazza minden résztvevő számára, minden résztvevővel való kapcsolatában**. Ennek megfordításaként pedig az egyoldalú előnyök, illetve **az egyoldalú előnyök tilalmának elvét kellene a törvénynek kimondania**. Ugyanakkor a megoldást keresve tisztán kell látnunk, hogy az identitásválasztás folyamatában van, amit lehet s van, amit nem is tanácsos jogilag szabályozni. Ugyanakkor, mikor az identitásváltás szereplőit ért veszélyek és kockázatok lehető legalacsonyabb szintre való csökkentéséről gondolkodunk, akkor **egyaránt kell a jogi- és az igazságos társadalmi berendezkedést fenntartó erkölcsi lehetőségekről gondolkodnunk**. Amit az előzőekhez hasonlóan nem lehet e tanulmány keretei között elvégezni, legfeljebb arra vállalkozhatok, hogy néhány, a két területen a megoldás irányába mutató javaslatot tegyek.

A megoldás jogi lehetőségeinek vizsgálatakor az identitásalkotás jogából és az identitáshoz való jogból induljunk ki. *Az identitáshoz való jog*, mint *egzisztenciális jogosultság* azt tartalmazza, hogy *minden - az emberiséget nem veszélyeztető - csoportnak és személynek joga van ahhoz, hogy kialakítsa a számára elfogadható lét- és életvezetési módokat és eljárásokat*. Ez egyben azt is magába foglalja, hogy *minden csoportnak és személynek joga, hogy megvédelmezze identitását a külső vagy belső, de nem a csoport által elhatározott szerződési ajánlaton alapuló vagy erőszakos identitásváltoztatási szándékoktól, hogy megvédelmezhesse önmagát, mint szociális intézményt a dezintegrálás, a felbomlasztás vagy a xenálás törekvéseivel szemben*. Az identitáshoz való jog ezen egzisztenciális és preventív jogosultságai biztosítják azt, hogy *a csoport fennmaradhasson mindaddig, amíg működése nem veszélyezteti az emberiséget s önmagát megvédelmezze. A fennmaradás joga az egyén felől tekintve viszont kötelezettséggént jelenik meg: mindaddig, amíg nem választott más identitást, az ő számára is kötelezettséget jelent a csoportidentitás védelmezése; amikor már választott, akkor kötelezettségei közé a- a választott csoport alapvető javainak védelme mellett - az elhagyott csoportidentitás tiszteletben tartásának a kötelezettsége lép elő*.

10.1. kötelezettségek az identitásváltás során

Azt, hogy az identitásválasztás kötelezettségekkel is együtt jár Rawls könyvéből vett idézettel indokoljuk: „Ha valaki önként elfogadta egy igazságos vagy méltányos, azaz az igazságosság két elvét kielégítő intézmény előnyeit, illetve érdekei megvalósítása során élt az abban rejlő lehetőségekkel, ezzel kötelezettséget vállalt az intézmény szabályai által megszabott feladatainak elvégzésére.....”.

10.2. az alapvető javak és a csoport preceptjeinek tiszteletben tartása

Rawls így folytatja gondolatmenetét: „az alapgondolat itt az, hogy amikor az emberek valamely csoportja bizonyos szabályok alapján kialakítja a kölcsönösen előnyös együttműködés rendszerét, s ezzel önként korlátozza a szabadságát, akkor azoknak, akik alávetették magukat e korlátozásoknak, joguk van ahhoz, hogy mások, akiknek ez előnyös, hasonló feltételeknek vessék alá magukat. Anélkül, hogy mi is megtennénk, amit méltányos megtennünk, nem húzhatunk előnyt mások összefogásából.⁷⁷ „S mert minden intézmény egyben kulturális jelenség is, e feladatok közül kiemelkedik a Schütz által a kulturális mintáról, mint „preceptről”, azaz a csoport által elfogadott lét- és életvezetési minták követésére vonatkozó előírások megtartása. Ebben, *az identitását összefoglaló preceptnek a megtartásában kell a befogadó csoportnak biztosnak lennie, hogy a befogadással a felbomlás veszélyét a legkisebbre szoríthassa le*

Amikor azt a gondolatot, hogy az identitásválasztást realizáló személynek és csoportnak - az őt elbocsátó, illetve befogadó csoporttal együtt - nemcsak jogai, hanem kötelezettségei is vannak, azt az identitás irányultságát képező preceptek összességén túl a személyek és csoportok „alapvető javainak és forrásainak” tanára alapozhatjuk. Az alapvető javak közé az identitáson kívül többek között a következőkben részletezendő kölcsönös tisztelet kötelezettsége, az önbecsülés és a hozzá való jog, a kölcsönös hűség elve, a rend és a stabilitás elismerése, és a hozzájuk való jog, a források sérthetatlensége, valamint az előítélet tilalma tartozik. Az alapvető javak és források biztosítják azt, hogy egy személy, illetve csoport életben maradhasson, a szónak nemcsak biológiai, hanem társadalmi-kulturális értelmében is, ezért az alapvető javak és források megsértése mind a személyeket, mind a csoportokat létükben veszélyezteti. E veszélyeztetés elkerülése, a „másik és a másság” elismerése, a másik

⁷⁷ John Rawls, id. mű, 407 oldal.

önazonosságához való joga képezi az identitásválasztáskor, illetve annak realizálását jelentő identitásváltáskor a kötelezettségek alapját.

A tisztelet kötelezettsége az igazságos berendezkedés biztosításához szükséges kölcsönösség elvén épül fel: ahogyan a csoportnak - hogy a szabadság ne sérüljön - kötelessége, hogy az identitásváltásban ne gördítsen akadályokat a változtatni akaró személy elé, azaz tisztelje őt és választását, ugyanúgy kötelezettsége a váltást elhatározó személynek - hogy a szabadság ne torzuljon szabadossággá vagy önkénnyé -, hogy elhagyott és választott társadalmi csoportját egyaránt tiszteletben tartsa. Ez a tisztelet természetesen nem teszi semmissé **a csoport önbecsülésén**, az alapvető javak legfontosabb fajtáján⁷⁸ esett sérüléseket, de legalább a felbomlástól megkíméli azt. Ami azt is jelenti, hogy az szükséges, hogy az identitáshoz való jogot, az önvédelemhez szükséges feltételek biztosítására való jogosultsággal egyetemben kaphassa meg. Hogy anélkül állíthassa helyre önbecsülését, hogy előítéletes beszédmodok, vagy az önértékelési feszültségek lecsökkentésének szociálpszichológiai technikáinak alkalmazásával kényszerüljön egyfelől önbecsülését helyreállítani, másfelől a klasszikusan hibás és a kisebbségi puha háborúzáshoz vezető beszédmodokkal alakítsa ki az identitáselhagyóra vonatkozó szociális reprezentációját, avagy a fenomenológia nyelvén a típusos identitáselhagyót. „Erkölcsei személyként tisztelni valakit azt jelenti, hogy igyekszünk az ő szemzőgéből látni céljait és érdekeit...Önbecsülésünk és a saját életfelfogásunk rendjébe vetett bizalom nem egyeztethető össze mások közömbösségével, nem is beszélve megvetéséről. Mindenkinek előnyös tehát, hogy olyan társadalomban éljen, ahol nagyra értékelik a kölcsönös tisztelet kötelességét. Ez csekély áldozat az önérdek terén a megbecsültségben kapott támogatáshoz képest.” - mondja Rawls.⁷⁹

Ami viszont ennek hiányában előállhat, s amitől a többség tarthat, az a „kisebbség uralma”, amit Rawls azért tart elfogadhatatlannak, mert „amennyiben megengednénk a kisebbség uralmát, nem lenne egyértelmű kritériumunk annak megállapítására, hogy ki döntsön, s az egyenlőség sérelmet szenvedne.”⁸⁰

Kérdés persze, hogy az identitáshoz való jogban foglalt kölcsönösség elve, **a kölcsönös segítség, a kölcsönös hűség és a kölcsönös tisztelet** a „mindentől független” vagy a „mindent figyelembe véve” típusú kötelezettségek közé tartozik-e? Nincs lehetőségünk kitérni ennek részletes tárgyalására, csupán azt jegyezzük meg, hogy az identitásválasztás szabadsága a mindent figyelembe véve típus irányába tolja e kérdésben a döntésünket s ez az irány megegyezik az identitáshoz való joggal is, amelyet ebből a szempontból a segítséghez, hűséghez és tisztelethez való jogként is felfoghatunk.

A kötelezettségek indoklása és az alapelvek vázolása után áttérünk az identitásváltási folyamat szereplőinek kockázatait és veszélyeztetettségét a legalacsonyabbra szorító jogok és kötelezettségek itt most szóba hozható néhány elemének felemlítésére.

10.3. jog az önvédelemre, illetve az önvédelem joga és kötelessége

A sajátcsoportnak - hogy az egyoldalú elhagyatással szemben alapjait, önbecsülését és önértékébe vetett bizalmát, ezen keresztül identitását, rendjét és stabilitását biztosíthassa - **joga, hogy önvédelméről gondoskodhasson**. Ennek során **elvárhatja az őt elhagyó személytől** vagy csoporttól, és az identitásváltásra **tagja vagy csoportja részéről kiválasztott idegen csoporttól egyaránt hogy az iránta való tiszteletet megtartsák**. Ebből a jogból következik **a**

⁷⁸ J. Rawls, id. mű, 514-515 oldalak

⁷⁹ u. ott.: 400-401 oldalak

⁸⁰ J. Rawls, id. mű, 422 oldal

sajátcsoporthoz veszélyeztetésének a tilalma az identitásváltó személy, személyek és csoportok számára. Ugyanakkor, az identitásválasztás szabadságának elvéből kiindulva *kötelességei közé tartozik, hogy az őt elhagyó személyt identitásválasztási szabadságának gyakorlásában ne akadályozza.*

Az identitásválasztás szabadságának biztosítása kell *az identitását megváltoztató személy számára, hogy kiléphessen sajátcsoporthoz identitásából, hogy az általa kiválasztott csoportba beléphessen és annak identitását felvehesse.* Joga továbbá az említetteknek, hogy őket *a klasszikusan hibás, előítéletes elbeszélés körébe ne lehessen bevonni* Ugyanakkor *a személyre, személyekre vagy csoportjaikra a sajátcsoporthoz és a kiválasztott csoport kijátszásának tilalmát, illetve a kijátszás által való veszélyeztetésének tilalmát határozottan ki kell mondania a törvénynek.* A személy kötelezettségei közé tartozik ezen belül, hogy *tiszteletben tartsa az elhagyott, illetve a kiválasztott csoportot a tisztelet Rawls-féle rend és stabilitás-biztosító, valamint identitásválasztó értelmében egyaránt. Kötelezettsége ugyanakkor az identitásváltóknak, hogy elkerüljék azt, hogy mindkét csoporttól csak az előnyöket halmozzák fel, és ezek árát ne fizessék meg. Kötelezettsége továbbá, hogy mindaddig, amíg a választott identitású csoporthoz tartozik annak mind jogi - állampolgárra vonatkozó - előírásait, mind a csoportnormákat és értékeket magára nézvést kötelezően megtartsa. Ezen belül tiltást kell kimondani a kifosztás, elfoglalás, xenálás minden esetére az identitásváltók részére.*

A kiválasztott idegen csoportnak joga, hogy az őt érő veszélyekkel és kockázatokkal szemben megvédje magát, legyen azok forrása az őt választó idegen személy, személyek vagy idegenek csoportja. *Ennek során joga, hogy az identitását választóktól biztosítékokat kérjen - akár intézményes, akár hallgatóságos formában.* Ígéretekként, hogy amíg identitását választják, addig ne veszélyeztessék, se gazdasági, se kulturális, se politikai, sem pedig szociális értelemben, hogy *ne törekedjenek kifosztására, meghódítására, illetve xenálására, sem önmagukban, sem kibocsátó csoportjukkal együttműködve ne törekedjenek, s ezen ígérek és hűség megtartóit és megszegőit pozitív vagy negatív módon szankcionálja.* Ennek részeként *elvárhatja az őt megközelítő idegenektől, hogy azok tiszteljék, azaz identitását, rendjét és stabilitását védelmezzék belső- és külső támadásokkal szemben.* Mindenek előtt elvárhatja azonban azt, hogy *az őt megközelítő idegenek azonosuljanak az általa megalkotott identitással.* Végezetül *joga, hogy a bizonyítottan nem jóhiszemű választójának közeledését elutasítsa.* Ugyanakkor *kötelességei közé tartozik, hogy segítse az őt választó jóhiszemű idegenek közeledését és beilleszkedését s ezen közben sajátcsoporthoz előítéletes tagjaival szemben is fellépjen.*

10.4. a nemzeti és etnikai türelem kódexe

Mindezek lehetőséget adnak arra is, hogy megkezdődjön *a nemzeti-és etnikai türelem kódexének a kidolgozása.*

Ez alapjává válhatna az etnikai- és nemzeti türelem beszédmódja kialakításának és normává tételének a nyilvánosságban, de ez a beszédmód a kódex nélkül is kötelezővé tehető minden közszolgálati feladatot vállalt médium számára.

Végül a fentiek lehetővé teszik azt is, hogy a kölcsönös tisztelet törvényét alkossa meg az Országgyűlés, amelyben az identitásválasztás folyamatában részt vevő - az előzőekben kifejtett értelemben vett - idegenekre egyaránt vonatkozó előírások szerepeljenek.

Mindezek eredményeként pedig a kisebbségi törvény is átdolgozhatóvá válik, amelyet erősen javaslom a kifejtettek szerint: a jogok-, kötelességek és kötelezettségek és a hozzájuk kapcsolódó pozitív és negatív szankciók révén *az identitásválasztás szabadság legyen önkény helyett.* Ugyanakkor, hogy az identitásválasztás jogilag is elismerten többszereplős folyamat legyen egyszeri megvilágosodás helyett; a kötelességek és kötelezettségek és szankcionálásuk

is legyen a törvény része. Ezen belül fontos kimondani az etnikai- és nemzeti türelemre és békére való törekvés kötelezettségét és ezek előnyét a klasszikusan hibás többségi-kisebbségi előítéletes beszédmóddal szemben.

11. A kölcsönösség precedensei a magyar törvénykezésben

A kisebbségi törvény továbbfejlesztésekor a kölcsönösség az egyik középponti kérdés a többség és a kisebbségek közötti kölcsönösség - tisztelet, tolerancia, segítség stb. - biztosítása; amint azt Rawls gondolatainak felhasználásával igyekeztünk bizonyítani az egyoldalúság hibáival és az identitás- és etnikai puha háborúkkal szemben egyedül ez vezethet a türelem kialakulásához. *A többség és a kisebbség közti tisztelet kölcsönösségének gondolata* nem idegen a magyar törvénykezéstől. Már a kisebbségi törvény megalkotását megelőzően szerepelt az első Média Törvény tervezetében, amiben e sorok írójának is volt szerepe sok más törvényhozóval és szakértővel egyetemben, és bekerült a második, az elfogadott Média Törvény szövegébe is. Ugyanakkor, éppen a Média Törvény példája nyomán a kölcsönös tisztelet követelménye részévé vált a Lex Göncz néven közismert törvénynek is, amely éppen a mássággal és az idegenekkel való kapcsolatokat szabályozza. *A kölcsönös tisztelet törvénye magába foglalja az ígérek megtartásának kötelezettségét is. Ezekből pedig levezethetők a sajtócsoport- és kiválasztott idegen csoport veszélyeztetésének tilalmára vonatkozó elvek és törvényi megfogalmazások is.*

12. Tudományelméleti záró gondolatok

Tisztában vagyok azzal, hogy eszmefuttatásomon belül a problémák tárgyalása és a megoldási javaslatok felvázolása nincsen egyensúlyban: a megoldási javaslatok között még a jelzett problémák mindegyikére se tudtam kitérni, miközben számos más problémás területe is van még az identitásválasztás folyamatának. Két záró megjegyzésem mégse a megoldási javaslatokat gazdagítja, hanem egy, a kifejtés közben csak érintett kérdés nagyon rövid exponálását célozza.

Az eddigiekben utaltam már rá, hogy az idegenekkel foglalkozó kutatások nagy része foglya a klasszikusan előítéletes beszédmódnak, s arra is, hogy ebben minden bizonnyal az játszik nagy szerepet, hogy *a csoportok között kialakuló viszonyokat - talán felületesen - csak „csoportközi” viszonyokként sikerült mindezig meghatározni.* Ennek a meghatározásnak a problémáját abban látom, hogy nem veszi észre az emberi világ önszerveződésének, a társadalmasulásnak egy, éppen az idegenek közötti kapcsolatokban kialakuló magasabb szintjének a létrejöttét, vagy létrejöttének nyomait. Ez a magasabb szerveződési szint, mint jeleztem az individuális és az individuumok kommunikációjában kiépülő szociális szint felett, *a csoportok kommunikációjában, a türelmi beszéd adta lehetőség alapján létrejövő új világ,* amelyben a lejjebb lévő szerveződési szinten jellemző torzulások már nem fordulhatnak elő.

Az idegenek közötti kapcsolatok persze sokfélék, nem csupán e magasabb szint létrejöttét jelentik. Azt látom azonban, hogy nincsen összefüggő elmélete az idegenek közötti kapcsolatok szerkezetének, típusainak és alakulásának. Az előzőekben az a cél is vezetett, hogy néhány adalékkal szolgáljak egy majdan kidolgozandó diszciplína, *a „xenológia”* kialakulásához. A xenológia, ha a tudománysszakok között keressük a helyét, nehezen besorolható diszciplína. E besorolási nehézsége nemcsak abban áll, hogy multidiszciplináris és interdiszciplináris jelenség, hanem abban is, hogy az általam kiemelten fontosnak tartott magasabb szerveződési szint még nem szerepel a tudománysszakok között. Legközelebb hozzá a szociológia állna, de az jelenlegi alakjában ezzel a magasabb szerveződési szinttel nem foglalkozik; ezért vagy egy általánosabb értelemben vett „szociológia”, vagy talán *az új típusú közösségek, a komuniók elmélete foglalkozhatna vele.*

12.1 a xenológiáról, a kommunioról és a globalizációkori emberi jogokról

12.1.a xenológia önálló kutatási irány

Azt, hogy érdemes ezzel a kérdéssel külön foglalkozni, két indokkal támasztanám alá. Az egyik indok az, hogy **a kisebbségkutatáson belül egy ágazati kutatási irány is lehetne a xenológia**; az elmondottak talán igazolják, hogy ennek lenne hozadéka. A másik indok kicsit messzebbre mutat, s feltárja, hogy a román kisebbségi önkormányzat alakítása kapcsán felmerült problémák megoldása olyan tudományos eredménnyel is jár, melyek közül a xenológiával együtt négyet vázolok fel ebben a rövid befejező részben.

12.2. a kommunió, mint az emberi közösségi szerveződés magasabb szintje, s az univerzológia

Világproblémáinknak egyik fő okát abban látom, hogy nem sikerült rátalálnunk a teljesítőképesége határaihoz ért szociális szerveződési szintet meghaladó szerveződési szintre. A globalizációt, mert az kényszerek hatása alatt mozog, s sem egyének, sem csoportok alapvető javainak sérthetetlenségét nem tudja szavatolni, ellenkezőleg, működése éppen az alapvető javak és források tiszteletben tartásának megsértésén alapul,⁸¹ nem tarthatjuk e magasabb szintnek. Márpedig **az emberi egyetemesülés folytatódása lehet csak a biztosítéka annak, hogy a lokális véres- és a globális puha világháborúk pusztító örvényéből, amelyben most létezünk, kitörhessünk és újabb békés nyugvópontra juthassunk. Az egyetemesülésben jelenthetne előrelépést, ha a türelmi beszéd által szervezett csoportok közti kommunikációból, az etnikai- és nemzetiségi békét intézményesítő kommunió szerveződési szintjén dolgozhatnánk.**

A „szociális” szerveződési szintjének „feltalálása” olyan kettős teljesítmény volt, amelynek jelentősége rendkívüli: ez emelte ki egyfelől az embert az állatvilágból, s emelte fel egy magasabb létszintre. Másfelől a szociális szerveződési szintje emelte ki az embert az „individualitásból” is az egyed feletti létszintre, ahol megszabadulhatott egyedi önzésétől. E kettős teljesítményt az egyetemesülés útján megtett döntő lépésnek nevezhetjük: az egyed a „szociális” szerveződési szintjének a kiépítésével került közelebb az „egyetemességhez”. **A szociális szerveződési szintjének e kettős teljesítménye, miközben rendkívüli jelentőségű, számos megoldatlan problémát megoldatlanul hagyott, melyek közül a legfontosabb az, hogy megrekedt az egyetemesülés útján. Ennek a megrekedésnek a következménye** mindaz, amit **az etnikai és nemzeti - és a többi közismert - türelmetlenséggel** kapcsolatban az iméntiekben felvázoltunk, illetve mindaz a mérhetetlen kín és szenvedés, mindaz az áldozat, amit vérben és emberek életének kioltásában kellett az emberiségnek megfizetnie, s amit a szociális szerveződési szintjén elkerülhetetlenül kialakuló nemzeti és etnikai türelmetlenség okozott ezidáig.

Az egyetemesülés pályáját egy létrához hasonlíthatjuk: ennek a létrának az első lépcsőfokát az egyed képezi, utolsó lépcsőfokát maga az egyetemes emberiség. A létra második lépcsőfokát az egyed feletti szerveződési szint, a „szociális” szerveződési szintje alkotja, amelyen maga az egyed is megváltozik, s egyénné válik. Ennek a szerveződési szintnek a leírásához modern tudományok is rendelkezésünkre állanak: a szociológia és a szociálpszichológia. Ahogyan maga **a szociális létszintje, a szociológia és a szociálpszichológia is alkalmatlanok a „türelmetlenség” nehézségeinek a megoldására.** Túl ezen a leíró tudományok számára teljesíthetetlen feladatokon a szociológia és a szociálpszichológia, éppen mert nézőpontjuk és ehhez igazított vizsgálódási horizontjuk a „szociális” létszintjének az elbeszélésére alakult ki, alkalmatlanok arra, hogy az egyetemesülésnek, az emberiséghez vezető létra

⁸¹ Erről a kérdésről bővebben a „Míg élők közt leszel élő; Hármaskönyv a globalizációról” című könyvemben írtam. Ökotáj Könyvek, 2000.

következő lépcsőfokának az elérésére tett kísérleteit akár csak észleljék is, holott ilyen kísérletekből többet is ismerhetünk a történelemből.⁸² Ez az alkalmatlanság vezetett oda is, hogy a kutatók megelégedjenek a „csoportközi” viszonyok fogalmának megalkotásával akkor, mikor, igaz időlegesen, de kísérletük során létre jött egy, a szociálisnál magasabb szerveződési szint is. Amikor az egymással összeugratott cserkész ifjúsági csapatokat közösen fenyegette a felhőszakadás, a csoportok felülemelkedtek mesterségesen felkeltett ellenségeskedéseiken, s együtt védekeztek a természeti katasztrófa ellen. Az ellenségeskedés együttműködéssé alakulásának magyarázatát abban látták e két tudomány képviselői, hogy kialakult egy fölérendelt cél, a közös fenyegetettség elhárításának célja, s ezen a ponton megálltak az elemzésben, mondván, hogy a csoportközi viszonyok humanizálásában a fölérendelt cél kialakulásának mérhetetlen jelentősége van. Miközben ezt a jelentőséget elismerjük magunk is, azt állítjuk, hogy a történetek leírásában tovább is lehet lépni, s e továbblépéskor tárul fel a kísérletben kialakult helyzet legfőbb tanulsága. Az nevezetesen, hogy ez a fölérendelt cél nem maradt meg még e kísérleti csoport esetében sem a pusztán „tudati jelenség” szintjén, hanem objektiválódott, intézményesült: **a csoportok együttműködésének intézményeit alakította ki.** Ezek az intézmények azonban már nem beszélhetők el a „szociális” nyelven, minden bizonnyal e „nyelvihiány” következtében álltak meg a kísérlet elemzői is a tanulságok megfogalmazásakor a csoportközi viszonyok fogalmánál. **Itt ugyanis már nem pusztán egyedek közti kölcsönös megértés intézményesüléséről, a szociális szintjének kialakulásáról volt szó, hanem** a fölérendelt cél felismerésében, s az annak alapján való együttműködésben, s ezen együttműködést a veszély múltán is fenntartó, s a további ellenségeskedést kizáró, de legalább is korlátozó intézményekben **a csoportok közötti kölcsönös megértés jött létre.** A csoportok közötti megértés és annak intézménnyé objektiválódása pedig **már a csoportokat emelte önmaguk fölé, s hozott létre egy olyan létszerveződési szintet, ami az egyén fölöttieknek a további felemelkedését, a csoportfölöttivé válását jelenti.** S ezt **a csoport fölötti szerveződési szintet nevezem komunióknak.** A komunióban ezek szerint már nem csupán az egyén feletti szociális szint alakul ki, hanem **a szociális fölötti szerveződési szint létesül.** S amint a kísérlet is mutatja, **a szociális által megoldhatatlan élethelyzetek a komunió szintjén már nem is értelmezhetőek, ezért a komunió szerveződési szintjének létesítése a másság iránti türelmetlenség, esetünkben az etnikai és nemzeti türelmetlenség megoldását hozza magával.**⁸³

A komunió - az elmondottak szerint - **az emberi szerveződésnek magasabb szintje, mint a „szociális”, ezért a szociológia és a szociálpszichológia már nem is alkalmas arra, hogy elbeszélje jelenségeit és folyamatait.** Ami azt mutatja meg, hogy a szociológia - és a szociálpszichológia - **az ember társas viszonyainak leírását tekintve egy speciális esetnek, a „szociálisnak” a leírására alkalmas.** Ahhoz, hogy a tudomány is tovább léphessen, fel kellett ismerni, hogy **az emberi társas viszonyok általános, pontosabban „egyetemes” elbeszélését kell létre hozni,** amiben a szociológiának van helye, s amelyen belül a szociológia ugyanakkor számos új vonással gazdagodik is, elveszíti korlátainak jelentős részét, s kinyílik az

⁸² Közismert példái közül bővebben a Szakrális világközösség, illetve A Magyar Szentkorona és az identitás című tanulmányomban írtam - A magyar Szentkorona és a Szentkorona tan, Szent István Könyvkiadó, 1999 -, és a „Mit jelent magyarul vendégül látni” című megjelenés előtt álló tanulmányomban írtam.

⁸³ A komunió, s ezt el kell mondani itt, ugyan a szociális szerveződési szintjén keletkező türelmetlenségi kérdések legnagyobbikát megoldhatja, de nem jelenti azt, hogy a maga szintjén ne alakulnának ki más típusú türelmetlenségek. A türelmetlenség megoldását csak az hozza magával, ha már nemcsak a közbülső lépcsőfokokra hág fel az emberiség, de a létra legfelső fokára is feljut: amikor az egyetemesültség szintjére érkezik. Mégsem elhanyagolható, hogy szociálist jellemző könyörtelen konfliktusok megoldhatókká válnak.

egyetemesülés irányába. *Az ember társas viszonyairól szóló általános tudományt „univerzológiának”, míg a szociális fölötti közvetlen szintről szóló tudományt „komunológiának” nevezem*, s azt javaslom, hogy a nemzeti- és etnikai türelmetlenséggel - s a többi, mássággal összefüggő türelmetlenségekkel - való foglalkozás kapcsán mind a komunológia, mind az univerzológia nyújtotta lehetőségeket hasznosítsuk.

12.2.1. visszatérés a „felülemelkedő beszédmódra”

A komunió mibenlétének és teljesítményének elemi szintű felvázolása után már van lehetőségünk arra, hogy visszatérjünk az előítéletes beszédnek a türelmi beszédnél magasabb szabadságfokú, erősebb szabadságot biztosító elbeszélésének kérdésére.

A felülemelkedő beszédmód erkölcsi elkötelezettséget és természetszerűleg mélyebb erkölcsi elkötelezettséget kíván a mássággal kapcsolatban, mint a türelmi beszédmód. Ez utóbbi „csak” az ellenszenv megfékezését kívánja meg, a felülemelkedő beszédhez azonban az ellenérdekeltség mögött rejlő közös szükségletek felismerését követeli meg. A közös szükségletek felismerése rendkívüli erőfeszítést - rendkívüli erkölcsi-érzelmi munkavégzést igényel. Abban az esetben azonban, ha ez a sajátos s sajátosan emberi munkavégzés sikerrel jár, s mint az ifjúsági csoportok iménti példájában e cselekvés intézményesedhet, akkor már emberi-közösségi valóságra is támaszkodhat ez a beszéd.

A felülemelkedő beszédhez a komunió: az erkölcsi-érzelmi munka, az általa létesített intézmények - a szeretet struktúrák - és az ezen intézmények működtetéséhez szükséges karakter és működtetési szabályok, a komunió preceptjeinek, az egyedi és csoport ellenérdekek mögött meghúzódó közös szükségletek elbeszélésére kerül sor. A komunió pedig, éppen a felsoroltak miatt már nemcsak megfékezi, hanem értelmetlenné is teszi a másság, s típusai között az etnikai és nemzetiségi másság iránti türelmetlenséget. A felülemelkedő elbeszélés éppen ezért erősebb szabadságot, nemcsak a szociális szerveződési szint korlátaival való, hanem a komunióra való erősebb szabadságot teszi lehetővé azzal, hogy ennek jelenségeit és intézményeit megnevezi, illetve teszi működővé.

12.3. a globalizációkori emberi jogok megalkotásának elkerülhetetlensége

Ez a kommuniók szint adhatna alapot ahhoz is, hogy a globalizáció kori emberi jogokat megalkothassuk, amelyek lehetővé tennék a biztonságos életet minden Földlakó számára. Amire többek között azért is van szükség, mert már megjelent napjainkban a globalizáció kori emberi nyomorúság két díszpéldánya, két globalizációs vadhajtás: a modern polgári sovinizmusoknál pusztítóbb *szupranacionális sovinizmus* és itt van már köztünk az idegenekkel szembeni rasszizmust is felül múló *saját csoporton belüli rasszizmus is*. A szupranacionális sovinizmus és a belső rasszizmus nyilvánul meg a napjaink emberiségét fenyegető végzetes világkonfliktus kirobbantásának lehetőségében, amelyben, ahogyan azt a szemben álló felek mondják a legitim erőszakszervezeteket felhasználó hivatalos, és a nemlegitim erőszak intézményeket használó magán terrorizmus áll szemben egymással. *A xenológia*, amennyiben *a sajátcsoport iránti tisztelet mellett az idegen csoportok között megalkotott kommuniók különféle alakzatainak feltárásával is foglalkozhatna*, hozzájárulás lehetne a minden bizonnyal sok új gonddal-bajjal küszködő, de a most ismert etnikai-nemzetiségi és rassz típusú problémáktól már felszabadult kommunió világában való eligazodáshoz.

Hogy a globalizáció, ami az individuálisnak a szociális fölé kerekedését jelenti, a benne rejlő lehetőséget megvalósíthassa, s megszabadulva „gyermekbetegségeitől” komunióvá emelkedhessen, **elkerülhetetlen szükség** van arra, **hogy** a szociális szint kiépítéséhez és rendeltetés-szerű működtetéséhez szükséges emberi jogokat is az egyetemesülésnek, az emberiséghez való közelebb lépésnek a szociálisnál magasabb szintjére emeljük: **hozzuk létre a globalizációkori emberi jogokat**. A napjainkban történő tragikus események, s eszkalálódásuk lehetősége és veszélye - mindennél erőteljesebb sürgetéssel követelik, hogy az univerzalizáció ma már látható szintjein, s köztük a komunió és a xenológián alapuló globalizációkori emberi jogokat megalkossuk.

II.
A MÉDIA TÁRSADALOMGAZDASÁGTANA
A NYILVÁNOS IDENTITÁS- ÉS
VALÓSÁGTERMELÉS⁸⁴

⁸⁴ A tanulmány Szegedi Egyetem Közgazdasági Kara által szervezett Identitásgazdaság című konferencián elhangzott előadásnak a konferencia kiadványa számára szerkesztett változata

1. A NYILVÁNOS IDENTITÁSTERMELÉS TÁRSADALOMGAZDASÁGI PROBLÉMÁIRÓL A KÖZSZOLGÁLATI ÉS A KERESKEDELM TELEVÍZIÓK KAPCSÁN

Amiről ma beszélni szeretnék: a nyilvános identitástermelés költségeivel kapcsolatos probléma. A probléma azonban nem a nyilvános identitástermeléssel van, hanem azzal a gazdasági magyarázó apparátussal, amely e költségeket, mint camera obscura a fényképezni kívánt jelenetet, éppen fordítva mutatja meg. A közszolgálati és a kereskedelmi televíziók finanszírozhatóságáról van szó, amelyben a kereskedelmi televíziókat ez a gazdasági magyarázó apparátus nagy nyereséggel működő vállalkozásoknak tünteti fel, ellentétben a közszolgálatiakkal, amelyeket éppen fordítva, finanszírozhatatlannak kíván bemutatni, s finanszírozhatatlanságuk révén azok felszámolásának gazdaságilag racionális voltát kívánja elfogadtatni. Holott, s nem is kell nagyon eltávolodnunk a ma a világban korszerű, idehaza azonban, legalábbis a vonatkozó vitákban ismeretlennek tűnő megközelítésektől, hogy észrevegyük, hogy a helyzet éppen fordított: nemzetgazdasági szempontból a kereskedelmi televíziók mérhetetlen veszteségeket okoznak, míg a közszolgálati televíziók, ha teljesítik feladataikat, s nem kvázi kereskedelmi televízióként működnek, ugyanolyan nagyságrendű nemzetgazdasági eredményt hoznak.

1. a munkaerőromlás okai a fejlett gazdaságokban

Hogy a finanszírozhatóság és a mögötte meghúzódó problémahalmaz idehaza még nem érzékelt súlyosságára irányítsam a figyelmet, felidézek egy németországi utamon látott televízió műsorban elhangzott vitát, amely arról szólt, hogy Európa talán legerősebb nemzetgazdasága, a német gazdaság nehézségei jórészt oda vezethetők vissza, hogy eltűnőben van a híres német munkafegyelem és szorgalom, s ez az egyéni vállalkozásoknak és a német nemzetgazdaságnak egyaránt hátrányokat, számottevő veszteségeket okoz a világpiaci versenyben. A német honban is brutális nyíltsággal tapasztalható munkaerő színvonalromlásra a vitában politikai magyarázatot találtak: a hozzájuk képest a volt NDK-t is jellemző szervezett felelőtlenséggel, s az abból következő hanyag és lusta munkavégzés megállíthatatlan terjedésével magyarázták a munkaerő-romlást: ha ő ugyanannyi pénzért hanyagul is dolgozhat, akkor én miért ne? A társadalmi összehasonlítás gazdasági teljesítményre való hatását éppen Garai professzor által ismerhettük meg, így könnyen fogadhatjuk el ezt a magyarázatot. Minden bizonnyal empirikusan tapasztalható jelekből jutottak a német kollégák is erre a magyarázatra, az azonban, hogy hasonló panaszokat már évtizedek óta hallhatunk az Egyesült Államokból - oly annyira, hogy nemcsak veretes elméleti tanulmányokban találkozhatunk leírásával, de egy választási hadjáratban szerepet játszó politikai krimibe is beillesztették⁸⁵-, s más fejlett nyugati országokban is gondot okoz ugyanez a változás, azt jelzi, hogy érdemes tovább keresni az okokat. Az új generációknak nemcsak munkafegyelme, de a munkához való viszonya is alapvetően megváltozott, mondják mások - Jürgen Habermas szerint például a posztmaterális értékek terjedése következtében - közülük sokak számára értelmezhetetlen a protestáns etika normái szerinti szorgos munka jutalmaként elért tisztességes polgári jólét, a társadalomból kivonulva alternatív életet élnek. A szervezett felelőtlenség henyeségének a társadalmi összehasonlítás közvetítésével kialakult, vagy a posztmaterális értékrend terjedése, mint utaltam rá,

⁸⁵ Michael Crichton: A gyilkos nap, Maecenas, 1991.

feltétlenül sokat magyaráz mindabból, ami történt, tudván azonban, hogy az értékrend változások mélyebben fekvő okok következményei, még tovább kell keresnünk a megnyugtató választ. Annál is inkább, mert a felvázolt munkaerő-romlás nemcsak túlfejlett jóléti államokban, hanem éppen alulfejlett régiókban, a volt szovjetbirodalom peremvidékén is, jelesen hazánkban is, tapasztalható, csak nem fordítunk rá kellő figyelmet.

Az elmúlt években munkahelyi feladataim okán részese lehettem annak az információnak, amely szerint a multinacionális vállalkozások nemcsak azért hagyják el országunkat, mert nyereségelhajás céljából futnak az olcsóbb gazdasági környezetbe, hanem a magyar, s különösen a fiatal magyar munkaerő romlása is szerepet játszik némelyikük elvonulásában. Egy fórumon a cégek vezetői elmondták, hogy bár a fiatal magyar munkavállalók szakmai felkészültsége megüti az általuk megkívánt mértéket, szociabilitásuk azonban oly mértékben lecsökkent, hogy a magasán fejlett ergonómiával kialakított erősen kooperatív munkaállásokban már nem felelnek meg. Ezért nemcsak a koránt sem lebecsülhető elméleti gazdaságtan szempontjából, de nagyon is életünkbe vágó gyakorlati gazdasági szempontból is feltétlenül érdemes a jelenséggel foglalkoznunk, s nemcsak az értékrend változás szociológiai, hanem a gazdaságelmélet szintjén is.

A megoldás egy lehetséges irányát e tekintetben is Garai professzor, illetve az ezért Nobel emlékdíjjal jutalmazott Akerloff munkáiban találhatjuk: a szociális identitás gazdasági összefüggéseinek vizsgálatában.⁸⁶ Hogy a szociális identitás gazdaságelméletéhez, s azon belül az identitástermelés médiumokkal való összefüggéséhez tovább léphessünk, néhány bevezető gondolatra van szükségünk.

Az első, amit megállapíthatunk, hogy a nálunk szinte kizárólagosan használatos, a világ fejlettebb tájain azonban már ötven-száz év előtt is elavult gazdasági elbeszélés erősen megnehezíti, alighanem lehetetlenné is teszi a szóban forgó probléma megoldását. Miközben az OECD országokban már a társadalmi tőke és az emberi erőforrások közötti összefüggések tárgyalásánál tartanak,⁸⁷ s a Svéd Parlament a Népegészségügyi Törvényébe az egészséges élet feltételeként a társadalmi tőkével ellátottság - társadalomgazdaságtani - egyenlőségét, illetve egyenlőségéhez való jogot is rögzítette, addig nálunk még az emberi erőforrásoknak több mint ötven évvel ezelőtt Nobel-emlékdíjjal jutalmazott elméletét sem alkalmazzák a nemzetgazdasági számításokban. S a társadalmi- és emberi erőforrásokkal való gazdálkodás szempontjainak figyelmen kívül hagyása az oka annak, hogy nálunk még a problémát sem érzékeli a közgazdász társadalom bürokratikus, döntéseket meghatározó rétege. Ez a réteg még mindig úgy gondol a gazdaságra, mint a szűkösen rendelkezésre álló anyagi és pénz javak és szolgáltatások termelésével és forgalmazásával foglalkozó diszciplínára, holott a korszerű szemléletű kutatásokra intézetek és tanszékek működnek már hosszabb ideje.

Mi is, a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karán belül működő Társadalomgazdasági Kutatóhelyen, illetve a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészkarának keretei között működő Kommunikáció Tanszékén, illetve Kommunikáció és Társadalom kutató Csoportban e korszerűbb gazdasági szemlélet jegyében végezzük munkánkat, s a gazdaságról az említett „társadalomgazdasági” megközelítésben szőjük elbeszéléseinket. A társadalomgazdaságtan a mi felfogásunkban nem elégszik meg az imént említett gazdaság-meghatározással, figyelmét arra fordítja, hogy az adott, különböző időkben és helyeken létező különböző társadalmi valóságok - melyekbe azok környezeti feltételeit is beleértjük - újratermeléséhez szükséges

⁸⁶ Garai László: Általános gazdaságpszichológia, JATEpress, 1997. legkövetlenebbül a 61-105 oldalakon

⁸⁷ Well being of nation, OECD, 1999. Education and skill

források kitermelése és elosztása hogyan történik.⁸⁸ E megközelítésben magától értetődik, hogy minden társadalmi valóság csak a hozzá illeszkedő társadalmi karakterek és azok különböző szociális identitásokban megvalósuló készletével való rendelkezés esetén működhet rendeltetésszerűen, ezért minden társadalmi valóságon belül léteznie kell és létezik is egy, annak az igényeit kielégítő „humángazdaság”. Amint azt az emberi tulajdonságaiban akár förtelmesnek is mondható, de kiváló francia tudós, Michel Foucault írja:

„Fel kell hagynunk azzal, hogy mindig negatív szavakkal jellemezzük a hatalom megnyilvánulásait: „kizár”, „elnyom”, „elfojt”, „cenzúráz”, „elszigetel”, „leleplez”, „elfed”. A hatalom valójában alkot;Az egyén... ennek az alkotásnak a része.”

Michel Foucault: Felügyelet és büntetés, Gondolat, 1990. 264. oldal

Amiről Foucault ír, s amit mi is vallunk, az, hogy nemcsak emberi tőkéről kell gondolkodnunk, hanem a mindenkori társadalmi valóság rendeltetésszerű, zökkenőmentes működtetését biztosító szociális karakter és identitás készletet megtermelő gazdaságról, amelynek az állam, a hatalom is részese, röviden szólva, a humángazdaságról.

E helyt nincsen lehetőség, hogy a humángazdaságról szóló elképzeléseinket ismertessem, másutt részletesebben kifejthettem.⁸⁹ Mindössze két összefüggést emelek ki főbb megállapításai közül, azokat, melyek jelen témánk szempontjából is fontosnak bizonyulnak.

- az első megállapítás előtt jelezni szeretném hogy a korszerű gazdasági szemlélettel írott munkákban, mikor egy ország versenyképességét, s ennek függvényében egy nemzet gazdagságát jellemzik, akkor a következő megállapításokra szoktak jutni. Először is, s ezt a számítást a kérdésben egyoldalúsággal, elfogultsággal nehezen vádolható Wall Street Journal, tette közzé néhány évvel ezelőtt, egy nemzet világpiaci versenyképessége közel 70%-ban emberi erőforrásainak minőségén múlik. Ugyancsak az előzetes közlésekhez tartozik az is, hogy Magyarországon Kozma Ferenc már 1978-ban kiszámolta, hogy a nemzeti vagyon - hangsúlyozom, nem a mindenkori nemzeti jövedelem, hanem a nemzeti vagyon - közel fele az emberekben tárgyiasult. A két tényadat együttvéve azt igazolja, hogy nemcsak a hagyományos gazdaságokban, de a modern, sőt, a globalizálódó gazdaságokban is a klasszikus gazdaság szemlélettel ellentétben, amelyben az ember a profitmaximalizáció, illetve a megtakarítás-fogyasztás eszköze, az ember és a nemzetek embervagyonának megtermelésével, újratermelésével és elosztásával foglalkozó humángazdaság nem a profitmaximalizálás eszköze, hanem a gazdaság, szélesebb értelemben pedig a társadalmak működésének célja. Azért is, mert mint a Wall Street Journal feltárta, a klasszikus közgazdaságtan által megfogalmazott cél, a profitmaximalizálás is a humángazdaság teljesítményének a függvénye

- a másik megjegyzés a humángazdaság alanyára és működésének céljára, az emberre vonatkozik. Az ember, nemcsak gazdasági szempontból, akárcsak a társadalmi létviszonyok, alapvetően négy dimenzióra tagolódik, s mind a négy dimenzióban kidolgozottá kell válnia ahhoz, hogy a társadalmi valóság rendeltetésszerű működtetését megvalósíthassa. A társadalomgazdaságtan pedig, mint arra utaltam, éppen azzal foglalkozik, hogy az adott társadalmi valóság újratermelése hogyan mehet végbe, s ezen belül a célként létező humángazdaság milyen karakterekkel és szociális identitáskészlet megtermelésével vesz részt e valóság rendeltetésszerű működtetésének biztosításában. A négy dimenzió:

⁸⁸ A témáról bővebben: Vass Csaba: Bevezetés a társadalomgazdaságtanba című kötetemben, Stratégiai Elemző Központ, 2000. Miniszterelnöki Hivatal

⁸⁹ Első ízben 1989-ben, a Társadalompolitikai Műhelyfüzetek 3. számában, amelyben A szubjektumtermelés gazdaságtanáról írtam, majd a filozófiai kandidátusi dolgozatom egy részében, legutóbb pedig a Magyar Műhely 2002. júniusi számában, illetve a Népesedéspolitika Magyarországon című, sokszerzős tanulmánykötetben, mely a Kölcsény Füzetekben jelent meg, szintén 2003-ban.

- az embernek a fogantatásától az elmúlásáig tartó biológiai-antropológiai újratermelési folyamatát „**hominizációnak**” nevezzük, s ezen **azt a folyamatot** értjük, **amikor az adott társadalom megtermeli a működtetéséhez szükséges biológiai karakterrel rendelkező személyeket, azaz a társadalom biológiai-antropológiai viszonyait**. Példaként azt említem meg, hogy az írásbeliség tömegessé válását megelőző időkben egészen más biológiai karakterre volt szükség a társadalmak rendeltetésszerű működtetéséhez, mint mióta, az USA-ban 1956 óta, a fehérgallérosok lélekszáma meghaladja a kékgallérosokét, az irodai munkásoké a fizikai munkásokét. S hogy a test mennyire korok és társadalmak terméke, s mennyire megkövetelik e korok és társadalmak a megfelelő testi kondíciót, gondoljuk el, hogy egy multinacionális bank főosztályvezetője titkárnőjének milyen mívésen kimunkált testi külsővel - rendkívüli ápoltságú hajjal, bőrrel, körömmel, s ruganyossággal, erőnléttel - kell rendelkeznie, hogy a felvételi elbeszélgetésre egyáltalán beengedjék. S fordítva: egy külvárosi normák szerint kialakított testi külső, még ha más tekintetben felkészültebb is lenne a poszt betöltésére, áthághatatlan akadályokat támaszt az említett felvételi elbeszélgetésre beengedéssel szemben.
- az embernek persze nemcsak biológiailag kell megfelelnie az adott társadalom követelményeinek, de azokat a szociális készségeket, képességeket és kompetenciákat is birtokolnia kell, ami e társadalom intézményrendszerének normaszerinti működtetéséhez szükségesek. A szociológia azt a folyamatot, ami újabb kutatások szerint ugyancsak a fogantatástól tart az elmúlásig, s amelynek során e képességeket, készségeket és kompetenciákat a társadalom kialakítja az újszülöttnél „**szocializációnak**” nevezi. **A szocializáció a társadalomgazdasági nézőpontú humángazdasági elbeszélés szerint azoknak a készségeknek, képességeknek és kompetenciáknak a megtermelési folyamata, amelyek a szóban forgó társadalmi valóság rendeltetésszerű működtetéséhez szükségesek, s amelyek speciális forrásokat, intézményeket és eljárásokat követelnek meg, s amelyek eredménye a társadalmak szociális viszonyainak az újratermelése.**
- egyetlen társadalom sem lenne képes azonban hosszan fennmaradni, ha csak a rutinszerű helyzetekre rendelkezne megoldási sémákkal, azaz ha csak szocializációs teljesítményekre lenne képes. Ahhoz, hogy a váratlanul felbukkanó, s a személyiség, a közösség, vagy a társadalmak integrációját veszélyeztető helyzetek és konfliktusok ne rombolhassák szét a személyiséget, a közösséget, társadalmat, olyan megoldó algoritmusra van szükség, amely éppen ezekben a helyzetekben segíti a fennmaradást. Az erkölcs az az algoritmus, amely a fennálló társadalmi rend megszilárdult normáin túlra, az emberiesség szempontjaira képes vonatkoztatni a rendkívüli helyzeteket, s ezen keresztül járul hozzá ahhoz, hogy az integráció fennmaradjon, az élet folytatódhasson tovább. Erre a folyamatra is van olyan kifejezésünk, amely közismert: a „humanizáció”. Társadalomgazdasági szempontból **a humanizáció a humángazdaság azon termelési és elosztási folyamatait jelenti, amelyben erre a célra felépített intézmények, szerepek és eljárási módok az integrációt veszélyeztető helyzetek és konfliktusok megoldásához szükséges készségek, képességek és kompetenciák megtermelésével foglalkozik**. Ha például egy futószalagon csak a munkafolyamat elvégzéséhez szükséges szocializációs kompetenciával, a foglalkozási szocializációban kialakított képességekkel rendelkezének a dolgozók, az nemcsak társadalmi, hanem nemzetgazdasági szinten is érzékeny veszteségeket okozhatna. Amikor például egy hegyes és éles munkadarab Jóska elhagyva a futószalagon véletlenül megcsúszik, s Pista felé rohan, nem elegendő a foglalkozási szocializációban elsajátított kompetencia, humanizációs, erkölcsi kompetenciákra is szükség van. A foglalkozási kompetencia szűkösségében leledző Jóska ugyanis csak merengve bámulna az elcsúszott munkadarab után, míg az erkölcsi kompetenciával is rendelkező Jóska felkiáltana: Pista vigyázz! S ez elegendő lenne nyolc napon túl, vagy sohasem gyógyuló, esetleg halálos végű baleset elkerülésére, amely

morális kompetencia, a Pista iránt érzett felelősség, még mikrogazdasági szemlélettel is jelentős megtakarítást, kiesett munkaidőt, kiesett nyereséget, versenyképességének időszakos romlását, a táppénzhez való hozzájárulás költségeinek megtakarítását eredményezi a vállalkozásnak. Pistának egészsége megmaradását, amit így megszerzett bérével, az orvosi kiadások elkerülésével, a táppénz miatti fizetéskieséssel lehet forintban kifejezni. A biztosítót ért károkat csak megemlítem, hogy áttérhessek a következő számításra. Nemzetgazdasági szinten pedig a gyógyíttatás, esetleg a pereskedés, vagy a temetés költségeihez való költségvetési hozzájárulás, a nemzeti embervagyonban bekövetkezett csökkenés, s mindezek összességéként a nemzetgazdaság világpiaci versenyképességének csökkenéséből következő károk és a figyelmeztető kiáltás elhangzásával járó hasznok elmaradásának diszkontált értékével lehet mérni. Valljuk meg, az *egy társadalom emberiségi viszonyainak újratermeléséhez szükséges erkölcsi kompetencia, megléte, vagy hiánya, igen bonyolult, s igen költséges gazdasági következményekkel jár.*

- ha az ember rendelkezik a humanizációs kompetenciával, amikor képes arra, hogy az emberségességre vonatkoztassa cselekedeteit, még mindig nem éri el a teljes érettséget. Ahhoz *hogy teljes értékű emberré válhasson a lét-egészre való vonatkoztatásra is képesnek kell lennie.* Ezt a képességet, attól függően, hogy ki milyen világnézetet vall, kétféleképpen nevezhetjük meg. Az anyagban hívók az „univerzális reflexió” képességének nevezik, a transzcendens erőiben hívók ezt spirituális képességnek tekintik. Az ember éppen e dimenzióbeli készségek, képességek és kompetenciák elsajátítása és gyakorlása révén válik teljes értékű felnőtté, egyénből személyiséggé. Az univerzális reflexióra való képességre csak példaként említem meg a „környezet” témáját. A klasszikus közgazdaságtan a külső természeti környezetet korlátlanul rendelkezésre álló externáliának tekinti - az emberrel együtt -, s ezért a piacgazdaság nézőpontjából racionálisnak tekintett számításokban nem is veszi tekintetbe, vagy csak abban az esetben, ha vállalkozás alakul e tevékenység elvégzésére. Aminek pikantériája, hogy a GDP számításokban - s ez ennek a mutatónak a tarthatatlanságát jelzi - a környezeti kártétel és e kár helyrehozatala egyaránt hozzáadott értéknek számít, s a társadalom rendelkezésére álló forrásokban bekövetkezett kettős csökkenés „növeli” a GDP-t. A környezetvédelem azonban nemcsak az univerzális reflexió kompetencia révén valósulhat meg, amint hogy sok ezer éven keresztül nem is így valósult meg. Amikor minden emberi cselekedet mércéje, az istennek tetszőség, s az az isteni törvénynek, a szeretet törvényének való megfelelést jelenti, akkor ápolni és gondozni kell az embert és a természeti környezetet egyaránt, akkor egyikük sem számít, s nem is számíthat externáliának. Az erdélyi céhtörvények vallanak e törvény gazdaságban érvényesíthetőségéről, amely céhszabályzatok kötelezően előírták a céhmunka által megbontott környezet helyreállítását a céhek számára. S hogy a természet ápolása és gondozása nemcsak szóbeszéd, egy személyes tapasztalatom is igazolja. Egy nógrádi kis faluban szomszédom Balázs bácsi, aki a mostanság rendszeressé váló rendkívül aszályos nyarak egyikén a repedezettre száradt kertecskéjét kapálgatta, s városi mód értetlen kérdésünkre, hogy mit csinál, azt dűnnyögte: Földnek meg kell adni, ami jár neki. Az ember negyedik dimenzióját, a „*spiritualizációt*”, *ami az adott valóság létviszonyainak az újratermeléséhez szükséges készségek, képességek és kompetenciák megtermelési és elosztási folyamatait jelöli*, ma már a legpiacibb ágazatban is kitüntetett figyelem övezi, s „spiritual management” a neve.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy *felfogásunkban a humángazdaság feladata* e négy dimenzió összehangolt és *az adott társadalmi valóság zavartalan működtetését, illetve megújuló újratermelését biztosító szociális karakterek és azokhoz tartozó szociális identitáskészletek megalkotása, s az ezekből álló nemzeti embervagyonnal való gazdálkodás.* S ez a humángazdaság igen bonyolult intézményrendszerből áll. Amely bonyolult rendszert

azonban, mert a klasszikus közgazdaságtan az embert csak korlátozott értelemben, s a human capital elmélete is csak emberi tőkeként vette figyelembe, csak a szórakoztatás, a vendéglátás, a sport, a divat, hiedelmek, a művelődés, vagy az oktatás világához, esetleg a család, a közösség, a civil társadalom, vagy az állam tevékenységei között tartanak csak számon. Kétség kívül a felsorolt funkciókkal is rendelkeznek ezek az intézmények, ugyanakkor humángazdasági teljesítményük, részük a nemzeti embervagyon megtermelésében és az azzal való gazdálkodásban olyannyira magától értetődik, hogy az külön igazolást nem is igen kíván.

A humángazdaság esetén, társadalomgazdasági szemléletű felfogása lehetőséget ad arra, hogy a Németország és más országok, köztük hazánk emberi erőforrásai kapcsán elmondott problémákra gazdasági megoldást keressünk és találjunk.

Arról van ugyanis szó, hogy a fejlett gazdaságokban a piac olyan, ellentmondó gazdasági karakterek és hozzájuk tartozó gazdasági-szociális karakterkészletek tömeggyártását igényli, amelyek közti ütközések okozzák a munkaerőomlást országainkban. A magasan fejlett piacgazdasági igényeknek megfelelő szintű folyamatos teljesítményre képes „termelői” karakterek és identitások, ez közismert, a rendkívül magas, a foglalkozási szocializáció, illetve a hominizáció humántermelési eljárásaival kialakított képzettségük és fizikai fittségük mellett, ugyanilyen magasan fejlett felelősséggel és szociabilitással - melyeket a humanizációs termelő mechanizmusok állítanak elő -, valamint a spiritualizáció, illetve az univerzalizáció eljárásaival előállítható egyetemes áttekintő képességgel kell rendelkezzenek. Ezt egyaránt követeli meg a gépek rendkívüli bonyolultsága és értéke, a munkaszervezet finomra hangolt és ugyanolyan bonyolult felépítése, illetve a társasághoz való hűség kialakulásához szükséges nem is nemzeti, hanem világpiaci áttekintő képesség és ennek a társasággal való egyezkedések során való bekalkulálása. Mindezeket a képességeket és kompetenciákat, hogy el se téveszthessük identitásgazdasági jellegüket, a szakirodalom „*corporal identity*”-nek nevezi, s hiánytalan teljességét a társaságok hiper munkabérekkel jutalmazza, bármily csekély, akármelyik dimenzióban kialakuló sérülését viszont elbocsátással büntetik. Ez a rendkívül felkészült, fegyelmezett, felelős és áttekintő képességgel rendelkező *corporal identity*-vel rendelkező termelő nem előzmények nélkül való, a piac átalakulásai által támasztott kívánalmak szerint fejlődött maga is ki hosszú előzmények után. A korai, a keresleti piacon még a régi korokból örökölt, mügonddal alkotó előmunkás és csapata volt a kíváncsi karakter és ez bomlott a piac igényeinek megfelelő identitásokra. A piacfejlődés következő fokán megjelenő kínálati piac kialakulásához még ezen az „előmunkáson” is túl kellett lépni, s mint éppen a vizsgált országban, Németországban a mestervizsgás szakmunkás karaktere és az ehhez tartozó identitáskészlet vált szükségessé -, akinek torz karikatúráját nekünk „sztahanovistaként” volt alkalmunk megismerni, a létezett szocializmus politikai piacán.⁹⁰ S korunkban, a későmodern, illetve a globalizált piac által támasztott igények hívták életre a *corporal identity*-t, s az őt megtermelő hallatlanul finoman összezsírozott humángazdaságot.

A termelői oldalon definiált és a munkavállaló tevőleges és elszánt együttműködésével kialakuló *corporal identity* felsorolt tulajdonságai - amely, mint láttuk, nagyrészt a más termelői identitásokkal való összehasonlításban kerül definiálásra, amely előnyös összehasonlítást jutalmaznak, vagy büntetnek a társaságok - nélkül már a későmodern piacgazdaság sem működhetett, napjaink globális gazdaságában pedig e karakterhez tartozó identitáskészlet nélkül elképzelhetetlen a gazdaság zavartalan működése. Ami azt jelzi, hogy ezekben a gazdaságokban igen pontos, mondhatni mikronnyi eltérést sem megengedő humántermelő eljárási módok technológiák, azaz rendkívül fejlett humángazdaság léteznek: a későmodern és

⁹⁰ Erről a kérdésről bővebben a Többszörösen összetett magyar társadalomszerkezet, többes hatalom Magyarországon, 1948-1974. című. A Kölcsény Füzetekben megjelenés előtt álló kötetemben írtam.

a globalizált gazdaságok profitmaximalizációs célkitűzéseiket csak nagyon precízen felépített és működtetett, ugyanakkor rendkívül bonyolult, ám szintjeiben és intézményeiben ugyanolyan pontossággal illeszkedő humángazdasági rendszer révén érhetik el. Amely humángazdasági rendszernek maga a társaság éppolyan része, melynek áldoznia kell az ő társaságának megfelelő identitások kialakulásáért, mint az állam és a már nem a munkaerő, vagy az emberi tőke, hanem a *corporal identity* megtermelésére szakosodott, önmagában is összetett magánvállalkozói kör, vagy a belső biztonságot kialakító civil, illetve vallási közösségek.

A piacnak azonban, mióta a kínálati piac kialakult, s még inkább, mióta a globalizált gazdaságban túlkínálati piaccá alakult át, ettől a termelő karaktertől, a „*corporal identity*-től” gyökeresen eltérő karakterű és ahhoz tartozó identitáskészlettel rendelkező „fogyasztókra” van szüksége. Röviden, s kis túlzást megengedve azt mondhatjuk ezen a kínálati, illetve túlkínálati piacon olyan fogyasztói karakterre van szükség, aki nem létező pénzből teljesen felesleges dolgokat hajlandó megvásárolni - majd, e piac normája szerint: fogyaszd és dobd el, eldobni. Ez a piaci szerkezet, feleslegesen kárhoztatható pazarlása okán, ugyanis nem tehet mást: ha ugyanis a túlkínálat nem találna engedelmes fogyasztókra, ez a piac ugyanúgy ki lenne téve a válságoknak, mint a Keynes előtti piacok, azaz az engedelmes fogyasztó ugyanolyan elkerülhetetlenül szükséges ennek a piacgazdaságnak a fennmaradásához és zavarmentes, rendeltetésszerű üzemeltetéséhez, mint a *corporal identity*-vel rendelkező termelő. Csakhogy ez a fogyasztó, minden lényeges tulajdonságában éles ellentétben áll a *corporal identity*-vel rendelkező termelővel. Természetesen ez a fogyasztói karakter és identitáskészlet sem előzmények nélkül való. A **keresleti piac** működéséhez még csak arra volt szükség, hogy a valaha volt szükséglet elvű fogyasztást odahagyva a fogyasztó igényeit kövesse, ám ezek az igények még puritán igények voltak, nem is lehettek mások: az eredeti tőkefelhalmozás még nem engedte meg a hedonista fogyasztást. Ezért műgonddal alkotó előmunkás termelői karakter és a **puritán fogyasztói karakter**, a keresleti piacot működtető két karakter még összhangban voltak egymással. A piacfejlődés következő állomásán, a kínálati piac kialakulásakor kezdődött meg a termelői és a fogyasztói identitások elszakadása egymástól. Az életen át való tanulást igénylő mestervizsgás szakmunkásmester termelői identitáskészlete mellett a **kínálati piac** által megkövetelt **hedonista fogyasztói identitáskészlet** kellett megjelenjen. Amely fogyasztói karakter és a hozzá tartozó identitáskészlet már nem „spontán” módon alakult ki, előbukkanásához szükség volt már a divat és reklám összehangolt működtetésére, amely a másodlagos és harmadlagos szocializációs humántermelési folyamatban felülírta a puritán elsődleges szocializáció termékét, a puritán fogyasztót. Remek olasz újrealista filmek mutatták be, például az Autópályán, című, a másodlagos szocializációs gépezet mindent legyűrő erejét. E fogyasztónak, hogy pénz nélkül fogyasszon, mindenek előtt olyan felelőtlennek kell lennie, ami a létezett szocializmusban, a termelésben megismert, itt viszont a fogyasztásban felbukkanó, az előbb hivatkozott szervezett felelőtlenséggel rokon. A **későmodern és globalizált gazdaságok** számára viszont már a hedonista fogyasztó sem volt elegendő, túl kellett lépni rajta, egészen a „minimál-én”-hez, illetve az őt realizáló sokféleségében is uniformizált „**márkaidentitások**” birodalmába. A minimál-énről másutt bővebben írtam⁹¹, ezért itt elegendő annyit megjegyezni, hogy a globalizációs társadalomszervezet feltételezi ennek a karakternek a megjelenését, amely megnevezés általános fogalomként jelöli a globalizált társadalomszervezet által igényelt egyik karakter típust. S ennek a karakter típusnak a gazdaságban, a fogyasztásban való realizációja a „márkaidentitás”.

A túlkínálati piacon már nemcsak arra van szükség, hogy az általában vett fogyasztó hajlandó legyen nem létező pénzét felesleges dolgok megvásárlására fordítani, ezen a piacon már nem lehet a véletlenre bízni a vásárlást, mert az aránytalanságok kialakulásával, az pedig az

⁹¹ Vass Csaba: A globalizációs világrendszerváltás létmódváltás, Valóság, 1997. 9. szám 1-21. oldal

egymással szoros függésben lévő részpiacok és vállalkozások összeomlásának rémével fenyegetne. Ezért külön erre a célra kiépített intézményrendszerrel és eljárásokkal azt is biztosítani kell, hogy a hedonizáláson is túl tévő, mert az ártalmas dolgokat is önfeledten habzsoló fogyasztókat - a túlhízott, túldohányzott és lepusztulásig eliszákosodott tömegekre utalok csak, például az e tekintetben az egészségüggyel foglalkozók között legismertebb USA-ban, vagy azokra, akik hazánk rémületes egészségi állapotához is hozzájárulnak - legyártsák. Ennek a pontosan kiporciózott piacnak a működését biztosítja a legújabb humángazdaság, azzal, hogy megoldotta azt a rendet fenntartó és működtető „**márkaidentitás**” tömegtermelését fogyasztói oldalon. Amit klasszikusan marketingnek neveztek, az szélesedett mára, sok más intézmény bevonásával a márkaidentitás tetszés szerinti gyártását és újragyártását - sokadlagos szocializálását - elvégző hatalmas apparátussá. Ma idehaza még úgy beszélünk a reklámról, hogy az öttől harminc-negyven másodpercig tartó spotokból álló termékkínálati eljárás. Lassan két évtizede azonban már egész estés játékfilmek képezik az alapját a reklámozásnak, ennek igazolására a talán saját maga, gyermekei vagy unokái miatt mindenki által ismert BMX banditák című filmre utalok, amelynek nyomán, százmilliós tételben lehetett ezt az egyébként nem igazán különös gyermekjátékot világszerte eladni.

A példa azért is jó, mert a legújabb humángazdaság márkaidentitás termelői apparátusa talán a legkendőzetlenebbül mutatja meg magát. Az egész setés filmet szaknyelven „régifilmnek” nevezik, mert a 6-14 éves gyermek és kiskamasz korosztályok számára készült, s ez ennek a gépezetnek legrafináltabb intézményét mutatja meg: a kortár csoportot. A kortárs csoportoknak, minden korban kiemelt szocializációs szerepe volt, ám a maiig mindenkor a szülők, vagy a nevelésért felelős elsődleges közösség ellenőrzése alatt állottak: a szülők, vagy ezek az elsődleges közösségek határozták meg, hogy e kortárs csoportokban mi és hogyan történjen. Andrásfalvy Bertalan mutatta ki, hogy ez a közösségi kontroll mechanizmus - kisközösségi humántermelő intézményrendszer - a közösség vezetésére alkalmas képességek megalkotásának részét alkotta, s oldotta meg a vezetésre legalkalmasabb személyiségek kiválasztásának életfontosságú feladatát. Ezzel szemben a kortárs csoportokat, már kisóvodás kortól kiemelik a szülők és elsődleges közösségek ellenőrzése alól, s például a BMX banditákhoz hasonló filmekben felkínált vonatkoztatási személyek révén terelik a márkaidentitás megszilárdulása felé. A vonatkoztatási személy szerepét és a kívánt szociális identitás kialakítását biztosító eljárási mechanizmusát Garai professzor idézett könyvében találjuk, aki Shakespeare-t idézve így ír:

*„Ki nem úgy lépett, mint ő, béna volt,
S a tört beszéd, természetes hibája
A legvitézebbek hangsúlya lett,
S a halak, folyamatos beszédűek
Elrontották tudásukat, hogy őt
Utánozhassák”*

Ha a személynek az általa hangsúlyossá tett formához érdeke fűződik, a kategorizáció nagyon gyakran még olyankor is végbemegy, amikor akár a jelölő, akár a jelölt szubsztanciája olyan, amilyenhez éppenséggel nem fűződik érdeke. A Shakespeare által hivatkozott esetben például nem tételezhető fel, hogy az embernek érdekében állna, hogy saját magánál beszédhibát fejlesszen ki, s az sem valószínű, hogy beszédhiba és katonaevény szervesen kapcsolódnának egymáshoz, mint olyasmik, amiknek egyike a maga tulajdonságával felidézne a másiknak a tulajdonságát. Nem is a szubsztancia teremti meg a szociális kategorizáció jelölőjének és jelöltjének a kapcsolatát, hanem a forma: aki katonaevényére nézve kategorikussá akarja tenni

a maga hasonlóságát a mintaképhez, az anélkül, hogy tudatosan akarná, vagy akár csak észrevenné, esetleg járás és beszédmódra nézve is hasonul hozzá.⁹²

A kisóvodástól a kiskamasz korig tartó szakasz kortárs csoportjai esetében az elsődleges közösségekbe kívülről bevitt vonatkoztatási csoport, illetve személy nemcsak azért veszélyes, mert a szülők, ha alkalmasak lennének ellensúlyozására, vagy az elsődleges közösségek teljességgel tehetetlenek a róluk ily módon leválasztott kortárs csoportokkal. Aki az erőfölénnyel meg akar győződni, annak szívesen elmondom azt a vélhetően százezer otthonban rendszeresen lejátszódó reggeli történetet, amikor kisóvodás gyermekünk nem akar a kikészített ruhába öltözni, mert a Michelangelo - ! - nevű harcos teknős nem olyat viselt, s ezért őt kisóvodás társai kirekesztik a játékból is, ha nem megfelelően öltözik. S hogy gyermekünk ne érezze kirekesztve magát, kinyitjuk pénztárcánkat, s rohanunk megvenni a Michelangelo, vagy Raffaello nevű harcos teknőcöket, vagy pokémonokat, vagy éppen aktuális gyermekekre szabott hősöket formázó figurákat, a hozzájuk tartozó teljes készlettel: kifestővel, radírral, ceruzával, zoknival, cipővel, nadrággal és pulóverrel együtt. Mint mondtam, azonban nem a kívülről, a márkák révén definiált vonatkoztatási csoportok, nem is a szülői, vagy elsődleges közösségekről leválasztott kortárscsoportok az igazán veszedelmesek, hanem mindez együtt és azért, mert abban a korban történik meg ez a leválasztás és márkaidentitásokba csalogatás, mikor gyermekeink teljesen tehetetlenek a felkínált vonatkoztatási személlyel, példaképpel való azonosulásra készítő mechanizmusokkal szemben. Tehetetlenek, mert e korban még nem alakulnak ki azok az emberi képességeik, mert a humanizáció és a spiritualizáció ilyenkor még csak az alapok lerakásánál tart,⁹³ még nem alakultak ki a morális és spirituális reflexió képességei. Mi még elborzadtunk, mikor Fejes Endre regényében és színdarabjában, a Jó estét nyár, jó estét szerelem címűben, a főhős, hazugságokból szőtt figurájával azonosulva harsogta-énekelte: I am Victor, I am Victor, s tudtuk ez volt a pillanat, mikor a jóra való szakmunkásfiú elbukott, s hazugságainak menthetetlen áldozatává vált. Ez a hazugságokból szőtt figurával való azonosulás ma viszont már, mikor nem egy estét betöltő reklámfilmek korában, hanem a reklámfilm hosszú sorozatok korában élünk, mindennapos, s nem egyetlen, felrázó, színdarabot ihlető eset, hanem a gazdaság működését szavatoló tömeges folyamat. Melynek következményein reggelenként, mikor gyermekünk azt mondja, hogy „én Michelangelo teknős, vagy valamelyik pokémon vagyok”, ugyan egy ideig bosszankodunk, de a jó szülőről felépített torz mintának engedelmeskedve meghajlunk az ellenőrzési körünkől kivont kortárscsoport, s azt ellenőrző márkás termékeket gyártó cégek „kreatív” csoportjainak túlereje előtt, s engedelmesen megvásároljuk a rájuk kényszerített termékeket. Velük pedig gyermekeink márkaidentitását.

S hogy ezt a húrt még egy kicsit feszítsem: ezért veszélyesek a Tom és Jerryhez hasonló mesesorozatok, melyek éppen ennek a korosztálynak készülnek, s lényegük, hogy minden élethelyzetre, s minden konfliktusra egyetlen sémával, az erőszakkal válaszolnak, s csak az erőszaktevés agyafúrtsága biztosítja e monotóniát feloldó, a gyermekeket a képernyőhöz elcsalogathatatlanul oda tapasztó változatosságot. A morális képességek kialakulásának kezdeteit 4-6 éves korra teszi a lélektani irodalom, s azt állítja, hogy a másik fájdalmának az átélése, a másik morális ágensként való felfogásának képessége a feltétele annak, hogy teljes értékű felnőtté válhasson a gyermek, érett személyiséggé. Ezek a rajzfilm sorozatok azonban abban a korban alakítják ki a másik fájdalma iránti érzéketlenséget - akárhogy lapítja össze Szuper Jerry Tom-ot, vagy Tom Jerry-t, az abban a szempillantásban, és mulatságos kínlódások közepette visszanyeri formáját -, mikor éppen a másik iránti felelősségnek ki kellene alakulnia. Amiért is ezeket a sorozatokat negatív humanizációs termelő üzemeknek nevezhet-

⁹² Garai László, id. mű, 64-65 oldalak. A Shakespeare idézet Vas István fordítása, a IV. Henrikből

⁹³ Michael Tomassello: Gondolkodás és kultúra, Osiris Könyvtár, 2002.

jük, melyekben a termeléshez szükséges szociabilitás képessége helyén nemhogy úr, hanem negatív rutinokkal feltöltött antiszociabilitást találnak a finoman hangolt munkaállásokat felépítő és ahhoz megfelelő szociális identitásokat igénylő multinacionális vállalatok.

Az így, kisóvodástól a kiskamasz korig felépített márkaidentitások azonban még esendők és könnyen felbomlanak. Hogy a felnőttébb és felnőtt - de az említett módon infantilizált - korosztályok már tartós márkaidentitásokba oszoljanak szét, nemcsak mesterségesen felépített és leváltott sztárokra - mint példaképekre! -, nemcsak kortárs csoportokra van szükség, hanem egy olyan egész intézményhálózatra, amely ezekbe a felkínált márkaidentitásokba tereli az említetteket és ott meg is tartja őket. A sztárok köré épülő divat üzlet hatalmas ágazata - a bemutatótól a divatlapokig, vagy réteglapokig, ahol mindenki a maga - márká - identitásának megfelelő túlkínálattal találkozhat, a következő nagy humángazdasági ágazat, amely a túlkínálati piac által igényelt identitáskészlet megtermelésében aktív szerepet játszik. S végül egy olyan hálózat teszi teljessé ezt a gazdaságot, amelyet szintén jól ismerünk, de csupán egyes marketing technikaként tartjuk számon. A márkaklubokról van szó, s a működtetésükhöz kimunkált eljárásokról. A márkás termékek nemcsak önmagukban léteznek, hanem egy teljes identitástermelő és megtartó szociális intézmény hálózattal, termelő üzemek szorosan és pontosan egymáshoz illesztett sorával együtt részei a mai túlkínálati piacnak. A márkaidentitás akkor lehet tartós, s akkor elégítheti ki azt az alapvető emberi szükségletet, hogy társadalmilag elismert identitással rendelkezzen mindenki, ha léteznek azok a szociális csoportok, ahol a jelzett, esetünkben márká identitások elismerésben részesülnek. Az egyszerű kínálati piac még csak a mesterséges igényfelkeltésben ért el „eredményeket”, s rábízta a már akkor is bontakozó, de még szorosan a társadalmi osztályokhoz, vagy rétegekhez kötött márkaidentitások kialakulását a spontán társadalmi folyamatokra. Rá is bízhatta, mert azok még elegendőek voltak ahhoz, hogy a kínálati piac zavartalanul működjön. A túlkínálati piac érzékeny egyensúly viszonyai közepette azonban a fogyasztási folyamat másik végét is ellenőrzés alatt kell tartani, ezért szükségessé válik olyan mesterséges társadalmi mezők felépítése, amelyekben a termék által igényelt identitások élni képesek elismerést kiváltó életüket. Ezek a mesterséges társadalmi mezők a márkaklubokban realizálódnak. Azokban a márkaklubokban, ahol a terméket - és nem valamely, a közösség szempontjából létfontosságú funkciót, tulajdonságot vagy értéket - megszemélyesítő sztárok jól kiszámított ütemezéssel megjelennek, hogy állandóan megerősítsék a hasonulási igényeket, s újra és újra definiálják a márkán tett minimális, ámde újabb vásárlási hullámokat elindító változtatásokkal a követendő mintát. Ők, illetve az őket mozgató „kreatív csapat” azután gondoskodik arról, hogy vetélkedők során, a természetes kiválasztódás látszatát keltve kiépítsék e márká - identitás - mezők véleményvezér figuráit, akik esetleg beavatottai is a termékmegújítási ciklusoknak, s akik tekintélyüknél fogva terelhetik a mezői identitásokkal rendelkezőket a termelési ciklusok hullámhegyein és völgyein keresztül. E terelgetés célja, hogy a márkaidentitást felvettek folyamatos újra szocializációjával a termelési ciklusok útvesztőin keresztül is megtartsák tömegeiket. A feszültségekkel és hatalmi egyenlőtlenségekkel együtt kiépített márkaidentitás mezők zavartalan működtetéséhez a reszocializálás humángazdasági eljárásai nem elegendőek, ezért azokat egy ál, pontosabban negatív humanizációs eljárással is a márkához kötik. Az embernek ugyanis, mint azt minden komoly lélektani irányzat is tanítja, alapvető szükségletei közé tartozik az erkölcsi elismertség, az erkölcsi identitás is, melyet a humanizálás termelési folyamata biztosít a mindenkorai társadalmak számára, amelyeknek éppúgy szükséglete ez az identitás. Hogy egyetlen identitás sem lehet teljes a morális, vagy humanizációs identitás nélkül, azt felismerte a márkaidentitás építők kreatív csapata is, ezért a szimplán szociális márkaidentitást a márkahűséggel és intézményrendszerével is kiegészítik. A márkaklub tagjai, vagy egyszerűen csak rendszeres vásárlói „hűségkártyát” kaphatnak, ha elegendő - kicsi - vásárlásra ragadtatják magukat az adott termékből, s az újabb vásárlásokkal elérhető „hűségpontokkal” gyarapíthatják a márkához tartozásukat, immár morálisan is

felszerelt márkaidentitásukat. A legtöbb hűségpontot gyűjtők pedig nemcsak a pontok arányában kapott filléreket vásárolhatják le az adott márkából, hanem „értékes” autókat, utazásokat vagy más márkatermékeket kapnak. A márkahűség már önmagában is a negatív változata az emberi viszonyokat jellemző hűségnek, de a hűségpontokért kapott fillérekkel, illetve jutalmakkal együtt már a pusztá számítás kategóriája alá, azaz a hűség ellentétébe kerülnek.

Amint a humángazdaság tartományainak vázlatos felsorolásakor jeleztük az ember nemcsak elismert morális identitás nélkül nem lehet teljes, de a transzcendens, vagy univerzális identitás nélkül sem. S a márkaidentitás tervezői és sorozatgyártói erre az alapvető emberi szükségletre is gondoltak. Nem kisebb szakértő, mint György Péter nyilatkozta egy néhány éve a Bartók Rádióban elhangzott rádióriportban, hogy a középkori templomokat a modern korszakban felváltó bankok helyett későmodern, illetve globalizált korunkban a bankok helyén most a bevásárló központok töltik be a templom szerepét. S állítása csak akkor meghökkentő, ha nem vesszük figyelembe azt, hogy a templom nemcsak a transzcendencia iránti igény kielégítésének, s a transzcendens identitás tartomány gyakorlásának a színhelye, hanem egyes felfogások szerint a népbutításnak is. S a bevásárlóközpontok mindkét igényt kielégítik: a mindennapi márkaidentitást evilági keretek közt transzcendálják, s transzcendenciájukban gyakorolhatóvá teszik, s mindezt úgy, hogy valóban a butítás eszközei. Ha többre nem is gondolunk, mint hogy „suhogós” tömegek számára egész vásár- és ünnepnap elfoglaltságot és kielégülést jelent a Plázák családi keretek közti látogatása, a negatív templom és negatív transzcendens identitás, a spiritualizálás fordítottjának technikájával való megerősítésének helye bizonyítja György Péter észrevételének meghökkentő volta ellenére is megalapozott voltát.

A márkaidentitás nem lenne teljes, ha nem alakítana ki hordozói számára saját, mások által nem, vagy csak nehezen követhető, érthető nyelvet. Talán volt szerencséje némelyikünknek acid-osokat, vagy rep-eseket hallgatni, vagy Depeche mode-osok és deszkások között lenni. Aki akár rövid időt is eltöltött, az tudja, hogy nemcsak verbális, de zenei és tánc nyelvet is kialakítottak a kreatív csoportok a márkaidentitások számára, sőt öltözkük „nyelve” is élénk eltéréseket mutat e csoportoknak. Ami azt jelenti, hogy narratív- és diszkurzív identitásépítésre is lehetőség nyílik ezekben a márkaklubokban. Az elbeszéléseket, illetve vitákat azonban úgyszintén nem bízhatják a véletlenre, ezért a réteglapokban, illetve rádiós- és tévés rétegműsorokban a mindenkor termelési ciklusoknak megfelelően problematizálják, tematizálják és valorizálják⁹⁴ erre szakosodott, íróipari bérmunkások - esetleg mit sem sejtve, mint Garai László idézett katonái, arról hogy előre programozott minták kiteljesítői csupán.

A felsoroltakat összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a kínálati piac igényeit kielégítő humángazdaság társadalomszervezete a szemünk előtt teljeseedik a kisgyermekkorban még csak kortárs csoportból egy egész, ámde mesterségesen felépített és újratermelt **nemzedéki társadalmi valósággá**. Olyan társadalmi valósággá azonban, amely belül is és egymástól is mély, de mesterségesen kivájt szakadékokkal van elválasztva. Ha az előző példában szereplő deszkások és Depeche mode-osok közti viszonyt felidézzük, válik láthatóvá, hogy a nemzedéki valóságok márkaidentitásokkal vannak felosztva és rétegezve, s ezek között az identitások és rétegek között kissé erős, de a valóságnak megfelelő „gazdasági gyűlölet,” sajnos a felszín alatt e nélkül is meglévő, de ezekre épített és a márkaidentitásokban manifestált és kiélezett gyűlölködéssé erősödik fel. A két említett márkaidentitást hordozó réteg, ha találkozik, legkevesebb megköpködik egymást, de nem ritka, hogy találkozásuk, mint szerző

⁹⁴ A problematizáció, tematizáció, valorizáció kérdésköréről bővebben A médikrácia, mint a puha diktatúra kivitelezője című írásomban - Juss, 1989, 4. szám, 1-20 oldal - illetve a megjelenés előtt álló, Jelentéstér című dolgozatomban írtam.

egy Hősök terei találkozásuk tanújaként beszámolhat róla, rendőri beavatkozást igénylő véres verekedéssé fajul - mint az egész estés, vagy hosszú sorozatos, márkaidentitást építő reklámfilmekben, mint például a BMX banditák még ártatlannak nevezhető filmjében is, számukra ez előíratott.

Mindezek a példák a későmodern kínálati és a globalizált túlkínálati piacok paradox humángazdasági igényeit mutatják, ami, hogy tovább lépünk mondanivalónkban, a nemzeti embervagyonnal való gazdálkodás racionális keretek közt tartását teszi lehetetlenné, megmutatva a racionális piacgazdaság irracionális eredményekhez vezető voltát: a nemzeti embervagyont, a termelést is veszélyeztető fogyasztói karakterekbe és identitásokba, mester-ségesen felépített nemzedéki valóságokba kényszerítő-csalogató eljárásaival voltaképpen nem bővítetten termeli újra, hanem lepusztítja. S ezzel nemcsak jelentős és érzékeny vagyoncsökkenést okoz egyénnek vállalkozásnak és nemzetgazdaságnak egyaránt, hanem legfőbb akadályát képezi annak, hogy az ebben a csapdában vergődő nemzetgazdaságok, illetve vállalatbirodalmak világpiaci versenyképessége fennmaradhasson. Ami, tovább fűzve a gondolatot, azt is jelenti, hogy az ily módon felépített piacok, mert önfelszámoló módon működnek, külső kontrollra szorulnak, hogy belső ellentmondásaik káros következményeivel szemben azokat meg lehessen védeni. Mert az kétségtelen, hogy ezen önpusztító jellegük ellenére a piacok, amint az a műgonddal alkotó előmunkás és a puritán, vagy mértékletes fogyasztó párosát igénylő keresleti piaccal kapcsolatban is kiderült, pozitív funkciókat is betölthetnek. S annak áthághatatlan akadályát nem látjuk, hogy túlhaladván a piacfejlődés jelen fokán olyan humángazdaságot igénylő piaci szerkezetet kísérletezzünk ki, amely a racionalitást visszatereli abba a mederbe, amelyben még pozitív, s nem önellentmondó, önfelszámoló tendenciák tobzódnak ellenőrizhetetlen kavargásban.

A társadalomgazdasági szemléletű humángazdasági elbeszélés lehetővé tette, hogy megértsük a munkaerőromlás rendkívül mélyen a modern gazdaság szerkezetébe rejtett ellentmondás okait, azt, hogy a túlkínálati piacnak egymással ellentétes karakterű és identitással rendelkező termelőre és fogyasztóra van szüksége, s hogy ezen az ellentmondáson belül jelenleg a fogyasztói márkaidentitás negatív hatásai képezik a túlsúlyos mozzanatot. A klasszikus kínálati piac korában még megoldható volt ugyanis, hogy ugyanaz a személy reggel hattól délután kettőig mesterszakmunkásként legyen fegyelmezett és felelős szakmunkaerő, s délután kettőtől másnap reggel hatig hedonizáló fogyasztó legyen. Megoldható volt, mert még léteztek azok a szerves közösségek, amelyek ezeket az ellentétes identitás elemeket fegyelmezett és felelős integrációba voltak képesek szervezni. A túlkínálati piac által feltételezett, megkövetelt és felépített nemzedéki társadalmi valóságok azonban éppen fordítva, a fegyelmezetlen, felelőtlen és áttekintéssel nem rendelkező fogyasztó, zurnaliszta fordulattal, a „konzumidióta” márkaidentitása asszimilálja a corporate identity-t. S az ismétljük, feltétlenül ható NDK-s, szovjetbirodalmi lustaság leszerelő hatásának felszíne alatt éppen ez a márkaidentitás által asszimilált, és elbukott corporate identity az, aki már nem felel meg a későmodern, s még kevésbé a globalizált korszak termelési követelményeinek. A megoldást a társadalomgazdaságtan, s a szemlélete által feldúsított humángazdasági eljárások hozhatják meg erre a rendkívül veszélyes, mert önfelszámoló tendenciákat hordozó ellentmondás számára, s indíthatják el a munkaerőromlást egy újra felívelő, termelőt és fogyasztót pozitíven integráló személyi erőforrás „növekedési”, pontosabban fejlődési-megújulási pályáján. S ha el akarjuk kerülni, hogy „egyetlen természeti forrásunk” a magyar munkaerő, amint arra az idézett globalizált cég elvonulási veszélyek már mutatnak figyelmeztető jeleket, végképp versenyképtelenné váljon a globalizált gazdaságban, kiemelt figyelmet kell fordítanunk humángazdaságunk megerősítésére, a kor követelményinek megfelelő felelős, áttekintéssel rendelkező és fegyelmezett - fáf - humán erőforrás termelésre.

2. a nyilvános identitástermelés gazdasági ellentmondásai

A munkaerőromlás a nemzedéki valóságot felépítő és működtető intézményrendszer ellentmondásaival is szoros összefüggést mutat, s ennek az intézményrendszernek, mint példánk-ból ez világossá válhatott, a széles és a szűk értelemben vett média egyaránt meghatározó részét képezi. De mert a médiumokra, különösen a leghatékonyabbra, a televízióra, a közgazdaságtani elbeszélés fogyatékoságai miatt csak, mint szórakoztató, vagy éppen nevelési funkciókat ellátó vállalkozásokra gondolunk, nem láthatjuk belső, a nyilvános identitástermeléssel összefüggő gazdasági ellentmondásait. S mert nem láthatjuk, kerülünk abba a helyzetbe, hogy a mérhetetlen veszteségeket okozó médiumokat tekintjük nyereségeseknek, s veszteségeseknek a hasonló nagyságrendű nemzetgazdasági nyereségek termelő médiumokat.

Annak érdekében, hogy ezt a paradox helyzetet felgöngyölíthessük, magyarázhassuk, és megoldási javaslatot tehessünk, ismét egy Nobel-emlékdíjjal jutalmazott, a klasszikus közgazdaságtan maga mögött hagyott gazdasági gondolkodót, Joseph Stiglitz-et idézek fel. Stiglitz volt az, aki a klasszikus közgazdaságtan szent kategóriáját, a racionalitást a költségek felől vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy az nincsen jól definiálva.

A klasszikus közgazdaságtanban ugyanis az számít racionálisnak, ha egy vállalkozás a saját üzemköltségeihez mérten ér el többletbevételt, profitot a piacon. Stiglitz, a társadalmi költségek felmutatásával, a piaci kudarcok eseteit vizsgálván, azt példázta, hogy az üzemi költségek alapján racionálisnak számító vállalkozások nemzetgazdasági, vagy - tegyük hozzá - világgazdasági szinten, ahol nemcsak az üzemi, hanem a társadalmi költségekkel is számolni kell, irracionálisak lehetnek, mert a másoknak okozott károkkal együtt már nem nyereséget, hanem veszteséget termelnek.

„Két döntő különbség van azonban a társadalmi és a magánszektorbeli költség-haszon elemzés között

1. Az üzleti vállalkozások számára egy üzleti tervnek csak azok a következményei érdekesek, amelyek befolyásolják a projekt nyereségességét. A kormányzatot azonban a lehetséges következmények sokkal szélesebb köre is foglalkoztatja. Egy duzzasztógát esetében lényegesek lehetnek a környezetvédelmi szempontok; fontos lehet az, hogy a projektben szereplő körzet vajon nem a folyó üdülési övezetére esik-e.

2. Az üzleti vállalkozás piaci árakon számolja, hogy mennyit kell fizetnie a termelési inputokért, és mennyit kap majd az outputok ellenértékeként. A kormányzati szektor esetében két olyan eshetőség van, amikor a projektek értékeléséhez nem piaci árakat alkalmaznak: (a) Sok esetben előfordulhat, hogy valójában nincs piaci ár, mert a kibocsátásokat és a ráfordításokat nem forgalmazzák a piacon. A tiszta levegőnek, a megmentett életeknek, vagy például egy erdős természeti környezet megőrzésének nincs piaci ára. (b) Más esetekben a piaci árak nem a valódi társadalmi határköltséget és határhasznót képviselik.⁹⁵”

A társadalomgazdasági elemzés még a társadalmi költségeknél sem áll meg, a költségek között számol: egyrészt a környezeti költségekkel, másrészt a humán költségekkel, s az itt fel nem sorolható egyéb, társadalomgazdasági nézőpontból nyilvánvaló költségekkel, mint például egy veszteségtermelő társadalmi valóság felépítésének és működtetésének a költségeivel. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy társadalomgazdasági szempontból mindaz költségnek számít, ami egy adott, természeti környezeti létfeltételeit magába foglaló társadalmi valóság - például egyéni vállalkozások révén is megvalósuló - megújított-bővített újratermelése során, egyéni, társasági, illetve nemzetgazdasági szinteken költségként merülhet fel. Az így felmerülő költségeket együttesen „teljes költségnek” nevezzük. A klasszikus közgazdaságtan

⁹⁵ Joseph E. Stiglitz: A kormányzati szektor gazdaságtana, KJK Kerszöv, 2000. 282. oldal

üzemköltség alapján számított racionalitás fogalma érvényét veszíti a társadalmi költségek alapján kalkulálható racionalitás fogalommal szemben, mely szerint egy vállalkozás abban az esetben működik racionálisan, ha társadalmi költségei meghaladják egyéni és társadalmi hasznait, s ekkor ezt a vállalkozást szociálisan racionális vállalkozásnak tekinthetjük. A teljes költség alapján számított, azaz társadalomgazdasági racionalitás fogalomhoz viszonyítva pedig még a szociális racionalitás is részlegesennek bizonyul, mert e fogalom szerint csak az a vállalkozás - legyen az egyéni, társasági, közösségi, vagy állami akár - tekinthető racionálisan működőnek, amelynek egyéni, társadalmi és teljes hasznai meghaladják az általa okozott teljes költséget.

Nos, ha a költségeket ilyen szemmel tekintjük, akkor egy-egy vállalkozás, köztük bármelyik médium működésének finanszírozhatóságáról akkor kapunk reális képet, ha az imént jelzett teljes költség fogalmat használjuk.

A médiumok, esetünkben a közszolgálati és a kereskedelmi televíziók finanszírozhatóságának kérdését is e teljes költség számítása alapján ítéldhetjük racionálisan megoldhatónak, vagy racionálisan éppen finanszírozhatatlannak. S mikor e televíziók finanszírozhatóságának kérdését vizsgáljuk, akkor egyértelműen ki kell mondanunk, hogy a médiumok, s különösképpen a televíziók - akárcsak a más munkákból már közismert iskolák - egyrészt kitüntetett szereplői a humángazdaságnak, humángazdasági termelő intézmények is, másrészt, többek között a nemzedéki valóságok kiépítésében az előzőekben vázolt szerepük miatt a társadalmi valóságok megtermelésében is fontos szerepet vivő, társadalomgazdasági termelő intézmények is. S mint ilyenek, alapvető hatással lehetnek, s vannak is a nemzetgazdasági viszonyokra: a nemzeti vagyoni, a nemzeti jövedelemre és a nemzetgazdaság világpiaci versenyképességére egyaránt.

Amikor a közszolgálati és a kereskedelmi televíziók finanszírozhatóságáról folynak viták hazánkban, akkor a már említett, száz év előtt is elavultnak számító gazdasági szemlélet alapján vizsgálják a kérdést:

- a kereskedelmi televíziók finanszírozhatóságánál a klasszikusan hibás üzemgazdasági költségekből indulnak ki, abból a költség típusból, amely teljességgel érzéketlen mind a társadalmi, mind a teljes költségre, csak az egyéni költség-haszon számítások alapján minősít egy-egy vállalkozást racionálisnak. Ráadásul ezt a költség-haszon számítást egy olyan korlátozott piacon, a reklámpiacon elért eredményei alapján kalkulálják, ami, éppen lehatároltságánál fogva, lehetetlenné teszi, hogy a kereskedelmi tévéket humángazdasági-, illetve társadalomgazdasági termelő intézményekként egyáltalán érzékelhessük.
- a közszolgálati televíziók finanszírozhatóságára, illetve finanszírozhatatlanságára vonatkozó érvelések hasonló színvonalon állnak, hasonló szemlélettel válogatott érveket alkalmaznak a vitában. Ebben az elbeszélésben a közszolgálati televíziók ugyanolyan korlátozott gazdasági tartományban nyernek elhelyezést, mint a kereskedelmi reklámpiacon: az államháztartásban, az állami költségvetésben. S mert ezeket e tévéket is kulturális-szórakoztató intézményeknek tekintik, ezért a régi beidegződések szerint az államháztartást feleslegesen terhelő, forrásemésztő intézménynek tekintik, melyre a „maradék elv” szerint fordítanak, ha fordítanak költségvetési pénzeket.

Arról, hogy a kereskedelmi televíziók milyen társadalmi, illetve milyen teljes költséggel dolgoznak, ejtettünk néhány szót, de hogy konkrét médiagazdasági következtetésekre juthassunk, tekintsük át még egyszer e médiumok költségszerkezetét:

- kiindulásként elfogadhatjuk a klasszikus ökonomiai elbeszélés által definiált üzleti költségeket, melyek természetes módon a kereskedelmi tévé formában vállalkozókat terhelik
- az üzleti költségeken felül felmerülnek társadalomgazdasági értelemben vett humángazdasági költségek is e tévék működése nyomán.
- végül azokat a társadalomgazdasági szemlélettel feltáruló költségeket is figyelembe kell vennünk, amelyek a szerves társadalmi valóság belül és egymás között is ellenséges viszonyban álló nemzedéki valóságokra tagolásából, s e nemzedéki valóságok kiépítéséből támadtak

A felsoroltak a teljes költségeknek csak egy részét teszik ki, például a származékos, de számottevő környezeti költségeket nem vettük figyelembe. Ha áttekintjük e költségeket azonban arról győződhetünk meg, hogy ezek is minden képzeletet felül múlnak. S különösen akkor állhatunk értetlenül ezen elkeserítően magas költségek előtt, ha, azt is látjuk, hogy a kereskedelmi tévék által okozott költségeket kiknek kell megfizetniük:

- az üzleti költségek - ennek nagyságáról, a koncessziók átláthatósága miatt megközelítőleg pontos képünk van: évente tíz az elsőn milliárd forint valahányszorosát tesz ki ez az összeg -, látszólag, a kereskedelmi tévé formában vállalkozókat terhelik. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy bevételeik a reklámpiacról származnak, a reklámok „végső teherviselői”, „végső fizetői” viszont azok, akiket a nemzedéki valóság valamely márkaidentitásának kelepécéjébe csalogatnak, a reklám-, illetve a márkás termékek fogyasztói.
- a humángazdasági költségek jellegéről a munkaerőromlás, és a konzumidiótákká tévő márkaidentitás kapcsán felvázoltakban már szóltunk. Nagyságáról azt mondhatjuk, hogy ennek a termelői identitás asszimilálására elegendő erővel bíró fogyasztói identitásnak az egyéni és nemzetgazdasági szinten jelentkező költségei olyan mértékűek, amelyek megroppanással fenyegetik a legfejlettebb nemzetgazdaságokat, sőt az azoknál is nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező globális vállalkozásokat is. S hogy Magyarországon hol tart ennek a fogyasztónak a tömeggyártása, elegendő utalnunk a különböző reality show-kra. Amely valóság-sók, az új rendszer berendezkedésének kezdeteikor felvázolt terveket idealista álmokként megghiúsító, akkor elképzelhetetlennek tűnő „sztárokat” építenek, s kínálnak fel a márkaidentitás gyártó gépezet által már minden reflexiós képességétől megfosztott tömegember-fogyasztónak azonosulásra. Például „Majka művész urat,” aki napjainkban hakni körutakon fejezi be megtervezőinek álmait, s szedi nemcsak forint milliókban, hanem a nemzeti embervagyonunkból is áldozatait.⁹⁶ Majka művész úr társadalomgazdaságtana például azt a kérdést veti fel, hogy ennek az általános konzumidióta „szociális karakternek”, aki számtalan identitásalakzatnak vált vonatkoztatási személyévé, a felépítésébe és terjesztésébe a kereskedelmi televíziók hány forintot ruháztak be, s ez a „humángazdasági beruházás” e tévéknek mennyiben térült meg? Továbbá, hogy mekkora egyéni veszteséget okozott e karakter az általa generált szociális identitás alakzatokat felvevőknek, őt utánzóknak azzal, hogy munkaerőként csökkentek foglalkoztatási esélyeik? Végül, hogy e kereskedelmi-humángazdasági beruházással az egyéneknek okozott károk mekkora veszteséget okoztak a nemzeti humánvagyonban, mennyiben járultak hozzá a fiatalok szociabilitási hiányaihoz, s ez mekkora nemzetgazdasági veszteségeket okozott azzal, hogy az igényes globalizációs vállalkozások kénytelenek tovább állni országunkból? Ha becsléseket végzünk erről az egyéni, humángazdasági és nemzetgaz-

⁹⁶ A valóság show-k és Majka hatékonysága sokáig előttem is érthetetlen és hihetetlen volt, mígnem egyik főiskolánk végzős hallgatójának külső konzulenseként témavezetője nem lettem szakdolgozatának, mely egy észak-dunántúli kisváros és a vonzáskörzetében lévő három falu iskolás gyermekeire tett hatásukat dolgozta fel, s mutatta meg meggyőzően azt a romboló hatást, amit e gyermekekre kifejtettek.

dasági veszteség halmazról, akkor a tíz a harmadikon milliárd forintot megközelítő nagyságrendnél, az üzleti költségek ezerszeresénél tartunk. S amint a felsorolásból látható, ezek a költségek nem a kereskedelmi tévék tulajdonosait, hanem közvetlenül a konzumidiótákká alacsonyított tömegeket, közvetve az egész nemzetgazdaságot terhelik, nekik, nekünk kell megfizetni azokat a költségeket, melyek elviselhetetlensége már a legfejlettebb nemzet- és globalizációs gazdaságokban is rémületet keltett.

- a társadalomgazdasági költségek meghatározó részét a nemzedéki valóság kiépítésének a költségei képezik. Egy nemzedéki valóság kiépítése, mint felvázoltuk, rendkívül összetett gépezetet kíván, amelyben a kereskedelmi tévék csak egynek számítanak. Igaz ez az egy, mert valóban milliókhoz jut el, és folyamatosan, a leghatékonyabb valóság-termelő intézmény - s ennyiben érvényes a valóság só elnevezés: nem a valóságot mutatják be, hanem valóságot építenek -, s ezért főszerepet visz ebben a színdarabban. A nemzedéki valóság kiépítésében, a valóságépítésbe való beruházásban a kereskedelmi tévéknek nem szükséges a már említett üzleti költségeken felül investálniuk. Az ezen investíciók által okozott károk azonban még a humángazdasági veszteségeket is nagyságrendekkel haladják meg. Közismert, hogy egy poharat mennyivel könnyebb eltörni - egy pillanat műve mindössze -, mint előállítani; a bányászattól a szállításon át az üvegfúvóig és csiszolóig tartó úton akár százak kezén is át kell haladnia, míg ihatunk belőle. Hasonló a helyzet a társadalmi valóságokkal is. Összetörni történelmi léptékekkel mérve pillanatok alatt lehet őket - igaz felszámolásukhoz, éppúgy, mint az üvegcserepek megsemmisítéséhez, sok emberöltőre van szükség -, egy új valóság felépítése azonban, különösképpen, ha nem minimál-énekből, hanem teljes személyiségekből kívánjuk az újjáépítést elvégezni, történelmi korszakokat igényel. S mikor ezeknek az önfelszámoló nemzedéki valóságoknak a helyén újraépítendő alkotási feltételeket biztosító társadalmi valóságot kívánnánk építeni, vagy hagyni, hogy a szabad polgárok maguk építhessék azt fel, akkor egész történelmi korszakokra van szükség. S e történelmi korszakok során felmerülő összes költséget, a széles értelemben vett társadalmi tőke mennyiségét is kalkulálnunk kell, ha ebben a nemzeti társadalmi vagyonban felmerülő - s nemzeti társadalmat, mint például az oszmán gyarmatosítás tette, teljes történelmi korszakokkal visszavető - társadalomgazdasági költségeket akarjuk feltárni. Ennek nagysága már nem fejezhető ki tíz valamely kis hatványával szorzott milliárdokkal, annál sok nagyságrenddel nagyobb.

Természetesen a nemzeti embervagyonban, illetve a nemzeti társadalmi vagyonban bekövetkezett veszteségeket nem a kereskedelmi televíziók okozzák teljes egészükben, de meghatározó részük van e költségek kialakulásában. S ha az általuk a reklámpiacon realizált hasznokat egybevetjük az egyéni, humángazdasági és nemzetgazdasági szinteken okozott veszteségekkel, akkor azt mondhatjuk, hogy működésük miközben a vállalkozás szintjén profitábilis, nemzetgazdasági szinten mérhetetlen veszteségeket okoz. Ennél fogva működésük, s működésük engedélyezése, társadalomgazdasági szempontból teljességgel irracionális, viszonylag kis befektetéssel mérhetetlen veszteségeket okoz.

Ennek éppen a fordítottja mondható el a közszolgálati televíziókról, melyek meglehetősen kis befektetéssel ugyanolyan nagyságrendű hasznokat hajtanak egyéni, állam- és nemzetgazdasági szinten egyaránt. A közszolgálati televíziók, ha rendeltetésszerűen működnek, s nem, mint hazánkban az egyik közszolgálati televízió valójában kereskedelmi tévéként, egyfelől humángazdasági, másfelől társadalomgazdasági termelő intézményekként működnek. Finanszírozásuk ezért nem egyszerűen az állami költségvetést terhelő, s végképp nem felesleges kiadás, hanem a piactgazdasági vállalkozásokénál - ha azok egyáltalán nyereségesek - nagyságrendekkel profitábilisabb vállalkozások, a finanszírozásukra fordított költségvetési összegek pedig a piactgazdaságban elérhetőnél nagyságrendekkel nagyobb hasznot hajtó beruházásoknak tekinthetők.

A klasszikus ökonómiai felfogásban a közszolgálati televíziók nem termelő, hanem szolgáltató intézmények, melyek ennél fogva nem is hoznak „hasznot”, működésüket költségvetési forrásokból lecsípett összegekkel kell támogatni. Ezzel szemben a - hangsúlyozzuk még egyszer, az OECD országokban általánosan elterjedtnek tekinthető - társadalomgazdasági elbeszélés világosan megmutatja, hogy a közszolgálati televíziók elsőrendű fontossággal bíró termelő intézmények. Megkülönböztetett jelentőséggel bíró részét képezik annak a hatalmas gazdasági termelőintézmény hálózatnak, amelynek feladata a történelmi léptékkal mérve is versenyképes társadalmi valóságok és azokat rendeltetésszerűen működtető humángazdaságok, szociális karakterek és identitáskészletek felépítése, megtermelése. Finanszírozásuk ezért közösségi beruházásnak tekinthető egyfelől a versenyképes társadalmi valóság, másfelől a versenyképes karakterek és szociális identitások termelésébe. Eredményük pedig a nemzeti társadalmi vagyon és a nemzeti embervagyon nemzetközi, világpiaci versenyképessége, amelyek elengedhetetlen feltételét képezik a pártprogramokban oly nagy hévvel ígért jóléti viszonyok kialakításának.

A közszolgálati televíziók által - ismételjük, ha azok nem akarnak kereskedelmibbek lenni a kereskedelmi televízióknál, s a Duna Televízió e tekintetben még tartja magát - is épített társadalmi valóság, s az általuk felemelt vonatkoztatási személyek olyan életkereteket és azonosulási mintákat nyújtanak az országok polgárainak, amelyek mind termelői, mind fogyasztói karaktereikben megfelelnek a későmodern és globalizált korszak termelési követelményeinek. De nemcsak olyan national-, illetve European-identity készlet kialakításában vállalnak nélkülözhetetlen feladatokat s olyan fogyasztói példaképeket állítanak, akik a termelési követelményeknek egyre magasabb szinten felelnek meg, de olyan fogyasztói karaktereket és identitásokat is életre segítenek, akik miközben a nélkülözést messze maguk mögött hagyva az élet élvezetére is hagynak energiákat, s ezért a *fejlesztő fogyasztást* valósítják meg.

A közszolgálati televíziók e jellegük és teljesítményeik miatt ellentmondásban állnak a túlkínálati piac diktálta kényszerekkel, a konzumidióta identitás iránti igényével. Azt is jól láthatjuk, hogy ennek a magára hagyott túlkínálati piacnak az ereje hasonlíthatatlanul nagyobb nemcsak a közszolgálati televíziókéénál, s egy szemtől szembe harcban képes azokat felszámolni, amit némelyikük kereskedelmivé válása is jól bizonyít. Az azonban korábban már láthatóvá vált, hogy ez a piac is, ha nem akarja önmagát is elpusztítani, továbbfejlesztésre vár, s éppen ezt az önfelszámoló, a konzumidiótában realizált önfelszámoló jellegét kell megváltoztatni, ha nem akarja történelmileg rövid időn belül önmagát felemészteni.

Ezért is hibás az az álláspont, amely a közszolgálati televíziókat állami támogatás nélkül kívánja hagyni. A támogatás azonban nem csupán pénzügyi támogatást kell jelentsen, amiről már megmutattuk, hogy valójában nem is támogatások, hanem hallatlanul nyereséges beruházások, hanem a szó nemesebb értelmében vett „politikai támogatást” is. Olyan társadalompolitikára, illetve humánpolitikára van szükség, amely a törvények erejét állítja a versenyképes nemzeti társadalmi, illetve nemzeti embervagyon fejlesztésével foglalkozó termelőintézményi hálózat - amelynek, sok más intézménnyel együtt része a más tanulmányokban részletesen elemzett iskola is - mellé.

Kornai János áldozatok, halasztások, mulasztások, a maguk korában méltán világfigyelmet felkeltett számításainak⁹⁷ felhasználásával könnyűszerrel mutatható ki számszerűen is az, hogy a nemzeti társadalmi- és humán vagyonunk fejlesztésének, s a fejlesztő gazdaságok védelmének elmulasztása tovább mélyíti társadalmi-történelmi elmaradottságunkat a fejlett, globalizált világgal szemben.

⁹⁷ Kornai János: Erőltetett, vagy harmonikus növekedés? Akadémiai Kiadó, 1978.

A társadalmi valóság - és az azt megtermelő társadalomgazdaság - világpiaci versenyképességet megalapozó volta hazánkban közismert, s közismertsége folytán itt nem bizonyítást, csak az alpművek felidézését kívánja meg. Az Európa három történeti régiójáról szóló elméletre⁹⁸ és az annak nyomán keletkezett számtalan gazdasági elemzésre utalok, melyek azt fejtették ki, hogy a fejlett nyugat gazdasági előnyének legfontosabb forrását a középkori és azt követő társadalomfejlődésük, az általuk felépített társadalmi valóságok, s tegyük hozzá, az abban kialakított humángazdaságok, képezik. Amint arról szóltunk, ez a szerves társadalomszervezet és fejlődés, az integrált alkotóképes személyiséget termelő humángazdasággal együtt már a fejlett nyugat egy részén is bomlófélben van. Ez azonban csak annál erőteljesebb felszólítást közvetít számunkra: megfeszíteni erőinket, szövetségre lépni a fejlett nyugat józan erőivel, hogy együttes erővel lefékezzük, s visszafordítsuk önromboló folyamatainkat. Ehhez természetesen nem elegendő a közszolgálati televíziókat finanszírozni, a társadalmi valóság, s annak kiemelt fontosságú humángazdasági tartományának teljes intézményrendszerének fejlesztésére kell, amúgy valóban szűkösen meglévő költségvetési forintjainkat fordítani.

A közszolgálati televíziók finanszírozhatatlanságának tézise e korszerűbb, társadalom- és humángazdasági szemlélet fényében védhetetlenné válik, s oda kerül, ahová való: gazdasági-pénzügyi ideológiaként lepleződik le.⁹⁹ Mert míg a kereskedelmi televíziók kis beruházással mérhetetlen teljes értelemben vett veszteségeket okoznak, s ezen irracionális működésük miatt nemzetgazdaságilag finanszírozhatatlanok, addig a közszolgálati televíziók, mivel kis beruházással hatalmas nemzet- és világ gazdasági nyereségeket hoznak, alkalmas nyilvántartás mellett könnyűszerrel válnak finanszírozhatóvá. Ma a gazdasági teljesítmények számba vétele olyan, hogy a másoknak és másutt okozott nyereségeket - de, mint azt az egészséggazdasági kutatások mutatják meg,¹⁰⁰ a veszteségeket - sem lehet nemhogy nyomon követni, de egyáltalán észlelni sem, azokat az észlelési küszöb alá szorítják régi mechanizmusok. A rég lejárt szemlélet mellett ez is az oka annak, hogy sem a valóságromboló, sem a valóságfejlesztő, sem a humánvagyon csökkentő, sem a humánvagyon fejlesztő-növelő eredményeket nem ismerjük, s nem tartjuk számon. Azok eredményei természetesen jelentkeznek, egyfelől a szerencsés személyeknél, a vállalkozóknál, akik e társadalmi- és humánvagyon ellenszolgáltatás nélkül felhasználják, s az államnál is, amelynek e társadalmi- és humántőke, polgároknál realizálódó nyereségek miatt kisebb erőfeszítést kell tenniük ugyanolyan fejlődés és versenyképesség elérésére. Technikailag természetesen nehezen megoldható, de nem jelent lehetetlen feladatot ennek a teljesítménynek a számba vétele, s ennek megoldása esetén mikron, vagy angström pontosságú számításokkal mutathatók ki a valóság- és embertermelő gazdasági intézmények, s köztük a közszolgálati televíziók beruházásaikhoz mérten hatalmas nyereségei.

* * *

⁹⁸ Melyet hazánkban Hajnal István fejtett ki először Az újkor története című kötetében - reprint kiadás, 1988 -, majd tanítványa Bibó István elevenített fel a tudományos végrendeletének tekintett Az európai társadalomfejlődés értelme című művében - Bibó István Válogatott művek, Magvető könyvkiadó, 1986 -, s a Bibó Emlékkönyv számára írt tanulmányában Szűcs Jenő tett közismertté, 1985, szamizdat kiadás.

⁹⁹ Ezen a ponton válik indokoltá hangsúlyozni, hogy a közszolgálati televíziók veszteségeinek egy részét a napjainkra ismertté vált gazdasági visszaélések okozzák. Az itt kifejtettek azonban, talán mondani sem kell, nemhogy védelmükbe kívánnák venni e visszaéléseket, hanem azok súlyosságát a nemzeti társadalmi- és embervagyonban okozott hatalmas károkozásuk miatt az eddig elhangzott pártpolitikaiknál mélyebben ítéli el.

¹⁰⁰ Vass Csaba: Egészséggazdaság és gazdálkodás a nemzeti egészségvagyonnal. Fogalmi bevezetés. Kölcsény Füzetek, megjelenés előtt.

A nyilvános identitástermelés gazdasági ellentmondásainak végére érve azzal fejezem be mondandómat, hogy a fejlett Nyugatot is izgalomban tartó gazdaságszerkezeti paradoxonok - a munkaerőromlás mögött meghúzódó túlkínálati piac önfejlesztő-önpusztító kettőssége, s ebben a kereskedelmi és közszolgálati televíziók szerepe, illetve finanszírozhatóságukról való vélekedések fordított valósága - a társadalomgazdasági elbeszélés által nyilvánvalóvá és megoldhatóvá válhatnak. Minthogy mind a munkaerőromlás, mind a kereskedelmi és közszolgálati tévék finanszírozhatóságának fordított értelmezése jelen van már hazánkban is, idejekorán van, hogy a nemzeti társadalmi- és embervagyon fejlesztésére - s ennek részeként e gazdaságok és a közszolgálati televíziók finanszírozására - határozott, intézményi konzekvenciákat is vállaló politikai reformok induljanak meg országunkban is.

2. MÉDIA, TERMELÉS, HATALOM

Mára a legszélesebb publikum előtt is ismertté vált, hogy a média nem csupán informálódást szolgál, hogy nem is csak szórakozásra használják a nézők, sem pusztán művelődésre, mostanra az is mindenki előtt világos, hogy a médiának hatalmi funkciója is van. Tisztázatlan azonban az a kérdés, hogy ha a médiának hatalmi funkciója is van, akkor hol helyezhető el a hatalmi rendszerben, egyáltalán mely hatalmi rendszernek a része?

Úgy tűnik, ***túlságosan leköti a figyelmet a botránypolitizálás***, s a kispolitikának az a legkiszorúbb, ámde nagyon látványos territórium, amely a személyek erkölcsi ellehetetlenítésével foglalkozik, hogy rajtuk keresztül a pártokat is diszkreditálja, röviden szólva: az MSZP által gerjesztett, de a FIDESZ-re hárított „gyűlöletkommunikáció”.

Ezért nem jut elegendő figyelem annak az egyszerű és magától értetődő kérdésnek még a felvetésére sem, nemhogy a megértésére, ***hogy*** a gyűlöletkeltés miért ér olyan könnyen célba, ***miért hiszik el az emberek a legátlátszóbb, személyes nyomorúságukban cáfolatukat lelő megtévesztéseket is***.

Szó se róla: a képernyő nagyhatalom, s ami ott történik, az vitathatatlanul nagy befolyással bír az egyszerű, be nem avatott halandókra nézvést, aki ezt vitatná dőreségbe engedné magát bocsátkozni. Mégis, ez a hatalom sem lenne képes oly tartósan sikereket elérni, ha pusztán a képernyő varázslataira lenne utalva, ha előzetesen nem alapozná meg, s utóhatásaiban nem működtetné egy teljes gépezet mindazt: valóságot, a személyiség mélyszerkezetét alkotó társadalmi karaktereket, s az azokat a struktúrában elhelyező identitásokat, ami a képernyőre kerül. Médiaszakembereink azonban - az elszenvedett, de be nem vallott, legalábbis fel nem dolgozott bukások ezt látszanak igazolni -, a közpublikumhoz hasonlóan a képernyő bűvöletében élnek, s talán nem is tudnak arról, hogy az ott megjelenített szimbolikus valóság, s az abban felépített szociális karakterek és identitásalakzatok csak és kizárólag azért fejthetnek ki hatásokat, mert előzetesen és utólagosan hatalmas gyártó üzemek alapozzák meg és teszik a mindennapok részévé befolyásukat. Hiába voltak a jó szándékú, s a hiába való beszéd miatt néha indulatossá is emelkedett figyelmeztetések, a „zseniális politikai pr” teljesítménybe vetett hitük elfedte azokat a mások által sok évtizedes munkával felépített alapokat, s a befogadó intézményeket, amelyek ezt a kétség kívül hatásos „pr” tevékenységet egyáltalán működővé tették.

Ebben a később teljes kötetben kifejtésre kerülő vázlatban ezért arra vállalkozunk, hogy röviden jelezzük azt a mára az amerikai tengerpartokon egymásba folyó nagyvárosokból alakult megapoliszokhoz hasonlóan egymásba épült különböző valóság- és karaktergyártó üzemeket, amivé a média, a klasszikus ismeretközvetítő intézményből átalakult, s amely üzemek összecsiszolt működésének eredménye a gyűlöletkommunikáció sikere, s aminek jóindulatú kiépítése, meggyőződésünk szerint lehetővé tenné a kormányzás visszavételét. Bár az idő már igen előre haladott, talán még nem késő ahhoz, hogy ezeket a valóság és karakter inkubátor intézményeket a mi oldalunkon is felépíthessük.

I.

Mindenek előtt azt kell tekintetbe vennünk, hogy a média már régen nem csak az újságokból, rádiókból és televíziókból áll, s ugyanezért már nem is az a „közvetítő” intézmény, amiként azt útjára indították századok előtt. Közvetítő funkciója természetesen megmaradt, de e funkció mellé még több más funkció is kiépült, amelyek közül most kettőre irányítom a figyelmet: *a médiára, mint termelőüzemre, s a médiára, mint hatalmi üzemre* - annál is inkább e kettőre, mert ezek egymással is szoros összefüggésben vannak.

Lassan három évtizede az időnek, hogy Michel Foucault arra figyelmeztette a politikáról gondolkodók nagyérdemű publikumát, hogy a politikára, s a hatalomra ne mindig az elnyom, korlátoz, kiszipolyoz értékakcentusai alapján gondoljunk, hanem vegyük észre, hogy a hatalom termel, mégpedig valóságot, s a valóság működtetéséhez szükséges társadalmi karaktereket, „szociális identitásokat” termel. A média termelő és hatalmi funkcióját összekötő szillogizmus másik fele pedig úgy hangzik, miszerint a média a hatalom részévé: amiből pedig az a konklúzió következik, hogy valóság- és identitástermelővé, pontosabban szólván rontott valóság- és hamis identitástermelővé vált. Aminthogy a német médiatörvény körüli vitákban felszínre is került, hogy *a média nemcsak véleményformáló, hanem társadalomalakító üzem*. E helyt nincsen lehetősége annak megvilágítására, hogy *a média miért nem negyedik hatalmi ág, hanem egy, a legitim politikai rendszer felett kiépített nemlegitim hatalmi rendszer egyik hatalmi ágának része*; erről egy másik, a mostanihoz hasonlóan kötetnyi fejtegetést igénylő tanulmányban számolhatunk majdan be.

Éppen ahhoz, hogy ez az új, *nemlegitim hatalom* kifejttesse minden eddiginél mélyebben torzító hatásait, *mesterséges valóság- és identitástermelő funkcióját*, volt szükség arra, hogy a médiát ármányos tudorok *összevonják eredetileg más célokra kiépített - s azon funkcióiban is meghagyott - intézményekkel egyetlen összefüggő, és mégis különállónak látszó hatalmas gépezetté. E hatalmas gépezet nemcsak mesterséges valóságokat, s nem is csupán hamis identitásokat termel, de a védekezési képességüktől előzetesen megfosztott áldozatait* - tévedés ne essék, nem vezetői, hanem - *identitás-karrierpályákon a hatalom számára mindenkor változó célokhoz el is vezeti*. E fondorlatos pályáknak, a rajtuk néha terelgetésnek, többnyire azonban édes-keser érzelmekkel fogadott végig kergetésnek sokféle útja-módja van, amelyek leglényegesebbjeit is valóban csak egy teljes kötetben vázolhatnánk fel, ezért most csak kettőt emelünk közülük ki.

I.1.

Az elsőről, egy ártatlannak tűnő, de szinte minden másnál lényegesebb fondorlatról, a nyelvi manipulációról csak éppen említést teszünk. Ami manipuláció a róla szóló sok-sok beszély ellenére is lényegének közelségébe akkor enged csak, ha - Heideggerre tekintve - észre vesszük, hogy *olyan világban élünk, amilyen nyelven beszélünk*. Ha édesanyánk például mágikus nyelven beszélte el világunkat apró gyermekkorunkban, akkor azt, mit mai, modern materialista kiképzés után vegyi, vagy elektromos jelenségnek tudunk, azt manók, tündérek, lidércek fényeként éljük át, s varázslatokkal próbálunk kegyeikbe férközni, vagy őket legyőzni. Mert akkor valóságunk egésze, nemcsak hiedelmeink, lesz mágikus, akkor mágikus valóságban élünk, intézmények körében, melyeket ma nevelődve éppannyira nem tudjuk rendeltetésszerűen használni, mint ama nevezetes jenki, aki Mark Twain jóvoltából Arthur király udvarában találta magát. Idézzük csak fel régidők pásztor csillagászeit, s láthatjuk, hogy még a tudomány, mely kétségtelenül az volt akkortájt már, is alá van vetve a nyelv által felépített szimbolikus valóságnak, mely a létezők határaival, a valósággal együtt kijelöli, kik

lehetünk, mifélek: táltosok, rontó pálok, vagy gyógyító emberek, szentek, kárhozottak, vagy egyszerűen csak teremtetek. És még tovább is a nyelv belső rejtelseibe, ha hatolunk, megpillanthatjuk: a különös lénynek, a nyelvnek, a verbális mellett a metakommunikatívnak és a képinek is, azon túl, hogy „valóságképző” munkái is vannak, vannak olyan tulajdonságai is, amelyekkel a kulturális, a világértelmezéshez szükséges szuverenitást is visszavonhatják fondorlelkű mediátorok azoktól, akiknek kimódolásuk híján a nyelvnek e nevezetes eszközeiről tudomásuk nincsen. ***A performatívok kínálják magukat a nyelvi erőszakra, a szabadságkorlátozásra***, azok az alakzatok, amelyek nemcsak leírnak valamely személyt, tárgyat, vagy ideát, hanem egyúttal azt is meghatározzák, hogy azokat hogyan kell értelmezni, mire kell vonatkoztatni, milyen más jelenségekkel lehet azokat kapcsolatba állítani, s melyek azok, amelyekre vonatkoztatásuk büntetés terhe mellett tilos. Ezek a performatívok, ott belül, a fejünkben, amelyről azt véljük egyedül sajátunk, oly bensőséggel, melyre más részünk csak áhítozhat valóságos kognitív térképeket építenek fel a hatalomépítette szimbolikus valóságról, s valamely KRESZ utasításokhoz hasonlóan utasítanak, hogy ebben a szimbolikus térben hogyan közlekedhetünk, s mely felfedező utakra térés tilos. E nyelvi mesterkedés persze a mindennapokban, szerelmi és baráti kapcsolatokban is felismerhető, professzionálisan azonban csak szélhámosok, s médiaguruk alkalmazzák a nyelv e parancsoló, az „olvasat-képzést” ellehetetlenítő eszközeit, s ezáltal fosztják meg kiszemelt áldozataikat a „nyelvi-kulturális,” ámde voltaképpen létalkotó autonómiától, az ontonómiától, s a működtetéséhez szükséges szuverenitástól. Minek következtében rejtettnek, titkolt belsőnek tűnő világunk is ezen utasítások szerint épül bennünk fel, s sajátos belénk.

I.2.

A másik példa, amely kapcsolatban áll ez iménti szimbolikus, ám elszenvedői számára megédesített diktatúrával, szélesebben merít az imént hivatkozott intézményrendszerből, annak alapján, hogy a média, mint mondtuk, már nemcsak a televíziót jelenti, vagy a rádiót, a lapokat. Ezeket is persze, de számos mást is: a ***társadalom- és humángazdaságok részét képező valóság- és karaktertermelésre szakosodott üzemek szervezeti hálózatát, amivé mára a média és az őt kiszolgáló, illetve továbbvivő, realizáló intéstíciók váltak***. S látnunk kell: ***ezen a ponton az évszázadokon keresztül külön tartott gazdaság és hatalom összeforr: a mai hatalomnak - s benne a médiának - az a legfontosabb teljesítménye, hogy képes valóságot, s azt működtető karaktert és konkretizálására szolgáló identitáskészletet építeni, majd újjáépíteni a valóság- és humánforrás termelő gazdaságán keresztül***. Amely gazdaság működtetési költségeit, piacra dobott termékei révén mi magunk fizetjük meg.

Hogy ezt az alrendszerek összeforrásában megnyilvánuló képességet egyáltalán érzékelhessük, nem elegendő a médiát egyetlen műsornak a mikroszkóp alá helyezésével vizsgálni, mert az csak esetlegesen és korlátozottan viseli magán azokat a képességeket, melyek a műsorfolyam analíziséből könnyeden tárják fel vizsla szemek előtt addig rejtegetett magukat, bűbájaikat. Mikor ugyanis egy műsorfolyamot terveznek - lett légyenek ennek nem is tudatában az egyes műsorok és folyamatok tervezői, akkor egy, a hatalom számára kíváncsatos szimbolikus valóságot és azt benépesítő és működtető karaktereket hívnak életre, amik aztán az iskolák és más intézmények közreműködésével előállított, mesterséges, u.n. „kortárs csoportokon” keresztül törnek megvalósulásra. Hogy aztán utcákon, tereken, buszon és a föld alatt száguldó szerelvényeken, kocsmákban és „mekikben” és a diszkókban, mert hol lennének másutt, korszerűtlen helyeken talán csak nem, tucatjaival pörögjenek, belerejtőzve megkülönböztethetlenségükbe, hamar fáradó szemeink előtt.

A kortárs csoportokban, ezekben az ártatlannak tűnő új szervezetekben történik meg ugyanis a gyermekek kiszakítása emberi valóságunkból, hogy a szakítás mozdulatához vezető lendülettel torz szimbolikus valóságba röpítsék őket, immár „megvalósítva” kézzelfogható anyagisá-

gukban - értjük?! gyermekeink, mint anyagi megvalósulások - a kényszeridentitásokat. S védetik velünk szemben, mint szabadságukat az identitásdiktatúrában rájuk kényszerített pille karaktert, s annak mesterséges ellentétekbe hajszolt sosemvolt identitásait, a márkaidentitásokat. S ezért, hogy - mint alig múlt választási ciklusunkban szülők és gyermekek egymással szembe kerülhettek.

Ezzel az elválasztással és egy mesterséges, szimbolikus erőszakkal épített szociális közegbe helyezéssel azonban a társadalmi valóságnak, s az embergyerek társadalmi karakterének még csak a durva hangolása történik meg. S mert csak durván megmunkált még szerencsétlen média rabszolga, ezért csiszolásra, finommegmunkálásra és „finomhangolásra” vár, amely finomhangolás - a karakter tartalommal és részletekkel való feltöltése - már más intézményekben, a képernyőn felvázolt karaktert mindennapi tulajdonságokkal feltöltő intézményekben történik: a márkaklubokban, illetve azok spontán származékaiban, az önmanipulációs derivátumokban. A kortárscsoportokon belül a márkaklubok - márkaidentitásként - konkretizálják, majd a márkahűséggel és annak szankcionálásával - nincs annál rettenetesebb, mint, ha valaki tartozni akar valahová, de kirekesztik - ellenőrzik is a képernyőn felvázolt karakterek működését. A márkaklubokban a márkához képest differenciált identitások kiépítése és működtetése a reklám és divatgépezetre támaszkodik, illetve a manapság művészi kvalitásait veszített film- és könyv-, illetve réteglap-iparra, amelyek a márkaidentitások működtetéséhez szükséges viselkedésmódok, minták bemutatását, s az ezek elbeszéléséhez kellően lebutított, nem csúfondáros kifigurázás, sajnos létező és azonosítható típusokba szervezett márkanyelveket szolgáltatja. Például a deszkás és a depeche mode-os identitásokat viselkedési és fogyasztási mintákat, nyelvet, vagy a győztesek márkaidentitását, a yuppie-t.

Az ezen gépezet által megtermelt valóságban mesterségesen konstruált identitások kényszerű-tudatlan hordozóit ez az üzemhálózat, mint a még emberségesnek nevezhető útszéli rabló a védtelen utasokat egy postakocsin pénzüktől és ékszereiktől, embertelen kegyetlenséggel fosztja meg a nyelvi-kulturális szuverenitástól. Emberséges, mert csak szegénnyé tesz az útszéli rabló, míg ez a gépezet fogyasztóként konzum idiotává, egészükben, ha ez a kategória a negatív egészre egyáltalán érvényesen használható pedig azzá a minimál-énnél varázsolja, aki, vagy talán inkább, ami már mindent, s kérdés nélkül elfogyaszt abból a kínálatból, amit a képernyő számára felkínál. S nincs az a királyfi, aki csókjával ebből a varázslatból felébreszthetné minimál-énné zsugorított felebarátainkat - s még jó, ha nem magunkat, minket is.

E nélkül a minimál-én nélkül a képernyő csak villódzó röntgensugár-készülék lenne, amint hogy az is, ha létezik az ellenszer ez ellen a gépezet ellen. S létezik, ám itt csak említhetjük: a szilárdan felépült és tartósan működő értelmező- és kommunikációs hálózat az, amely autonómiánkban és szuverenitásunkban, még jobb, ha ontológiánkban megtarthat bennünket.

II.

A médiának ez a teljes gépezete nem csak a hatalomnak, hanem a gazdaságnak is képezi részét, csak éppen annak a gazdaságnak, amelyről nálunk, ellentétben az Unióval és Amerikával, vajmi kevés szó esik: a társadalom- illetve a humángazdaságnak, a társadalmi- és a humántőke világának. A fogságba ejtett társadalomgazdaságnak a feladata annak a valóságnak a megtermelése, amelyre éppen szüksége van a hatalomnak, a humángazdaságnak, legalábbis ebben a szerkezetben, pedig a mesterséges, létével manipuláló valóságnak a felépítéséhez, benépesítéséhez, és működtetéséhez, egyszerűen a megtermeléséhez és újratermeléséhez szükséges karakterek megtermelése. Aminek következtében a média szerepe teljesen megváltozott korunkban: már nem „közvetítő” intézmény csupán, hanem, miközben ezt a funkcióját is teljesíti, „termelőüzem” is, pontosabban teljes gazdaságoknak, a társadalom- és a karaktertermelő gazdaságnak a része.

Nem lehet eleget hangsúlyozni a média gazdasági funkcióbővülését. Ezen a funkción - amit szokás ártatlan szórakoztatásnak feltüntetni, mint például a Hét csaló műsorát - keresztül lehet ugyanis elérni azt, hogy olyan karakterek álljanak tömegesen egy hatalom rendelkezésére, akiket durva- és finomhangolások sorozatán keresztül éveken át tartó identitásépítéssel és tréningezéssel arra készítene elő, hogy majd a választási kampányban rezonáljanak azokra a hívószavakra, amelyeket a márkaidentitáson, márkacsoporton keresztül ültettek el önazonosságuk legmélyebb szöveteiben. S ennek következménye az a kétségbe ejtő helyzet, amit Illyés Gyula így szedett verse: „Eszmélnél, de eszme / Csak övé jut eszedbe.” Amíg azonban csak és kizárólag a televízióra - kisebb mértékben a rádióra és újságokra - szűkítve kíséreljük megérteni a média hatékonyságát, addig mindig vesztesek maradunk. Vesztesek, mert nem egy saját identitás kimunkálásához szükséges - s autonómiát, ontonómiát biztosító - gépezet felépítésén munkálkodunk, akik önazonosságuknál és azonosságtudatuknál fogva maguktól is a helyes politikai választásokat viszik véghez, s akiknek ezért a kampányok időszakában valóban csak a hívószavakat kell leadni, hanem ismét és ismét csak a képernyőt akarjuk meghódítani.

Ennek a stratégiának az egyszerre nagyszerűségét, s képtelenségét azzal világítom meg, hogy ***felteszem, sikerült megszereznünk a tévék képernyőjét, a rádiók mikrofonjait, a sajtót, s ekkor kínálja magát a kérdés: mi történik ekkor? Könnyed sétával, mint kalapos kisasszonyok a promenádon, ellejtünk, besétálunk a győzelembe? Aligha.***

Aligha, mert győztes sajtónkkal szemben állnánk egy attól teljesen különböző valóságot és identitásrendszert gyártó, de hiányos gépezettel, s egy teljesen idegen szimbolikus és reális valósággal, s annak teljesen idegen identitással bíró tömegével, aminek nagy része meghallgatás nélkül utasít el bennünket, magától is, mert zsigereiben idegenkedik tőlünk. Ahogyan tette ezt az elmúl korszak két választásakor is. Ugyanezen oknál fogva ***nem hihetjük, hogy a média „termelő” teljesítményeit, melyek, mint pók áldozatát, menekülési útvonalat sem hagyva neki, fonják körül a meghódítottakat, soká hagyhatnánk figyelmen kívül. A média hatalma ugyanis éppen ebben a teljesítményében áll.***

III.

Mielőtt lezárnánk ezt a kis, bővebb kifejtést igénylő vázlatot, még három körülményre hívnánk fel a figyelmet, melyet ezzel a teljességében figyelembe vett médiával kapcsolatban nem hagyhatunk említetlenül, ezért még a vázlatosságánál is rövidebben utalunk rájuk:

1. néhány nappal ezelőtt a sokszorososan összetett magyar társadalomszerkezetről beszéltünk, s ez felveti a kérdést: mi a viszonya ennek a sokszoros makrotársadalmi szerkezetnek az állítólagosan mindent befedő médiavalósághoz és annak kényszeridentitás készletéhez? Az ellentmondást gyanító kérdés jogos, de könnyen megválaszolható. ***Azokban a társadalmakban, amelyekben még legalább töredékesen feltalálhatók az értelmezési és kommunikációs közösségek*** - s a polgári körök éppen ezt a teljesítményt nyújtják; ha megfelelő közvetítő hálózattal látnánk el őket, sokkal hatékonyabbak lehetnének, s nem pártolnának el a tehetetlenségünkre hivatkozással lassanként tőlünk -, ***ennek a manipulációnak vajmi kevés esélye van***. Azokban a társadalmakban, illetve társadalmi szegmensekben, például a roncs és páriatársadalmakban, vagy a nemzeti társadalom legfelső - a felkapaszkodáshoz látszólag közelre jutottság miatt - és legalsó rétegeiben - mert ott már az önvédelemnek sem a közösségi, sem az egyéni mechanizmusai nem működnek - komoly esélye van a hódításra a médiavalóságnak, s a hozzá kínált identitáskészletnek. S éppen ez vezetett el oda, hogy érdekeikkel szemben, e tömegek egy része is átszavazott gyarmatosítóira.

Nem hallgathatjuk el ezen a ponton azt a véleményünket, hogy ***látszólag vezetne csak eredményre, ha miénk lenne a teljes manipulációs gépezet***, nem lennénk ugyanis egyfelől különbek náluknál, s akkor egy másik trónkövetelő szegezné velünk szembe azt, amit magunk is megtehetünk: ***a médiaszabadság struktúráinak megalkotását***. Nekünk nem az lenne a feladatunk, hogy náluknál is jobban manipulálhassuk az ő valóságukat és személyeik szociális karakterét és ahhoz tartozó identitáskészletét, hogy a miénkre váltsuk azokat át. Az éppen úgy lenne médiaterror, mint ez. Nem, a mi feladatunk: felszabadítani az általuk alávetetteket, hogy olyan valóságot építhessenek, amely a létharmóniára szakosodott, s olyan karaktereket, ezt nevezik személyiségnek, s annak olyan identitáskészletét - amit egyéniségnek neveznek - fejleszthessenek ki, amely ennek a létharmóniának az elmélyítését tűzi maga elé célul.

2. Csak azt ne gondoljuk, hogy pusztán lila emberbaráti érzelmeket lehet ellene szegezni az oly kikerülhetetlen gazdasági racionalitásnak. Ellenkezőleg, éppen ehhez ***a gazdasági racionalitáshoz fellebbezünk, mikor a konzumidióta gyártását ellenezzük***. A multiknak ezt megcselekedniük könnyű, hiszen, ha a humánforrásokat meddőhányóvá téve felélték, csak odébb kell libbenniük, hogy más, külszíni fejtéssel lebányászható humánforrásokra tegyenek szert - s teszik is, mint azt már mi is keserűen kell, hogy tapasztaljuk. Mi azonban itt maradunk, ha akarnánk se tehetnénk másként, ezért számunkra a gazdasági racionalitás mást jelent, mint a mikrogazdasági. Mert mikrogazdasági szempontból ez a humángazdaság, s benne a média, különösen a kereskedelmi, óriási üzlet - s tegyük hozzá, ezen az ellentétbe fordító prizmán, az egyéni tökemaximalizáláson keresztül szemlélve, a közmédiumok finanszírozása egészében véve irracionális. Ma ezért azt illik mondani, hogy a közszolgálati médiumok finanszírozhatatlanok, a kereskedelmiek ellenben kitűnő üzletnek bizonyulnak - s a következtetés, ami ebből adódik: nosza, privatizáljuk a közmédiumokat. Erre a következtetésre az ad okot, hogy a médiumokat, teljesen szokásos módon, csak mikrogazdasági, vállalati szempontból veszik tekintetbe, s e nézőpontból valóban az a helyzet, amit idéztünk. A horizont kitágításával, makrogazdasági teljesítményeikre is rákérdezhetünk, s akkor fordítottá válik az eredmény. Kitűnik ugyanis, hogy a kereskedelmi médiumok, a fegyelmehetetlen és antiszociális konzumidióták sorozatgyártásával rontják azt a nemzeti vagyont, a humántőkét, amitől a Világbank számításai szerint is 70% körüli mértékben függ

egy nemzet világpiaci versenyképessége. *A humántőke romlása önmagában is elegendő veszteség lenne, de a világpiaci versenyben való elmaradásunk miatti hozzáadott veszteségekkel együtt olyan mérhetetlen - ezermillió dollárokra - nagyságúra rúg az általuk okozott veszteség*, ami nálunknál gazdagabb országokban is finanszírozhatatlan. Amint az az USA-ban és a nyugati Európa sok országában már be is következett, s heves politikai vitákat is maga után vont, csak éppen nálunk erről nem lehet hallani sem. *Ezzel szemben a - szintén teljes értelemben vett, s itt nem részletezhető intézmények hálózataként működtetett - közmédiák humánvagyon fejlesztő tevékenysége azonos nagyságú nyereséget hoz a nemzetgazdaságnak*, amiért is - ha a teljes terjedelmében vizsgált médiumok pozitív, eredményt, és negatív, veszteséget termelő teljesítményét is figyelembe vesszük - a rájuk a költségvetésből költött néhány milliárd a nemzeti humánvagyonba, és a nemzeti versenyképességbe való mérhetetlenül eredményes beruházásnak minősül. És ez a nemzetgazdasági racionalitás az, ami nem engedi meg, irracionalitása okán azt, hogy minimál-énné degradáljuk polgárainkat, ellenkezőleg, felemelkedésük elősegítését írja elő, kötelező erővel, a létszabadsághoz való emelkedésük segítségét.

3. Ennek a gazdaságilag egyedül racionális, ezért gazdaságilag és politikailag egyaránt egyedül kifizetődő szabadságnak a biztosításához azonban *végig kell gondolnunk a média működését szabályozó joganyagot*, s ha ezt megtesszük, akkor láthatóvá válik, hogy az emberi jogok lehetővé teszik ennek a problémának a megoldását. Már a szovjetbirodalom összeomlásában is szerepet játszó harmadik helsinki kosár is erre épült, majd az UNESCO meg is erősítette: a kommunikációs emberi jogok -, kiegészítve a személyiséghez, illetve a valóság megválasztásához való jogokkal - az az emberi jogi rendszer, amely ki tudja hányadik generációs emberi jogként ennek a létszabadságnak a feltételeit biztosíthatja. S minthogy a polgári ellenzék annak idején még köteteket is publikált e témakörben, elegendő lenne emlékeztetni, hogy a sajtószabadság e jogok nélkül csak egy diktatúrának, az eufemisztikusan sajtódiktatúrának - ami voltaképpen a nemlegitim hatalom diktatúrája - nevezettnek a korlátozhatatlanságát szavatolja. Így *a belakni szándékozott valóság megválasztásának szabadsága, a személyiséghez való jog, valamint a kommunikációs emberi jogok együtt lehetővé tennék, hogy semmilyen valóságot ne építhessenek erre vetemedett hatalmak, s e valóságban ne zárhassanak kényszeridentitásokba, illetve, hogy a kommunikáció, beleértve a sajtóban való kifejezés jogát is az emberhez méltó élet, s az ehhez szükséges hatalom visszahódítását alapozhatná meg*. S kétségtelen, nemcsak gazdasági, de politikai szempontból is ez az egyetlen „kifizetődő” vállalkozás, hiszen míg konzumidióták gyártásában jeleskednek ellenfeleink, a szabadság felajánlása - a belőle fakadó és az imént jelzett okok miatt bekövetkező jóléti nyereségeivel együtt - olyan erős program, amit még a leetett has, s a megtevesztett lélek is méltányolni lehet képes. S akkor választói magatartása sem lehet kétséges.

Mint jeleztük, társadalomszerkezet, gazdaság, hatalom és média együtt és nemzetgazdasági szemlélettel való értelmezése rövid és hosszú távon egyaránt előnyökkel jár. A felépítéséhez, illetve működtetéséhez szükséges intézmények megtervezése és alkalmazása újabb papírt igényel.

3.

A MÉDIAKRÁCIA

A PUHA DIKTATÚRA KIVITELEZŐJE¹⁰¹

A MÉDIAKRÁCIA: A PUHA DIKTATÚRA KIVITELEZŐJE¹⁰²

*„Ravaszhöz állunk szemben, alattomos ellenséggel, Constantinnal, az Antikrisztussal. Ő nem a hátunkat korbácsolja, hanem a **hasunkat vakargatja**, nem életre kárhoztat, hanem halált hozó kincsekkel kecsegtet és halmoz el; **nem a börtön szabadságába küldi a népeket**, hanem felmagasztosítván őket, palotarabszolgává teszi, nem karddal üti a fejüket, hanem arannyal fojtja a lelket beléjük.”*

(Poitiersi Szent Hilárius)

Öntudatra ébredt nép ellenében a hatalom zsákmányszerzőinek csak testileg erőszakos diktatúrákat lehet harcba vetniük - végtére mindig hiába. Méltóságától és kultúrájától megfosztott népet azonban testi erőszak nélkül is ki lehet semmizni, le lehet igázni, gyarmati sorban lehet tartani. Elegendő ehhez az a diktatúra is, amelyből kivonták a testi erőszakot; az, amelyik a lelket fojtja meg: a puha diktatúra. A Konstantinnal viaskodó szent, a poitiers-i Hilárius meghökkentő váddal lázít a bizánci ellen: elveszi tőlünk a börtön szabadságát. Hát nem az a szabad, aki kívül van a börtönön? Az lenne szabad, akit a rácsok mögött tartanak fogva? Nem téved Hilárius, a szent?

56 máig hűségesei tanúsíthatják: ügyük, a nemzet és a nép szabadságának ügye, míg ők az elzárást is vállalva őrizték, csorbíthatatlanul élt. Bennük is, és az őket odakinn a magyar- és a nagyvilágban is hősként tisztelő, és éppen emiatt népnek maradók közt is.

És magunk láthatjuk: a nemzet és a nép szabadságának ügye akkor rogyant meg, amikor onnan szabadlábba kerültek. Némelyikük, a jólét-kompromisszumot kötők által, méginkább az újgyarmatosítókhoz álltak át. És legfájdalmasabban: a méltóságuk tartóoszlopait, hőseiket vesztett és ezért tömeggé lecsúszott népben.

A testet elzáró politikai börtön a lélek fel nem adott szabadságának hirdetője. És azoké, akik a lélek szabadságát odabenn és idekinn őrizték és őrzik a szabad „láb” önkényével szemben is. **Hilárius**, és ezért szent ő, erre figyelmeztet mindahányunkat.

A puha diktatúra

A diktatúrákat a népek a csendőrcsizmákhoz, a bikacsökökhöz, a dereshez kapcsolják. Meg is tanulták szájat szorítva elviselni, jobb esetben dacolva ellenállni. Az elviselt vagy ellenállással akadályozott diktatúra azonban nem elég hatékony. Legalábbis nem az uralkodhatnék kielégíthetetlenül növekedő presztízshátsérülésének. Hogy előnyhajtás falánkságukat táplálhassák, újabb időkben hatékonyabb diktatúrákkal kísérletezve találtak rá a testi erőszakra, a nem a bikacsökön épülő diktatúrára - ami ellen védekezni nem tudtak -, a puha diktatúrára.

¹⁰¹ Első megjelenése: Juss, 1990. december

¹⁰² A tanulmány az 1986-ban készített, Többszörös társadalmi struktúra, többes hatalom Magyarországon című, megjelenés előtt álló kötet megfelelő részeinek a JUSS című folyóirat számára átdolgozott változata.

Bibó István erőfeszítései nyomán ismertük meg a demokráciát mint a, szabadság és a diktatúra kettős rendjét. A demokrácia, mondja, a többség uralma a kisebbségben. Hogy ez az uralom ne váljon zsarnoksággá, moralizálni kell, így ő. Megosztani a hatalmat, elválasztani a hatalmi ágakat, intézményesíteni a kölcsönös felelősség viszonyait. Így védeni a kisebbséget is. Lehetőséget adva számukra a többséggé válásra. A moralizált hatalom, az ilyen demokrácia: a szabadságtechnikák rendje. Ami még így sem megnyugtató, mert csak uralom más embereken, figyelmeztet: a megoldás az áttérés az önkormányzatra. A szabadság azon rendjére, amikor már senki sem uralkodik a másikon: a hatalomtól való szabadság rendjére, hatalom és morál politikummá egyesülésére.

A moralitásvesztett hatalom azonban a szabadság technikáinak még oly fontos, de korlátozott rendjéből a diktatúra technikáinak rendjévé torzíthatja a demokráciát, a lélek megfojtásának rendjévé. Miközben minden intézményét a formáldemokráciának, a szabadláb ősi kényének megtartja, azok háta mögött, negyedik, ötödik, stb. hatalmi ágak elnevezve, de a társadalom politikai és erkölcsi ellenőrzése alól kivonva kiépíti a puha diktatúra építményét. Általuk pedig a többség látszólagos uralma a mindenkori kisebbség zsarnokságává fajul.

A moralitásvesztett demokrácia: a mindenkori kisebbség zsarnokságát szolgáló diktatúratechnikák rendje: a puha diktatúra.

A puha diktatúra szerkezete és működése

A paloták urai és a palotakertek őrei persze titkolják, hogy ők életvilág börtönökbe csalogatják a gyanútlanokat, hogy palotáikba belülről tolták át gyarmataikat. Elrejtik a számukra sem nélkülözhető testi erőszakot. Diktatúrájukat pedig puha eszközökre, a különböző életterületeket közvetítő eszközökre, a médiumokra alapozzák, a pénzre, a tudásra, a tömegtájékoztatásra, kiegészítőül az alkalmazott embertudományra, a nevelésre. Így kettőzhetik meg hatalmukat. Nem, mint mondják, egészíthetik ki, újabb hatalmi ágakkal. Mint pl. a negyediknek mondott tömegtájékoztatással. A médiával gyakorolt puha diktatúra intézményei nem a meglévő hatalmi ágak, nem a demokrácia kiegészítései, hanem a hatalom megkettőződése. E kettős hatalom homlokterében fenntartják a formálszabadság technikáiként létező demokráciát, a demokrácia fehér intézményeit, hadd futkározzon a palotakertben kedvére a szabadláb. Közben mindezek háta mögött felépítik a lelket rabságba ejtő, a diktatúratechnikákat intézményesítő, a tényleges, a fekete hatalmat. Hogy a valódi szükségleteikhez igyekvő lélekbíró embereket a palotakerti szabadláb hasvakargatásból épített valóságába kecsegtessék. Hogy ott érezze magát embernek, és legyen tőle idegen minden, ami a lélek szabadságát szolgálja, amitől ő ember. Lehet akkor már gondolatszabadság, vélemény szabadság, gyülekezési szabadság, ellenállási szabadság, ha csak a szükségleteitől elválasztva a magánönkénty palotakertjének őrei által felvigyázott térben juthat szabadlábba a lélek. Akkor legfeljebb attól kell tartani, hogy palotaőr, netán a palota valamelyik szárnyának ura kíván lenni. Ami bármily kellemetlen is, a palotát, mint világrendet, mint magától értetődő értelmi valóságot nem akarja megváltoztatni.

1. Az értelmi valóság meghatározásának kisajátítása

Szeretjük magunkat elhelyezni a világban. Szeretjük, ha körülöttünk mindennek megvan a helye, ha a világ rendben van körülöttünk. És főként, ha értjük, hogy hogyan keletkezik, hogyan építkezik, mitől változik világunk. Ha értelmes, mert ekkor értelmes a világ rendje. És mi tisztában vagyunk értelmével. Mert akkor van helyünk nekünk is a világban. Ekkor tudjuk, hogy kik vagyunk mi magunk; hogy mik a lehetőségeink, kötelességeink és jogaink. Mikor kell mások segítségére sietnünk, és mikor várhatjuk mások segítségét. Anélkül, hogy

méltóságunkon csorba esne. És ekkor tudják mindezt rólunk mások is. Ekkor érthetjük meg kölcsönösen egymást. Ettől kezdve lehet összhang cselekvéseinkben.

Egyszerű társadalmakban mi magunk adunk értelmet a világnak, közösségünknek, cselekedeteinknek. Szakértelemre csak az ifjak bevezetésére, beavatására van szükség.

Bonyolult világunkban, mondják, mindenhez szakértőkre van szükség. Legfőképpen pedig az értelmi valóság megfejtésére. Pontosabban: meghatározására.

Meghatározására, hogy az egymás fölött uralkodás, a paloták rendje legyen az értelmes valóság. Az érthető, ezért az elfogadható és megnyugtató. Amelyben azonban már nem mi helyezük el magunkat, hanem a palotaurakat szolgáló szakértői az értelmi valóságnak, a valóságtudomány és az igazolás tudomány cinkos szakértői, a logokrácia és az ideokrácia szövetkezett hatalmasai jelölik ki a helyeket, köteleket, jogokat, az identitásokat és a hozzájuk járó vagy a tőlük megvonandó anyagi és kulturális javakat, a palotaurak kényének megfelelően. És a legfőbbet: ők vonják meg az értelmes valóság határait, a közelmúltban azt, hogy mit nevezhetünk szocializmusnak, létezőnek, létező szocializmusnak. És mit rekesztenek kívül a létből, mely léttartományokat az engedélyezett és ezért értelmes palotakertből.

2. A bekerített léttartományok fordított szabadsághatárai

A palotakert értelmes valóságában való akadálytalan rohangáláshoz kijelölik a szabadsághatárokat is. A szabadság birodalma persze nem a palotakerten belül helyezkedik el, hanem azon kívül. A szabadság a kisajátított értelmén kívül reked. Ez az értelem, a hatalomértelen pedig a szabadság léttartományaiból, a szükségletmezőkről rekeszt be a palotakerti értelembe. A léttartományokat elválasztó kerítés szükségletzárait ravaszul építik meg üldözőink igazolói, az ideokrácia mesterei és a bírás fogdmegjei, a hatalomértelen ideológiai határőrei őrzik azokat: ki ne szabadulhasson a palotarabszolga a szükségletszabadság mezőire. És itt, a palotakertben jelölik ki helyeinket a hatalomértelen társadalomrendjében. Hasvakargatásból vonva fordított szabadsághatárokat a palotarabszolgává értelmezett lélek köré.

3. A hatalomértelen határaitra visszavont és jogosultsággá párolt erőszak

Nem áll, hogyan is állhatna ellentétben a puha diktatúra a testi erőszakkal. Csupán - de hogy ez a csupán nem kevés, a palotatérre ömlő vérpatak kiáltja ránk visszavonta és szublimálta. Az új valóság, a más léttartományokból értelmezett uralkodó valóság, a vörös bárók palotáinak felépítési szakaszában a bikacsök-erőszakot is önkényre engedik. A paloták kiépült valósága újratermelésének idején, az immár felvilágosult palotabárók már visszavonják a hatalomért elemmel lehatárolt uralkodó valóság határaiig a testi erőszakot. És joggá változtatják. A törvény akkor jog, ha alanyainak szabadságot biztosít. A puha diktatúrában azonban a törvény tilt: csak az áll szabadságában a rabszolgának, amit nem tiltanak meg. És jogosítványt - joggá párolt erőszakot - szolgáltat a határokon belüli létre. Ezen belül kóborolhat a lelkefosztott tömegegyed, a kijelölt karrierpályákon, ahogy kedve tartja. A jogosítványok úgyis fogva tartják.

A hatalomért elemből emelt kerítést, a szabadságra nyíló határokat érve, az addig visszavontan lelkődő erőszak, a hatalomért elem határőrsége ront ránk. Ahogy mindönk tapasztalta, mikor csak kikíváncozott a zsarnokság fizikai és lelki határain túlra, a szükségletszabadság alternatív értelmi valóságába.

4. Diktatúra a képességjavak termelése felett

Az erőszakkal körbe kerített hatalomértelem börtönvilágának elfogadására, működtetésére és újratermelésére speciális képességekre, készségekre és tulajdonságokra van szüksége a paloták urainak. Olyanokra, amelyekben a lélek, a formáldemokrácia háta mögött fojtogatott lélek rabságát szabadságként ünnepelheti. Ezt a bravúrt az ideológiai államgépezet részévé, lélekgyárrá visszafokozott iskola révén viszi véghez a puha diktatúra. A hatalomértelmet kötelezően elsajátíttató mechanizmusokból félreépített modern iskolaüzem, a kötelező tanterv vagy a kötelezően megszabott tematikájú vizsga révén a hatalomértelem elgondolásának rabságával ajándékozza meg gyermekeinket. Azt is megosztva. A hatalom szakmai tehetséget-tanodáinak álcázott iskoláiba osztva az uralkodásképeség átörökítését. Amelyekbe szelektálnak, amelyekbe berostálják a proszelekción a palotauraknak nem születettek. És az asszimilációs hányad mértékéig beengedett - elvégre demokrácia van - és ezért azonosulni kénytelen alávetettek. Amelyekben az uralom kapcsolatait, az uralkodáshoz szükséges tulajdonságokat, az uralom működtetéséhez szükséges tudásokat, a tekintélyérvényesítés technikáit adják át - beolvasztva a technikai szakértelembe. Az alattvalóság iskoláira osztva a hatalomértelem alsó régióiban való elhelyezkedés, az alattvalóvá, kiutalt társadalmi hely magától értetődőként való elgondolásának, az alattvalóság elgondolásának „szabadságát.”

Hogy ebben a kényszervilágban mégis otthonosan érezhesse magát, *hogy* palotarabszolgaságának korlátait mozgásszabadságként élhesse át, az iskolagyár - a szabadságértelemtől megfosztás mellett - elválasztja az eszmélni képes, de alattvalójelölt gyermekeinktől személyiségüket is. Véghez vive azt a képtelenségnek tűnő mutatványt, *hogy* kiemeli, és a hatalom képére formálja személyiségüket. A szabadságképeségek kifejlesztésére hivatott demokratikus iskola helyett, az alattvalói lelkek szabvány szerinti sorozatgyártására szövetkezett iskolaurak - az iskolarend-fogalmazó, a tantervkészítő és végrehajtást ellenőrző pedagokrácia -, embertermelő bérabszolga sorban tartva a szabadságfejlesztésre kész nevelőket, a puha diktatúra önkéntes alattvalóit állítja elő, hatalmi kaptafára. A hatalomért elem tagoltságának megfelelően a közismereti tárgyakon keresztül a politikai alattvalót, az iskolaszervezeten keresztül a társadalmi alattvalót, a szakismereti tárgyakon keresztül pedig a munkaalattvalót. Aki majd a hatalomért elem önkéntes alattvalójaként, a tehetségtelenség már lekezelően hivatkozható szubjektív valóságaként nem jelent szabadgondolkodói fenyegetést a palotarendre. És aki képességei és kulturális tőkéje alattvalósítása következtében, az iskolában a munkapozíciók előrehozott elosztása, a munkamegosztás hatalmi rendjében elfoglalható helyek előzetes kijelölése révén, a munkaerőpiacon való önértékesítési sikerekben látja majd helyére kerülnie önmagát. Azon a piacon, amely a hatalom iskolák által monopolizált személyiségjavak piacát hozza létre, és amely az állati *sorú* vegetációt ígéri, hogy a rabszolga abban tudja magát felemelkedettnek, a baromlétben érezze magát megvalósultnak.

5. A pénzeszközökkel gyakorolt diktatúra az anyagi élethorizont fölött

A hatalomértelem világában magát elgondoló és az ott megvalósulásban nyugalomhoz jutó totális alattvalók számára kiosztott státusokhoz a pénzeszközök kisajátításával rétegspecifikusan parancsolják hozzá a puha diktatúrák az anyagi életvitel lehetséges módjait.

A moralizált demokráciákban, így szabadságképeségeik birtokában az egyesek és önkéntes közösségeik valódi anyagi életfeltételeik megteremtését teszik életproblémájukká. Azokat, amelyek legjobban szolgálják lelki szabadság-szükségleteik kimunkálását és lelki szabadságképeségeik megformálását. Ettől szabadok. A formáldemokráciák háta mögött rejtőző puha diktatúrákban azonban a pénzügyek hatalmasai, a pénzügypolitikusok, a pénzpiacok diktátorai, az ár- és bérkartellek diktálják kegyetlen könyörtelenséggel a társadalmi rétegek számára anyagi életlehetőségeiket. Bérkategóriák átlagaiba kényszerítve jelölik ki a

hiánymegszüntetést, mint életértelmet és életprogramot az egyik, a többlétszerzés lealacsonyító veszködését a másik számára. A rétegspecifikusan megállapított árakkal a másik oldalon mindjárt kényszer kínált tárgyakat is állítanak a bérkategóriákkal határolt képességek, és az azokkal igazolt, ám valójában kiosztott életprogramok elé. Így kényszerítve zsíros-szalonnát, kocsisbort, egy pár cipőt, nylon otthonkát, velük a korai halált életevidenciává az egyik, a fehérhúst, Camparit, déligyümölcsöt, párizsi divatot, déltengeri nyaralást a másik számára. Így a lakásárakkal jelöli ki az élet térségi határait, s köti „rög-höz” az egyiket, és a bármikori lakáskiutalással szabadítja ki onnét a másikat. És életproblémává ez, a materiális kiszolgáltatottság, nem a lélekszabadító létfeltételek elérése kényszerül.

Árak és bérek, a pénzeszközökkel kizsárolt fizetőképesség és a pénzérdekeknek alávetett kínálat között pedig a monetokrácia nélkülözhetetlen szövetségesei: reklám, bőségdivat, butik von csábításból hidat. Ők diktálják, hogy a pénzeszközökkel körülhatárolt hiányok közül melyik megszüntetése, a másik oldalon melyik többlet elérése váljon jelentőssé, melyik váljon fontossá a lélek belső mezőire lakoltatott, parancsoló kényszerítő erő révén. Ilyen jelentőséggel, fontossággal, a hozzájuk tapasztott feszítő vágyakkal, túlzó óhajokkal, a belsőnkbe költöztetett zsarnokokkal emelnek gátat a gondná érés, a szükségletekhez, a közösséghez, a jövőhöz kapcsolódó gond elé. A jövőt, a szabadságot hozó követelésrepertoár helyét fentről diktált kényszervágyak töltik meg diktatúrájuk révén. Vele pedig a szabadsághorizont esik fogságukba, s válik történelmi alulnézetté, kényszerekbe lépő, hasvakargató szociomateriális valósággá.

A magasban cikázó fecske szárnya erős, lába satnya. A kapirgáló tyúknak lába erős, szárnya sorvad. A nem használt, mert bérekkel, árakkal korlátozott anyagi szabadságképességeink, szárnyaink és lábaink elorzása révén építi ki a monetokrácia életvilág diktatúrája azt az anyagi valóságot, amelyik önkényének boldogságban úszó gyarmatává teszi mindennapjainkat, és amelyben önkéntes bennszülöttként valósul meg a hatalomértelmet szabadságának elgondoló alattvaló.

6. Tájékoztatási diktatúra a nyilvános valóság felett

A puha diktatúra, bármily találékony kegyetlenséggel is zár mindennapjainkban a hatalom-értelem represszív valóságába, foszt meg attól, hogy civil társadalommá szerveződjön életvilágunk, rákényszerülünk, hogy átlépjen a társas élet nyilvános színtereire is.

Itt pedig szembe kell néznie azzal az elpusztíthatatlan ellenerővel, amely az elnyomatásból magából fakad, és amely helyi viszonyok közepette és privát alternatív értelmi valóságot, jó esetben szükségletértelmet, annak tagoltságát, személyi képességeit, jelentőségéből és fontosságából épülő alternatív magától-értetődéseit alkotja meg. Rákényszerül, hogy a nyilvánosságot, amelynek révén az alternatív értelem, és a puha diktatúrát szolgáló szimbólumokkal szemben létre kapó ellenszimbólumai, a valóság határainak alternatív meghatározásai kiszabadulhatnak a helyi mindennapokból, visszájára fordítsa: a tájékoztatás diktatúrájává tegye.

A tömegtájékoztatás, ha csupán információs diktatúrát jelentene, már ekkor elegendően szemben állna a demokráciával, a társadalmi kommunikációval, az életproblémákat és megoldásaikat nyilvánosan tárgyaló magánemberek információs szabadságával. A tömegtájékoztatás azonban ennél jóval többet árt a demokráciának és használ megbízóinak, a paloták urainak. A tömegtájékoztatás folytonosan igazolást nyújt a hatalomértelen számára. Folytonosan igazolja, hogy a hatalomértelen alapján szerveződhet jól a társadalom, és egyedül érvényesnek mutatja azt a szociomateriális valóságot és szubjektív valóságot, amelyet a formáldemokratikus intézmények mögött parancsol ránk a monetokrácia és a pedagokrácia működése révén. Legsúlyosabban azonban azzal rombol, hogy olyan nyilvános valóságot épít a mindennapok kényszerválósága fölé és tart életben erre szakosodott monopolistáival, amely kizárja a nyilvánosságból az alternatív értelmi valóságokat.

a.) A köztudásból épülő nyilvános valóság

A megismerés: tárgy- és így valóságkonstruálás. Amit egy magában létezőből megismerünk, sosem meríti ki annak végtelen összetettségét. Mi magunk építjük egészé a már feltárt részeit: mi teremtyük meg a dolgot, mint tudottat, ismertet. Olyannak, amilyennek, de sosem azonosnak a magában létezővel. Ettől kezdve, a tudott és a létező közt elnyúló antagonizmus határaiig azonban a tudott tárgy létezik és hat cselekedeteinkben. Például a civilizáltság illatának önhitt magabiztosságával öngázoló spray-t használjuk, míg csak a freon visszavonhatatlanul fel nem bontja az ózonpajzsot. Vagy folytatjuk a piacon a cserét, mígnem egy soros válság össze nem rombolja az egész piacot.

Társadalmi valóságunkat, az azt szervező értelmet és tudásainkat is így konstruáljuk ismereteink, diktatúrákban érdekeink, demokráciákban szükségleteink szerint alakuló megismerésünk révén. Kölcsönös megállapodásainkban jelöljük ki a számunkra lakható, otthonos társadalmi valóságot. A rendelkezésünkre álló ismereteink, tudásaink, személyes vágyaink alapján. Így az számít valóságnak, amiben megállapodtunk. Ha egy festett deszkát Istennek tudunk, akkor Istenként dicsőítjük. Aki felvilágosult, csak annak látja, ami: festett deszkának, jó esetben szobadísznek, igény híján csomagoló anyagnak.

A monetokrácia és a pedagokrácia első fokon megoldja, hogy azt tudjuk, amit ők akarnak, hogy az ő előnyük legyen a mi elfogadott valóságunk, az ő általuk diktált intézményes rendet és életlehetőségeket tartsuk kívánatosnak és természetesnek. Nem bírhat azonban a közben keletkező ellentmondásokkal. Bármennyire is lehatárolta a konfliktuszónákat, azok felhasadnak. A hasadékon kijutókból előbb-utóbb alternatív tudást, szabadságértelmet szervező ellenszimbiolumok jönnek létre. Első fokon helyben és a mindennapokban. És ha az uralkodó értelmi valóság megkérdőjeleződik, vele az elhelyezkedések, jogok, kötelességek, előnyök és hátrányok, az egész ránk kényszerített létrend is. És akuttá válik a diktatúra leleplezésének veszélye, vele a valóság újrakonstruálásának veszélye is. Ezért kell egyfelől információs zárlatot alkalmazva meggátolni az alternatíva nyilvánossá válását, igazolni folyamatosan a fennállót - és a legfontosabbat: erre szakosodott apparátussal felépíteni és újraépíteni a tájékoztatási eszközök révén az ismeretekből, tudásokból a hatalomértelm nyilvános valóságát, a szimbolikus erőszak szociomateriális valóságot lefedő-beborító értelmi világát.

b.) Tematizációs diktatúra a nyilvános valóság fölött

Bonyolult társadalmakban és főként a diktatúrákban a sokféle létező ellenére az egyetlen valóság a nyilvánosság által elismert valóság. Létezni, természetesen, mindenkor, még a diktatúrák legsötétebbjeiben is számos léttartomány létezik. A társadalmi valóság akkor is sokféle. E sokféle létezőnek, hogy nyilvános valósággá válhassanak, hogy kiemelkedhessenek a helyi és a privát önkényességből, szentesíttetniük kell magukat, meg kell küzdeniük a hatalomértelm tájékoztatásbeli határőrzetével. Érvényes fogalmakkal kell meghatározódniuk, meghatározásukat igazolniuk szükséges, hogy a nyilvános valóság státusát elnyerve hatóerőre tehessenek szert. Olyan hatóerőre, amely kötelező érvénnyel hat mindenkire. A tájékoztatás szelekcióval kezdődik. Minden tájékoztatás. És minden válogatás valakinek az érdekében való válogatás, meghatározott kategóriák alapján: proszelekció. Az a folyamat, amelyben a hatalomértelm értelmezési kritériumai alapján meghatározzák, hogy mely létezőről beszélhetnek és melyet övezzen hallgatás. Hogy mi válhat témává a tájékoztatásban.

A puha diktatúrák azzal tetszelegnek, hogy náluk nincs előzetes megítélés. Nem is a hagyományosan értelmezett cenzúra az igazi probléma működésükben. Az csak felháborító, hogy a tájékoztatás proszelektorai egyes személyeket vagy eszméket kitiltanak az ismertethetőségből. Diktatúrává attól válik, hogy nem csupán rombol, hanem épít is. Előregyártott szimbolikus elemekből, információkból, ismeretségekből, tudottságokból építik meg a hatalomértelmet

konkretizáló nyilvános valóságot. A logokrácia építi fel, fogalmakból, kategóriákból, az értelmezési keretéből a valóságértelmet, amit az ideokrácia alakít át, hatalmi érdekekből szőtt hatalomértelemmé. A hatalomértelem alapján pedig a proszelekcio szakalkalmazottai (hírválogatók, szerkesztők, rendezők), a tematokrácia építi fel az alávetettek fejében a diktált létrend szellemi-értelmi megjelenítéseként a nyilvános valóságot. A tematokrácia szaktudása abból áll: hogyan kell szimbolikus panelekből felépíteni a hatalomértelem szervezte nyilvános valóságot. És mivel a létezők valóságrendje folytonos feladatot jelent ezek szellemi megjelenítése, szimbolikus valósággá formálása tekintetében. A hatalomértelembe foglalt értékelési kritérium határozza meg, hogy a létezők melyikét lehet témává tenni: szimbolikus elemként felhasználni a nyilvános valóság felépítéséhez. És ugyanez a hatalomértelembe foglalt értékelési kritérium szabja meg, hogy a létező valóságból, annak konfliktusaiból vagy hozadékaiból, eredményeiből mit lehet problémává tenni. A problematizálás révén történik meg a nyilvános valóság kiegészítése, újraépítése. És a rendszerfenyegető létkonfliktusok kirekesztése a nyilvános valóságból. Ami nekünk probléma, az számukra hatalmuk igazolását szolgáló eszköz. Tematizálással, problematizálással válogat a tematokrácia a hatalomértelem által meghatározott felosztási kritériumok alapján a létezők között: mit engednek témává és problémává válni, és ezzel a nyilvános valóság státusát elnyerni, és mely létezőktől tagadják meg a valósággá válás alapvető emberi jogát. Építésszek ők, akik szimbolikus építőkockákból építik fel és újra a hatalomértelem által lehatárolt nyilvános valóságot, az uralkodó nyilvánosvalóságot. Az uralkodó szimbolikus értelmi valóságon belül is ők, a tematokrácia az, aki az érvényes felosztási kritérium alapján a tagolást elvégzi. Ők tesznek hozzáférhetővé és érthetővé a hatalomértelem határolta nyilvános valóságban különböző léttartományokat, illetve ők zárják ki a nyilvános hozzáférhetőségből az uralkodó valóság szégyenteljes, vagy szégyenteljesen titkolandó hatalomtartományait. És ők képeznek az uralkodó felosztási kritérium alapján a nyilvánosságban is létező csoportokat. Hirdetnek ki törpe kisebbséget többségnek, szüntetnek meg elhallgatással jelentős szerveződések, rekesztik ki az alávetett többséget a nyilvános valóságból, adnak hamis létet. Ők azok, akik az alávetettek fejében kiépítik a létezőkről és nem-létezőkről a tudást. Ők azok, akik megítélik, ki, mely csoport nyerhet el nyilvános identitást és kitől, mely csoporttól vonják meg identitásukat. Ők a tematokrácia, a puha diktatúra szimbolikus önkényének a szakemberei.

c.) Értékmeghatározási és újrameghatározási diktatúra

A tematizációval kiépített - uralkodó - nyilvános valóság önmagában is értékhordozó. Létértéket közvetít a szimbolikus alávetettségben létezőknek. Amit bemutatnak, amit megszólaltatnak, amit megírnak, az léte okán érdemes arra, hogy a tájékoztatás figyelemre méltassa.

Mégsem elegendő az alattvalók cselekvéseinek irányítását és összehangolását a létérdek másodlagos sugalmazásokból álló teljesítményeire bízni. E feladatok biztonságos ellátása megköveteli, hogy a tematizációs diktatúra által használt szimbolikus építőkockákról azt megmondják, hogy mi az értékük. Még mielőtt azonban bármit tennének, a tematizáció mint értékszelekció is kifejti hatását. Az értékelő valóságglátást, és az uralkodó felosztási kritériumot úgy is megszerkesztheti a logokrácia, hogy az az alávetett többség számára hamis alternatívába állítja a nyilvános és az ellenállás valóságát. Olyan alternatívába, amelyben az alávetettek alattvalók maradnak, akármelyiket választják is. A palotában lehetnek palotarabszolgák vagy a rabszolgák örei. Így adják meg a puha diktatúrák a hasvakargatás mellé a hamis alternatívák közti választás szabadságának önbebörtönző élményét is. Hogy a formáldemokrácia az élmények szintjén is hatékonyra válhasson. A tematizációval mindazonáltal olyan valóságelemek kerülnek a tájékoztatás építette nyilvános valóságba, amelyeket a létértékek és a logikai érték mellett szociálisan, illetve ideológiailag is értékelni kell. Azaz meg kell határozni helyét a valóságon belül, és jelentéssel kell ellátni, be kell illeszteni a jelentéstérbe.

Egy golyó által elszenvedett halál, amelyet a tematokrácia beenged a tájékoztatás valóságépítő mechanizmusába, az értékadás által válik hősi halállá vagy kivégzéssé, egy fagyhalál a pusztulásra ítélt alkalmatlanok szelekciójává, vagy az életlehetőség elosztásában elkövetett bűnné.

A valóságtér - a tematokrácia műve - az értékadás, vagyis a valorizáció által válik jelentéstérre. Ezáltal kerül be az uralkodó értelmi valóságba, ezáltal nyeri el az érthetőséghez szükséges szociális karaktert. A jelentéstér megkonstruálása, a térszervező értékek megszerzése és az egyes valóságelemek ennek megfelelő értékkel való ellátása, a jelentésadás, szintén szakmai felkészültséget kíván. A tájékoztatás e második szakmaisága a jelentésadás önkényének kiszolgálói szakmaisága, amelyet a valorikrácia végez el nap, mint nap, a szemünk láttára, a hatalomjelentés kiépítésének szakértői, ilyen szakértőkként nyernek bebocsáttatást a tájékoztatás diktatúra-technikákból épülő birodalmába.

A valorikrácia feladata az is, hogy a hatalomjelentésen belüli pozíciók kijelölésével olyan értékjelentőségeket és értékfontosságokat hozzanak létre, határozzanak meg, és így kényszerítsenek rá a palotarabszolgákra, amelyek a csoport specifikusan elosztott minőségű hasvakargatásban már előzetesen létrejött szociomateriális-fontosságokkal és jelentőségekkel egybeesnek, és így igazolják azokat. Általa, az érték meghatározás által a szabadságérzethez is hozzájuttatják a rabszolgákat, és ami ennél is fontosabb a hatalom őrzés szempontjából: az *így van ez jól* élményhez. Ettől válik szubjektíven is élhetővé a lélekfojtó hasvakargatás ellentmondó természete. Az értékadás: diktatúra révén ugyanis véghezviszik a hatalomjelentés által diktált cselekvések kiváltását az alattvalók közt. A hatalom jelentésterébe illesztve pedig össze is hangolják ezeket a cselekvéseket. Az érték az alternatívák közti választás elveként szabályozza, belülről határozza meg, hogy mit részesít előnyben magatartásában az egyes ember, vagy egy-egy társadalmi csoport. A nyilvános valóság értékeinek meghatározásával sajátos megfosztás áldozatává is válik a műsorfolyam befogadója: elorozzák moralitását. Ahelyett, hogy erkölcsi autonómiája alapján maga választhatná meg, hogy adott választási helyzetben mit részesít előnyben, a valorikrácia kényszerének engedelmessé válik. A moralitásfosztásban több, egymást előző szörnyűségű erőszaktevés történik. A központi erkölcsi cselekvésében korlátozott alattvalót erkölcsi alattvalóvá is züllesztik. Ennek következtében alkalmatlanná, hogy létkonfliktusait erkölcsileg is feldolgozza, hogy a hatalom öntudatlan fogyasztójából az ellenállás erkölcsi partizánjává léphessen elő. És ami mindezekből következik: az elosztásban neki juttatott moralitásvesztettség erkölcsileg alkalmatlanná teszi - miután az alattvalóság iskoláiban már megfosztották ésszel elérhető képességeitől -, hogy a társadalmi változtatások feladatát elvégezhesse: A hatalomértelemmel értékelő valóságlátás elrejtje előle azokat a léttartományokat, amelyek a konfliktusmegoldáshoz vezethetnének. Különösen cinikus megnyilvánulása volt az értékadási diktatúrának, amikor ereje fogytán újabb cselhez folyamodott a valamikori kulturális csendőrség. Gyengülését védekezésében azzal próbálta demonstrálni és a választható agresszivitás helyett jó szándékkal igazolni, hogy a már amúgy is bukott, hírhedt három T-ből kettőt leváltott. Azt állítván, hogy a kulturális diktatúrát felváltotta az értéktámogatás és a stíluszabadság demokráciájával. Azzal, hogy ezen túl mindent támogatni akar, ami értékes (pl. irodalmilag vagy festésetileg). Csakhogy azt, hogy mi az az érték, amelynek alapján majd az ítések értékesnek minősítenek, vagy mint értéktelent elvetnek, változatlanul ő diktálta. A hatalomérték révén pedig a stíluszabadságot is a maga keretei közé szorította. Már akkor is jól látható összekacsintással a polgári ellenzékkal az értékdefiniálással változtatlanul ők, a hatalomérték és jelentésterének konstruktőrei, a valorikrácia szakértelmének hozzájárulásával gyakorolták a formál demokratikus intézmények mögé, az állam mögötti politikai térbe bújva a szimbolikus, itt az érték adási és jelentés adási diktatúrát.

első közbevetés a hírértékről

A tájékoztatás kialakította az érték neki megfelelő típusának, a hírértéknek a fogalmát. Ez hivatott arra, hogy a léttartományok közti válogatás hatalmi ügyködését a tájékoztatás felől szakmailag indokolja. Hogy azt a látszatot kelthesse, mintha nem a hatalom érdekében, hanem az elfogulatlan értékmentés szakembereként működne a hírszerkesztő.

Ezen közben a hírérték ugyanazt a dicstelen szerepet játssza, mint az irodalmi érték. A hír, tetszik vagy sem, a hatalomértelmen alapul, a hatalomértelem által összpontosított előzetes értelmezés eredményeként áll elő. Feladata, hogy azt a nyilvános valóságot, amely az uralkodó intézményes valóság szellemi megjelenítése és egyben annak átfogó igazolása is, erősítse meg. És lehetőleg gyengítse, vagy méginkább zárja ki a nyilvános valóságból az intézményesedésre törekvő alternatív léttartományokat, akadályozza meg, hogy ezek nyilvános szellemi megjelenítéshez jussanak. Hírértéke tehát annak a léttartománynak vagy az ott történő eseményeknek van a tájékoztatás szimbolikus diktatúrájának körülményei között, amelyik a hatalomértelem által körülhatárolt uralkodóintézményes valóságot erősíti. Olyan, önértéke révén egyébként jelentős információ kaphat hírértéket, amely szimbolikus építőkövéjévé válhat a nyilvános valóságnak, amely a hatalmon lévők vagy a hatalomba igyekvők érdekeit szolgálja. Például az, hogy rabszolgának lenni jó. Vagy hogy a paloták urai milyen jó rabszolgatartók. Esetleg, hogy hány új önkéntes jelentkezett palotarabszolgának.

A hírérték ennél fogva nem a létező, vagy valamilyen esemény, cselekmény jellemzője, hanem a hírszerkesztő által adott adomány. A valorikrácia dönt a hírérték-adás hatalmi aktusában arról, hogy milyen eseménynek adományozza a hírérték státust. A hírré válás szabadságát így változtatják a tájékoztatás szimbolikus terroristái a hírérték-adás hatalmi aktusává, a szimbolikus elnyomás gyakorlatává. A léttörténés nyilvános hírré-válásának esélyegyenlőségét, a formáldemokratikus szabadságot sajátítja ki a valorikrácia. Hírérték-adás szakértelemmel váltja ki a hírfelismerés szakértelmét.

Persze helyezkedési csatározások, néha valódi tájékoztatási szabadságharcok is lezajlottak a múlt tájékoztatási diktatúrájában is. A hírérték-adást felügyelő apparátust ültettek a tájékoztatási szakemberek nyakába. Ennek az apparátusnak volt a feladata, hogy agit-propos dolyffal ellenőrizze a hírérték-adás kultivációs folyamatát, és általa a hírérték-adó valorikráciát, hogy ennek értékhozzárendelése megfelel-e az ő hatalomértelmüknek. A kijátszásukra szövetkező tájékoztatási szakértők egy része - kultivációs összeesküvést szöve - kétfelől játszotta ki éberségüket. Egyrészt a hatalmukat rendszerváltás formájában - néha mindent meg kell változtatni, hogy semmi se változzon - őrzők megbízottai lázadtak fel az agit-prop kontroll ellen. Másfelől, lekasabolásukig az alternatív léttartományokkal szimpatizálók is kísérleteztek a híradással, ha a kultivációhoz szükséges gyakoriságig nem is jutottak el. A hatalom átment ő tájékoztatási diktatúra-kivitelezők aztán, rágalmozva is ezen információs hősöket, most a maguk számára követelnek sajtószabadságot.

d.) Az interpretációs diktatúra

Az első fokon az élet valóságában kikényszerített, alávetett társadalmi valóságot az alattvalók fejében is fel kell építeni. Mégpedig úgy, hogy számukra magától értetődő valóság legyen a szabadsághatárokon belülre rekesztett, pénzügyi szakemberek, jogászok, a pedagógia diktátorai által rájuk kényszerített élet. Hogy eleget tegyenek ezen építkezési igénynek a puha diktatúra urai, a tájékoztatási diktatúra révén kreálják meg a hatalomértelemmel határolt nyilvános szimbolikus valóságot. A hírszerkesztőségekben megtervezett hírekből, a létteljeségből kiemelt, uralmat szolgáló eseményekről, létezőkről szóló hírekkel kielégített követelések ugyanakkor meghagyják annak igényét, hogy a palotarabszolgának meg kelljen magyarázni, hogy alávetettségéről elhiggye, sőt természetesnek tartsa, hogy rabszolgának lenni jó. A

tájékoztatásban a hírszerkesztésnek, hogy az értelmezési igénynek eleget tehessen, ki kell lépnie a langymeleg, ámde az alattvalók számára távoli és ismeretlen szerkesztőségekből, hogy a hírek hatalomértelemhez igazított, így az alattvalónak homályos jelentését megvilágítsa, feltárja. Meg kell szólalnia, fel kell fednie magát, hogy elleplezhesse a hatalom titkos műhelyeit.

***második közbevetés a hatalomnyelven folytatott
parancs beszéd amoralizált hitelességtörekvéséről***

A tájékoztatás idegen nyelven beszél. Nem más nemzet nyelvén, hanem a hatalom nyelvén. Azon a nyelven, amelyet átlagosnak, átfogónak és mindenekelőtt az egyedül helyes nyelvnek neveznek ki, de ami a palotaurak hatalmi valóságából épül fel; az ő érdekeik kifejezésére szolgál. A köznyelv álsruhájában élénk lépő szociocentrikus hatalomnyelv a tájékoztatás nyelve, amely idegen az alattvaló privát nyelve számára.

Demokráciákban, legyenek azok akármilyen kezdetlegesek is, a nyelv a helyi, a társadalmi közösségek életproblémáinak megnevezésére szolgáló fogalmakból épül fel. E közösségi nyelvek fogalmait maga a közösség formálja meg, és a közösség kapcsolatrendjét kifejező szabályok szerint alakul a nyelvi helyesség. A köznyelv pedig ezekből a közösségi szükségleteket eszmeileg-nyelvileg megformáló helyi nyelvi megegyezések felhasználásával, azok szintetizálásával épül fel. Úgy, hogy a közösség fennmaradását, jobb esetben szükségleteinek kielégítését segítő magatartási előírásokat foglal magába. A helyi szükségleteket megjelenítő helyi nyelvekből épül a teljes közösség szükségleteit kifejező szükségletértelem szimbolikus világa, és az azt kifejező közösségi nyelv. A diktatúrák a szükségleteket eszmeileg megformáló, közösen kialakított, a közösségi szükségletek kielégítését segítő kategóriák helyett a hatalom fennmaradását szolgáló, azaz idegen fogalmakból építkeznek. Mégpedig úgy, hogy fogalmaikat az erre szolgáló szakértők - a logokrácia - előzetesen, a közösség háta mögött alakítja ki. Ezeket az előzetesen megformált értelem tartalmú és jelentésű fogalmakat tehát a hatalomépítés nyelvi szakértői állítják elő, fentről jövő megrendelésre. Az e fogalmakban fellelhető előzetes meghatározások előírásainak megfelelő cselekvés a hatalom megtartását szolgálja. Azzal is, hogy a hatalomnyelvből eltávolítja a valós szükségleteket nyelvi fogalmakká formáló alternatív szimbólumokat, és az e kulcs-szimbólumokkal kapcsolatos asszociációkat. Általuk leszerelik a nyelvi ellenállást, az alattvalók kritikai képességét. Meggátolják, hogy a palotalét idegenségére, saját létük ellentmondásaira, a hatalomértelemre rákérdezzenek. Megfelelő kategóriák híján az alávetettek nem tudják életproblémáikat valóban megfogalmazni, nem tudják magukat a létteljességen belül elhelyezni. A palotakert kaptafái mellé rendelik őket. Amely kaptafák mellett elhelyezetteknek az előzetesen meghatározott értelemtartalmak olyan magatartási előírásokat, cselekvési mintákat adományoznak, amelyek az elnyomatásban való cinkos boldogulást szolgálják.

A hatalomnyelven való megszólalás neki megfelelő beszédmódot is igényel (hogy le ne lepleződjön már a megszólalás által): a parancsbeszédet.

A közösségben formált szükségletfogalmak a szabadság és a szolidaritás beszédmódján szólalnak meg. A tájékoztatásnak, hogy elfogulatlan lehessen, a tárgyilagosság leíró beszédmódját kellene alkalmaznia. A parancsbeszéd legyen akár komázó bizalmasságba, fiataalkori infantilizmusba vagy atyáskodó bennfentességbe, újabban a megvilágosult szabadosság stílárís álsruhájába öltöztetve is, a leírt, kimondott szóban elrejtett előírások feltétel nélküli megvalósítását követeli. A hatalomnyelven folytatott parancsbeszéd természetes módon kénytelen felfüggeszteni az igaz-hamis tartalmak közvetítését, és ezzel együtt a jó-rossz tartalmak megkülönböztetését is. Meg kell akadályoznia, hogy a palotarabszolga számára a tájékoztatásban kimondott szó valóságghűsége és erkölcsi színvonala egyáltalán problémává

válhasson. Hogy a végső kérdések perspektívájába állítva, a mindenséggel mérhesse minden szó erkölcsi tartalmát, valóságghűségét, hogy ellenkezőleg, a hatalomnak megfelelés, a nyilvános uralkodó valóságba illeszthetőség baromlétre alacsonyító amoralitásával elégedjék meg. Kénytelen erre az amorális beszédstílusra, minthogy a nyilvános valóságban, a hatalomértelenség árnyékában nem az számít sikeresnek, aki igazat mond. Hiszen az igazat a puha diktatúráról nem mondhatja el, csak a bekerített létben belül mozoghat. Itt pedig az sem számíthat a sikerkritériumok közé, hogy erkölcsileg jóváhagyható-e, amit mond, hiszen egyetlen diktatúra sem erkölcsös. Itt csak az számít sikeres megszólalásnak, a tájékoztatási diktatúrákban csak az a sikeres megszólalás, amely hiteles megszólalás. Hogy a megszólalónak van-e képessége arra, hogy elhitesse: a hatalomért elemből építkező nyilvános valóság az igaz és, a jó valóság. Hogy jó és igazságos palotarabszolgának lenni. Azaz a sikerességet a hitelességnek az a sajátos formája nyújtja, amely a hatalomnak megfelelésben hiteles. A hatalomnyelv parancs beszédében foglalt magatartási előírásoknak az alattvalókkal való elfogadtatása a feltétele a tájékoztatási sikernek. Annak, aki leír vagy megszólal a tájékoztatásban, a hatalomnyelvtan szakértőjének, a parancsbeszéd szakhivatalnokának, a hatalomnak megfelelés szaktudójának kell lennie. A létteljességből eredő léthitelesség helyett ő a nyelvrontás, a beszédtorzítás, a hatalomhitelesítés szakmunkásaként maradhat csak meg a tájékoztatás busásan kifizetődő diktatórikus világában.

A hatalomértelenség háttérével felépített uralkodó nyilvános valóság áll szemben a megszólalás pillanatában a létteljesség szükségletértelmével. A demokráciákban annak, aki megszólal, leír valamit, a két szimbolikus értelmi világ közti távolságot kellene lecsökkentenie. A nyilvános valóságba jutó hírek valódi jelentését a létértelmezés alapulvételével kellene feltárnia. A hatalom titkos műhelyeiben készült magyarázatokat, amelyek így nem érthetők, mert homályosak, kellene megvilágítani, tiszta, világos összefüggésekbe állítva érthetővé tennie. A távoli, homályos és idegen hatalomnyelvet a létteljesség életközeli, világos nyelvére fordítani. Ezzel szemben a diktatúrákban a létértelmezés távolságcsökkentő eljárása helyett a hírmagyarázó **normalizál**. A palotarabszolgák rétegspecifikusan - kialakított életmód - tigrisketreceiből a nyilvános valóságba igyekvő alternatív információkat úgy kommentálják, hogy azok alternatív jellegüket veszítve könnyedén simuljanak bele a nyilvános valóságba. Hogy jelentésüket ne a létteljesség valós értékei, hanem a hatalomértelenség uralmi értékei felől kapják. A normalizáló hírmagyarázat ugyanakkor közvetítés is. Ugyan nem a szükségletek és a róluk való tudás között, vagyis nem a létfelszabadítás szimbolikus harcra a hírmagyarázó. Éppenséggel fordítva, a titkos műhelyek titoknokainak az alattvalók számára kifundált félremagyarázatait közvetítik a távoli és idegen, ezért ismeretlen nyilvános valóságról, a palotarabszolgák számára. Ők hát a bennfentes kifecseges szakértői. A közvetítés, a palotakert szabadsághatáraink két oldalán lévők közötti közvetítés helyett így ők az uralmi világrend megalkotói és elszenvetők között közvetítenek. Összekapcsolják a rontott lét egységesítőjeként a nyilvános valóság közvetítésével az alattvalói létet, annak problémáit és megoldási módjait a hatalomértelenséggel. Így válik számukra, a hírmagyarázó interpretokrácia számára lehetővé, hogy a homályost megvilágítsa, hogy az idegen hatalomértelenségből értelmezze, fejtse meg cinkos összekacsintással a valorikrácia által adott jelentéseit a létváltozásoknak. Hogy a változások, konfliktusok, problémák mit jelentenek a hatalom számára. Ennek során a hatalomértelenségben, a hatalomnyelv fogalmaiban elrejtett magatartási előírásokat fejtik ki. Hogy rábeszéljék az alattvalókat az előzetes jelentés meghatározás folyamatában diktált magatartási előírások végrehajtására. Az egyes előírások értelmezésével mintát szolgáltatnak az egyes, konkrét életproblémák megoldásához. Természetesen olyanokat, amelyek a hatalomnak kedveznek. A létértelmezés és szükségletjelentés feltárása helyett a hatalomértelmezés és hatalomjelentés kifecsegesítésével pedig a valóságértelmezés olyan kereteit lopják be lassanként az alattvalók gondolatvilágába, ülepítik le tudatukban, és ezen az értelmezési kereten belül olyan értelmezési sémákat szolgáltatnak, amelyek a palotakert szabadság-

határain belül tartják az alattvalót. A számára és általa egyáltalán elgondolhatót és annak szerkezetét a palotakert kerítéseivel bekerített lét zárt értelmi világába börtönzik. Olyan módon, amely az alattvalói lét mindennapi problémáit és létmegszégyenülését egyaránt a hatalomértelenség határain belül helyezi el. Hogy csak a hatalomértelenség szolgáltasson jelentést lét-és megélhetési problémáinak is.

A jelentésfeltárással az idegen hatalmat látszólag ismerőssé és kedvezővé is varázsolják. Azáltal, hogy lefordítják a hatalomértelenséget az életproblémák eszmei megjelenítéseivé. A hírmagyarázó mint két idegen világ közti fordító akkor működne demokratikusan, ha a létértelenség és az életproblémák létértelenséget feszegető természete között teremtené kapcsolatot. Azaz akkor szólana meg, ha az életproblémákat létértelenség-érvényesen már lehetetlen lenne privát módon értelmezni. A diktatúrákban viszont akkor tolják őket a nyilvános valóságot lefordító helyzetbe, ha az életproblémákat nem lehet már hatalomértelenségesen értelmezni. Azaz, amikor az életproblémákat le kell fordítani a hírmagyarázók segítségével, a tőlük idegen hatalomértelenséghez illeszkedőre, amikor hatalomnyelvre kell fordítani az alternatív életproblémákat. Amikor, hogy az alattvaló ne építsen magának alternatív szimbólumokat, hatalmi szimbólumokká kell átültetni az alternatív életproblémákat. Amikor a rabszolga-lét méltósággyaláztatából a szabadba vágyó lelkeket a palotakertben szaladgáló szabadlábbá kell visszakecsegtetni. A nyilvános valóságba illesztés mesternőkeiként alkalmazott hitmagyarázók, az interpretokrácia a hatalomértelenség szakértőjeként végzi létrontást bevezető működését: ő az, aki a palotarabszolgaságot a magától értetődő jóként való elfogadtatásnak a szakértője. Az, aki a hasvakargatás élvezetére, a lélek szabadságának feladására, a szabadláb baromlétébe kényszerítettség elfogadására képesített szakértő szereplője a puha diktatúrának.

7. Az önszervező puha diktatúra

A puha diktatúra - elegendő volt egy pillantást vetni durva vezérlésére is - kifinomultságánál fogva befonja, átszövi, megmértelyezi legintimebb magánéletünket, befurakodik még saját személyiségünk és testi mivoltunk közé is. Mindezt azzal a magához - de ellenünk - való ésszel kifundálva, amelynek jóvoltából e sosem volt elnyomatást, lelkünk gyarmatosítás át felszabadulási élménnyé képes változtatni. Létbeszűkítő, létrontó teljesítményét, a magához való ész cselét, ha nem lenne tragikus, akár lelkesen meg is tapsolhatnánk. Miként a cirkuszban a salto mortale-t. Teljesítményét ugyanakkor kétségbe is vonhatják. Mondván: nem olyan okosak - a mi térfelünkön pedig még kevésbé - a hatalmasok, hogy egy ilyen bonyolult és óraműszerűen működő gépezetet kitaláljanak, felépítsenek és irányítsanak. Inkább a véletleneket állítja egy rendszerezés-mániás elme egymás mellé, és saját mániáját látja bele a valóságba. Mintha a lélekgyarmatosítás nem is működne, adnak felmentést szabadgondolkodásuknak és a puha diktatúrának. És majdhogynem igazuk is van. Mert nem kell, sajnos nem, különösebben éles elme, hogy a hatalmát keveslő rátaláljon, az esetleges spontánul megjelenő elemeket is felismerve és felhasználva, a puha diktatúra-gyakorlatára. Ha ezt, a formálszabadság háta mögé építkező diktatúra lehetőségét csak meg is sejtette, akkor már egy önműködően megszerveződő represszív valóságot segíthet élethez. Elegendő ehhez a saját elhivatottság, a különleges emberek csoportjaként való önmeghatározás - hogy közülük egyet, Sztálint és követőit idézzük fel -, vagy egyszerűen a származás fensőbbiségének hite, mint az alapítótól származás előkelősége Amerikában. E különlegesség formálódik aztán hatalomértelenséggé. Most már mindössze a hatalomértelenség új meghatározása, és ennek alapján az érvényes létfelosztási elv új centrumának kijelölése szükségeltetik beindításához. Ezután már az új hatalomértelenség és új felosztási elv végigdúlja az egész társadalmat. Kijelöli azokat, akiket a hatalom a maga oldalán ismer el, és eltaszítja a többieket. Az így körön belülre kerültek majd magukat természetesen értékmentésen működő, független szakértőként adják elő, kidolgozzák és felépítik a társadalom életének a hatalom szempontjából értelmezhető minden területén a

hatalomértelemnek megfelelő represszív uralkodó valóság-szeletet, a palotaszárnyakat. Működési gyarlásait felszólítás nélkül javítják ki, a nem illeszkedő elemeket összecsiszolják, a hatalomértelem uralkodó valóságát önjáróvá teszik: belakják privilégium okból épülő palotaszárnyi valóságukat. És mert kiválasztottként belakják a hatalomértelem által körülkerített palotakertet, fel sem kell szólítani őket építkezésre, csiszolásra, működtetésre, hiszen ez az ő otthonuk immár. „Mindössze” ellenőrizni kell kulcsfontosságú kapcsolódási pontjain a gépezetet. Arra pedig kártyapartik udvaronc-összejövetelei, a bridzs vagy a tarokk asztaltársaságai, a zártkörű klubok és vadászegyletek megbeszélései is, sőt azok az alkalmasak. És már működik is a hatalomértelem által szervezett represszív uralkodó valóságot biztosító puha diktatúra, a kisebbség zsarnokságát biztosító diktatúratechnikák rendje.

harmadik közbevetés az elavult, ezért a kisebbséget szolgáló emberi jogokról

Az emberinek nevezett jogok: a polgár jogai. A harmadik rend polgáraié. Megjelenésük idején az emberiség szabadságprogramjának megfogalmazásában és megvalósításában fordulatot hoztak. A születés kiválasztottságával szembeni szabadságot. Még nem a lételjesség felszabadítását, de a vagyon kiválasztottságának liberális szabadsága akkor is nagyobb szeletet kanyarított ki a szabadságoknak a társadalomból, mint a születés már nem hatékony kiválasztottsága. A megtöltött has szabadságát. Amit ma, korgó gyomrokkal fenyegetett helyzetünk miatt sem becsülhetünk le, de főként azért nem, mert ettől kezdve válhat reális programmá a lélek felszabadítása. És már nemcsak a hasvakargatást igénylő, hanem az önmagát szabadnak akaró lélek szabadságát. Az uralkodó valóságra és alávetett valóságra szétbomlás korában, a puha diktatúra időszakában azonban az emberi jogok ezen első generációja már elavult. Elavult, mert alanya, a harmadik rend polgára szűnt meg egységesként létezni, abban az alakjában, akinek szabadságait az elsőgenerációs szabadságjogok kodifikálták. Mára a liberális polgár fölé tülekedett a puha diktatúra represszív uralkodó valóságának polgára. Ennek következtében a sokaknak, mindannyiunknak mégoly szimpatikus elsőgenerációs liberális polgárt is a palotakert rabszolgái közé - örökké - számúzi a puha diktatúra. Védelmet az ő számára sem nyújt már a létrontás, a tematizálás, identitáskijelölés, a személyiség-kisajátítás, a monetarizálás puha diktatúratechnikái, a mediakratikus erőszak és szabadságfosztás ellen. Nincs törvény ellenük, ezen erőszak ellen nincs minek alapján - és nincs hova fellebbezni. Ahogy törvény csak a gondolat szabadságra van, de nincsen a gondolattartalmak megalkotásának személyiségi és közösségi szabadságainak biztosítására. Hiába mondjuk ki amit, elgondolunk, ha az egyáltalán elgondolható diktátorok ültetik fejünkbe. Hiába beszélünk a személyiség szabadságjogairól, ha a személyiséghez való jog szabadságát senki sem szavatolja intézményesen számunkra. És hiába szervezkedhetünk, ha csak a jó rabszolga jóságáért tudhatunk szervezkedni. Az emberi jogok valaha volt dicsőséges elsőgenerációs szabadságkövetelései mára a kisebbség zsarnokságát kivitelező puha diktatúra legitimálását szolgálják. A többség emberiségtől megfosztását, a létbeszűkítő létrontást.

Ezért az emberi jogok új meghatározására, a meghatározás új generációjára van szükség. Azért, mert az első generáció nem nyújt szabadságsvavatolást a közösségeknek, és mert már eredeti alanyának, a liberális polgárnak is, nemhogy más társadalmi csoportoknak sem a szabadságot szavatolja, hanem a palotarabszolgaság baromlétbe süllyesztésüket segíti elő. Azért, mert az emberi jogokban foglalt szabadságok helyett egy törpe kisebbség zsarnokságának korlátozatlanságát - a szabadság megcsúfolásának teljesítményét szolgálják.

Nem szükséges hát e teljesítményhez az egész gépezetet előre megtervezni, mert szervező elvére, a hatalomértelemre - például a létező szocializmus, a nevető barakk kategóriájára - akár véletlenül is rá lehet bukkanni. A rátalálás után már magától kiépül a puha diktatúra egész gépezete és terméke: a represszív uralkodó/társadalmi valóság.

Közelmúltunkból ismerhetjük is ezt a gépezetet. Emlegettük homályba húzódó főkonstruktó-reit és a kivitelezés főhivatalnokait. Nem is várható az állammögötti-létben megbúvó második hatalomtól, hogy kiemelkedő személyiségei a létkettőzés mérnökeiként váljanak híressé. Nem várhatjuk tőlük, hogy nyilvánosan hirdessék meg elnyomó programjukat.

Ezt a tévedést utoljára a népi írókról hozott határozat kihirdetésekor követték el. Azóta szakosították a lételnyomást. Azaz, ettől kezdve nem politikai határozatokkal építkeztek, hanem egy-egy területet, a megtévesztő zsargon szerint „átpolitizálva” ugyan, a szakmai-professzionalitás határozataival sajátították ki. Mondván: szakterületeket szakmai hozzáértés alapján dukál irányítani. A hasvakargatáshoz vakargatás-doktorokat vonultattak fel. A kertápoláshoz kertészdoktorokat. A rácsok határőrizetéhez pedig Hajdúkat. Így a szakértelem és a személytelenített munkaközösségek, bizottságok mögé bújva, sok apró szakértőnek kinevezettként gyakorolta, ellepve az uralom kulcspozícióit a soha el nem fogadott kisebbség, diktatúráját a többségen. És ehhez még csak összeesküvést sem mindig kellett szőniük. Csupán a kulcspozíciókra lebontott és hozzáigazított hatalomértelenség szerint „vezetni” a szakmai intézményeket. A diktatúrát, egy személy mögé bújva a represszió szakértőiből álló politikailag névtelenített, szakértőként hírességgé kinevezett médiakrácia gyakorolta. Ráadásul még ellenzékét is, aki valójában az előtérbe tolt formálhatalom kérlelhetetlen ellenkezőjeként, ámde a puha diktatúra hatalomértelmét képviselve működött, maga nevezte meg, építette fel saját soraiból, és juttatta előnyökhöz a luxusprotestáló pozíciójába. És most ez a csapat - őrizve változatlanul a puha diktatúra kulcspozícióit, védve - felszabadítva uralkodó valóságát - csendes vámszedője és hangos elégedetlenkedője a rendszerváltásnak.

8. Védekezés a puha diktatúrával szemben

Minden védekezéshez világosan kell látni, hogy mi ellen és ki ellen szükséges a védekezés. Különben még azok esnek egymásnak, akik egyformán elnyomottai a nevető harmadiknak. Az arannyal fojtogatott lélek ráadásul könnyen bírható rá a hasvakargatásért való versengésre. A puha diktatúra elborzasztó teljesítménye: a gyomor jóltartásával kiegyensúlyozott lélekgyarmatosítás különleges nehézségeket támaszt a felismeréssel szemben. Mivel éppen a felismeréshez szükséges képességekben rabolja meg a paloták rabszolgáit. És a magához való ész cselével e megrablás tényét hármassal rejtve el a megoldást keresőktől. Vannak, ez a többség, akik az első retesz felnyitásával megelégszenek. Némelyek a másodikat is feszegetik. Ha sikerül, úgy érzik, megfejtették a talányt, még a csapda mögé is betekintettek. És megnyugszanak e dicsőségben. Azután együtt hitetlenkednek a harmadik reteszt, az igazit, az őket palotarabszolgává tévő reteszt emlegetőkön.

Az igazi retesz pedig a lét felbontásának tényét rejtve el. Azt, hogy a puha diktatúra magát a létet bontja szét, keríti be a hatalomértelenség jelentéseivel, és zárja ki szükségletzárakkal a létező, de megtagadott alternatív lételemeket. Majd a bekerített lét valóságát hasítja meg, a palotaőrök uralkodó és a palotarabszolgák alávetett valóságára.

Végül az uralkodó valóságot, a palotát bontja szét a paloták rejtőzködő uraira és az előtérbe állított hasvakargatókra. Így ugrat szembe, így szállunk szembe életproblémáink elnehezülésekor elsőként öreinkkel. Egzisztenciális hamis alternatívába zártan birkózunk: palotarabszolgák és palotaőrök. Ha pedig belátjuk, öreink ugyan hibáztathatók és ezért hibáztatandók is, de csak annyiban, hogy őrök, velük mégis egy oldalon is állhatnánk, ott vannak a palota-uraknak öltöztetett hasvakargató udvari bohócok. Újabb hamis alternatívaként. A formáldemokrácia hamis alternatívája: palotarabszolgák-palotaőrök az egyik, felcícomázottan komisz-(ár)-kodó udvari bohócok a másik oldalon. Miközben az igazi ellentét a paloták puha diktatúrát felépítő - fenntartó urai és - az egymással alávetettségükben is szembefordított - alávetett mindannyiunk között van.

Amíg tart az arany, addig a leetett gyomor még a szabadlábra sem vágyik. Amikor fogytán van a tompító vakargatás, akkor lép elő az uralom őrzésben a nyilvános valóság, a hatalom-értelemmel lehatárolt szimbolikus univerzum. Amely ugyan világként jeleníti meg a bekerített létet, azért csak lébeszűkítés. A puha diktatúrákat megelőző erőszakos hatalmak ellen a korduló gyomor éhséglázadásokban követelhette a magáét. A leetett palotarabszolgától azonban ez a fegyver elvett. Neki előbb meg kell vívnia harcát a hatalomértelen szimbolikus erőszakrendszerével.

Hogy a hatalomértelen szimbolikus univerzuma mindent beborító, mindenre magyarázatot nyújtó terrorjával szembefordulhasson a palotakertbe kényszerített lélek, hogy palotarabszolgását felmondhassa, a bekerített léten kívülről kell erőt nyernie. Csak onnan - a léten túli transzcendenciából, vagy a nembeliségében felismert embertől juthat a hatalomértelennel mérkőzni képes alternatív világértelenhez. Csak e világértelen révén juthat el szimbolikus forradalmához. Ennek az új világértelennek az alapján fogalmazhatja meg a valóságfelosztás új elvét. Ennek az új elvnek a megfogalmazásával tagolhatja úgy a valóságot, hogy benne ráismerhessen önnön baromlétbe kényszerített palotarabszolgására, és felismerhesse a harmadik retesz mögé rejtőzött puha diktatúra-urakat. Csak ezen új értelen, a szükséglet-értelen alapján tematizálódik és problematizálódik az életvalóság úgy, csak ezen tematikákból és problémákból következnek azok a magától értetődőségek és fontosságok, amelyek a palotarabszolgát a lélekfojtó hasvakargatás harmadik zárja mögül is kiszabadíthatják. Csak e szabadságértelen révén fogalmazhatók meg az ellenszimbólumok, alakítható ki az ellenállás nyelve, formálható meg a valódi alternatíva szimbolikus valósága. És csak ezek birtokában emelkedhetnek fel a palotarabszolga-sorból azok, akik léthitelességgel szólhatnak meg megjeleníteni az alternatív szimbólumokat. Azokat, amelyek révén a szükséglet-értelen, a szükségletproblematika és a szükségletfontosság a palotarabszolgák tömegeiben érhet el a magától értetődőség bizonyosságához.

Mint ahogy el is ért. Azt a negyedik erőt alkotva, amelyik elnyomatásában is képes volt az átalakulás alternatív modelljét kidolgozni és felmutatni. Felmutatni is, bár korlátozottan. Korlátozottan, mert a hatalomértelen határai nem adtak belépési engedélyt számukra a nyilvános valóságba. Vagy, ha mégis elkerülhetetlen volt a híradás, akkor félreértékelői hazudták jelentéktelenre alternatíva-állító erejüket. A diktatúra szövedéke mindig fölfeslik valahol. A puha diktatúráé is. És mint mag hó alatt, repedéseiben megfog a védekezés, majd az ellenállás, végül az alternatív valóságalkotás létmegújító, a börtönökben is szabad lelkek szimbolikus forradalmának virága.

4.

A HERMENEUTIKAI HATALOMRÓL¹⁰³

A tömegtájékoztatási eszközök és a hatalom viszonya a „rendszerátalakítás” egyik legkiélezettebb kérdésévé tolta fel magát. Pro és kontra sok minden elhangzott e kérdéssel kapcsolatban, a vitázók mindegyike, feladva az elemi illendőségi szabályokat is, még a személyeskedésig is eljutott. Figyelmesebben szemügyre véve azonban ezt a vitát azt láthatjuk, hogy *a tömegtájékoztatás és a hatalom viszonyának megvitatása közben a vitázó felek a megértés szempontjából éppen a legfontosabb szempontot hanyagolták el*. Hogy ez így eshetett, abban **a fősodorbéli politikatudomány** is ludas. Éppen csak a legszükségesebbekkel finomított, de **minden ízében tizennyolcadik századi fogalmakkal próbálja megközelíteni a huszadik századi hatalmi intézményeket, s folyamatokat**, s közben nem vesz tudomást sem arról a két évszázadról, ami közben eltelt, s ami nem is egyszer, hanem többször is gyökeresen megváltoztatta a hatalom természetét és szerkezetét, sem pedig a világ politikatudományában lezajlott változásokkal, amelyek a reálhatalom természetében végbement változásokat kísérelték meg elbeszélni.

Még ha elméleti jellegű is, nem vehetjük igénybe a tisztelt Tanácskozás türelmét egy tudomány tárgyának meghatározására vonatkozó hosszadalmas fejtegetésekkel. E helyett csak utalunk arra, hogy e fősodorbéli politikatudomány által alkalmazott tárgymeghatározás a legnagyobb akadály a annak, hogy a ma Magyarországon is érvényesülő hatalmak - nem elszólás, hanem szándékos a többes szám - kérdésében tisztán vagy legalább tisztábban láthassunk. Ez a „fősodorbéli” meghatározás ugyanis az államhatalomra koncentrál, illetve az annak megszerzésére törekvő vagy az attól eltávolodó mozgalmakkal hajlandó csak foglalkozni, egyszóval a „demokrácia”, az állampolgárok ellenőrzési körébe tartozó hatalmakkal. És - engedjük meg a feltételezést - *megfelelnek azokról a hatalmokról, amelyek a demokrácia és az államhatalom körén kívül esnek és mégis diktálnak az államoknak is, s amelyek számára a demokrácia maga is csak céljaik elérését szolgáló eszköz*.

Amint a hatalomról általában is, az államhatalomnak diktálni képes hatalomról se egyes számban kell beszélnünk, ezekből is több létezik. A mai, második ezredvégi hatalmi szerkezet egy dombtetőn álló házhoz hasonlatos. Ennek a háznak az alapzatát képező domb **az emberi közösségek és minden egyes ember képessége arra, hogy létviszonyait alakítsa, illetve létviszonyai újratermelését irányítsa**, s éppen e képesség létteljesítménye emelte az embert fel arra helyre, ahol ma van, ez a létformáló képesség tette az embert emberré. Ez a hatalom, természeténél fogva nem szorul legitimációra, ami persze nem jelenti azt, hogy ne tévedhetne, esetleg végzetesen is. Történelmünk számos eltűnt társadalma bizonyítja: ez a képesség sem mindenható. A ház földszintjét a francia filozófus, Michel Foucault által leírt **fegyelmező hatalom** képezi, amely támasztéka, de egyben meghatározója is az államhatalom jellegének. A fegyelmező hatalom történelmünk folyamán csak nagy, a társadalomszerveződés minőségi változásakor szokott politikai legitimációs igénygel fellépni, a közbeeső időkben többnyire kulturális legitimációval fogadtatja el önmagát magától értetődően érvényesnek, jogosnak és igazságosnak **Az államhatalmak** és a megszerzésükre törekvő mozgalmak és intézmények, azaz a demokrácia fogalmi ernyője alá tartozó hatalmi jelenségek az emeleten helyezkednek el és kizárólagosan csak ezek a hatalmak azok, amelyeket az újkorban politikai legitimációs igénynek tesznek ki. S végül az egész épület felett uralkodó helyzetben, a tetőt képezve, **a**

¹⁰³ Első megjelenés: Magyar jövőkép, Interconfessio Társaság, SMIKK, Vörösmarty Társaság, 1996, Székesfehérvár

kiválasztó hatalmak találhatók. A kiválasztó hatalmakat a modern időktől fogva kiemelték - a különböző korokban különböző hatalmakra kiterjesztett - bármiféle legitimációs igénynek alávetett hatalmak köréből, s ezért ezeket **nemlegitim hatalmaknak** nevezhetjük. A tizennyolcadik század politikai gondolkodása ebből a jelenség együttesből: a dombon álló építményből kizárólag csak az emeleten lévőkkel foglalkozott. Mintha egy épület emeleti szintje alapok, támfalak és tető nélkül is teljes egész lehetne.

A modern társadalmak politikai történetének legfontosabb, azonban - a politikatudomány fősodorbéli tárgymeghatározása szerint fel sem vehető s ezért - tematizálatlan és feltáratlan területe a domb és a ház viszonya: az hogy a közösségek és egyének létalkotó képessége és az egymással is civakodó hatalmi intézmények párviadala hogyan alakult s alakul manapság is. S e párviadalban az utóbbi évtizedekben fordulat következett be. Ezideig a társadalmi élet újratermelésének irányítását megkísérlő hatalmi intézmények, ha tettek is kísérletet arra, hogy ezt a létalkotó képességet elorozzák az emberi közösségektől és minden egyes egyéntől, aki nem őket szolgálja, nem fejlesztettek ki a létalkotás képességét kisajátító hatalmi intézményeket. Korunk kiválasztó hatalmasai azonban éppen ez ellen az emberi alapképesség ellen intéznek támadást, s e támadás véghezviteléhez szerveznek hatalmi intézményeket. Másként: **a mai kiválasztó hatalom az embernek az ellen a képessége ellen intéz támadást, ami őt emberé tette,** attól a képességétől igyekszik megfosztani, ami nélkül a szó eredeti értelmében nem is nevezhető embernek.

A modern, nemlegitim kiválasztó hatalmak által az emberi közösségek és egyének létalakító képessége ellen intézett támadás egyik alapvető ága „**hermeneutikai hatalom**”-ként **nevezhető meg.** Ebben a rövid vázlatban éppen ezzel az új funkciójú hatalmi ággal, a hermeneutikai hatalommal foglalkozunk.

1. Mi is az a hermeneutikai tevékenység?

Meglehetősen szarkasztikus tudás-helyzet az, hogy a tizennyolcadik századnál megrekedt politikatudomány kritikájához többek között egy szintén a tizennyolcadik században új erőre kapott tudomány, a hermeneutika, az értelmezés-tudomány fogalmához kell fordulnunk. Úgy tűnik, ez a hazai politikatudomány még a tizennyolcadik századon belülről is csak a neki tetsző elemeket szemezgeti ki, s még ezt a régmúlt századot se vallja egészében magáénak.

A hermeneutika tudománya sokáig csak a teológusok körében volt ismerős: a Biblia, s a benne megtestesülő Ige helyes értelmezésére fejlesztették ki. A tizennyolcadik században aztán a hermeneutika megkezdte „világi karrierjét”; a teológusok után az irodalmárok és a történészek fogadták el a hermeneutika módszereit: a régi korok szépirodalmi- és történeti szövegeinek hiteles olvasatához akartak módszereivel eljutni. Őket a jogászok követték, akik az írott törvények helyes értelmezésére használták. Mindannyiuk hermeneutika felfogásában közös volt azonban, hogy e tudományt régi korok írott szövegeinek értelmezésére használták.

Az értelmezési tevékenység megértésében a pszichológiai- és a szociológiai hermeneutika hozott fordulatot, egy századdal később. A pszichológusok arra jöttek rá, hogy a hermeneutikai tudomány eljárásai nemcsak régi idők írott szövegeinek, hanem a jelen idejű beszélt szövegek értelmezésére is alkalmazhatóak. A szociológusok pedig - a nyelvfilozófia tanításait felhasználva - tovább tágították a hermeneutika érvényességi körét, mikor kimutatták, hogy értelmezési tevékenységet nemcsak némely, az írott szövegekkel és az emberekkel foglalkozó tudósok végeznek, hanem minden ember mindennapjaihoz szervesen hozzátartozik létviszonyainak értelmezése és újraértelmezése.

A hermeneutikai tevékenység mai helyét az emberi tevékenységek között azonban csak a huszadik század második felében foglalta el, a filozófiai hermeneutika kialakulásakor. A

filozófusok ugyanis arra jöttek rá, hogy **az értelmezési tevékenység nem csupán valamilyen régen vagy éppen az imént megtörtént esemény - vagy „szöveg” - utólagos mentális feldolgozásában áll**, hanem ennél sokkal mélyebb és főként meghatározóbb szerepet játszik az emberek életében. Ők értették meg, hogy **az értelmezési tevékenység** - amely eszközül a nyelvet is használja - **nemcsak elismétli, de egyenesen alkotja az ember társadalmi létét**. Mert minden társadalmi jelenség, lett légyen az akár egy festett fadarab is, csak a szóban forgó közösség által, egy szigorú szabályoknak engedelmeskedő egyeztetési folyamattal kialakított értelem révén nyeri el a maga természetét. Másként: a társadalomban még a „természeti” tárgyak is csak egy előzetesen kiépített értelmezési keretben lesznek azzá, amik, s rendeltetésszerűen is csak ebben az értelmezési keretben használhatók. A társadalmi tárgyakhoz ugyanis jelentések és használati szabályok tartoznak, s ezek nélkül nem is társadalmi tárgyak, vagy már nem annak a közösségnek a tárgyai, amely létrehozta őket.

Vegyük például az imént említett festett fadarabot. Ugyanaz a festett fadarab egy kulturálisan megskalpolt páriának a végre-valahára meglelt tüzelő eszköz lehet, s annak rendeltetése szerint amint teheti tűzre is hajítja. Ám ugyanez a festett fadarab egy zulu törzs tagjai számára az őst szimbolizáló eszköz, s ezért például elé helyezett ételadományokkal kísérli megszerezni a természetfelettivé emelkedett ős jóindulatát. S e jóindulat elmaradásaként, a bálvány büntetéseként értelmezi balsorsát is, s még figyelemre méltóbb ajándékokkal igyekszik helyzetén fordítani. A ma hitetlen kora számára ugyanez a festett fadarab ismét megváltoztatja létminőségét, s műalkotássá vedlik át. S e műalkotás előtt az „értők” szűk, beavatott köre minden bizonnyal hódolattal hajlong is, s akinek elegendő pénze van hozzá, magángyűjteményébe is zárhatja. S e hódolattal hajlongást, s számlálatlan pénzt a „műalkotás”-festett kép el is várhatja. Ám miközben a múzeumba tett festett fadarab sok pénzt és hódolatot képes előcsalogatni a beavatottaktól, hatása és használata nem is emlékeztet se a pária gyakorlatiaságára, se a totemimádó szentnek kijáró viselkedésére a festett fadarab iránt.

Ami a festett fadarabban kapcsolatban jeleztünk, minden mással is ugyanígy van a társadalmak életében. Még a legobjektívebben objektív műszaki eszközök is **csak a saját értelmi világukban azok, amik**, s ezen az értelmi világon kívül csak az őket megalkotó értelem megértése révén lehet azokat rendeltetésszerűen, „hitelesen” használni.

A hermeneutikai tevékenység így az ember társadalmi létminőségének a megalkotására és újraalkotására irányuló tevékenység, amely azt határozza meg, hogy milyen létminőségű társadalomban élhetünk. S aki a hermeneutikai tevékenységet képes meghatározni ezért a legfőbb hatalomnak, a létviszonyokat alakító hatalomnak a birtokosa.

2. Az értelmi világ szerkezete

A magyar irodalomnak van egy kis remekműve, amelyet ha tetszik „hermeneutikai kisregény”-nek is nevezhetnénk. Mikszáth Kálmán az Új Zrínyiász című írásának feszültségét éppen a két értelmi világ találkozása adja: a reneszánsz- és a modern világ közötti különbség. S e két világ közötti ütközés, s az ütközésből támadt konfliktusok megoldása közben leplezetlenül és nyíltan feltárul az értelmi világ szerkezete is.

A regénynek már az első jelenete az értelmi világ legmélyebben fekvő lényegét érinti. Zrínyi és serege, feltámasztásuk következtében **értelmezésigényes helyzetbe** kerülnek: meg kell érteniük, hogy miközben majd egy szálig hősi halált haltak, mégis életben vannak mindannyian. Különböző értelmezésekkel kísérleteznek: onnét kezdve, hogy „megőrültek”, a pogány hitvilágban érvényes „babona alatt vagyunk”-on keresztül az „ördögösségig” terjedő értelmeket próbálnak adni a vitézek a csodának. Végül az ilyen kérdésekben szakértő, Vinnyói János várkaplán adja meg a helyes értelmezést: „Hallelúja! Feltámadának!”

Ezzel az **értelemadással** viszont az **értelmi világuk legmélyéig jutottak el ahhoz a létszervező értelemhez, amely társadalmi létminőségüket határozza meg:** a csodához és a csodatévő Istenhez.

A feltámadás csodájának, s vele az értelmi világukat szervező létértelemnek a gyakorlati igazolásával azonban nem ér véget, hanem csak azzal kezdődik „hermeneutikai kalandjuk”. Lassanként kiderül ugyanis számukra, hogy a feltámadással nem a saját reneszánsz világukba jutottak vissza, hanem egy másik világba. S a regény éppen a reneszánsz és a modern értelmi világok közötti ütközéseknek és az ütközésekből származó konfliktusoknak a története.

Első találkozásai a modern világgal a két világ közötti ütköző zónát alakítanak ki, s hőseink kezdetben ezen a senki földjén, **az értelmezések ütköző zónájában** húzzák meg magukat. Mert az egyik értelmi világból a másikba nem vezet kikövezett út, sőt az új értelmi világ mereven ellenáll a belépni szándékozónak, nem engedi csak úgy, fizetség nélkül belépni. Mikszáth az értelmi világok közötti átlépés nehézségét a „vendég” jelenettel mutatja meg. A vasúti restiben a középkori sereg azt hiszi, amúgy középkoriasan látták vendégül őket - fizetési kötelezettség nélkül, jó szívvel, a vendég iránti kötelességet teljesítve. Csakhogy mint minden fontosabb társadalmi intézmény, a vendégség intézménye is már értelmet nyert az új világban: a vendéglátásra szakosodott számára a vendéglátás pénzen megvehető szolgáltatássá lett. A vendéglátás szakrális-közösségi és vállalkozói-szolgáltatói intézménye közötti konfliktust a vitézek középkori módon: a sértésért járó elégtétel vétellel akarják megtorolni. Zrínyi azonban megérti az intézmények változását, s azt, hogy az új világba belépéshez „majd pénzt kell szerezni, ez az első”. Ám pénzt - akárcsak később ménest - szerezni is csak középkoriasan próbálnak. Rajtaütéssel szereznek maguknak.

Zrínyiéknek az értelmi világok közti ütközőzónabeli viselkedése, akárcsak a modern világgal való találkozásai további részletei is **az értelmezési teljesítmény tehetetlenségét** mutatják meg: azt, hogy az értelmező minden jelenséget először megpróbál beilleszteni a maga értelmi világába. A mozdonytalálkozásukkor például azt találgatják, hogy az élőlény-e vagy sem, s arra jutnak, hogy valami szörnyeteg, amely egy egész falut húz maga után kerekeken. A világonossá tétel törvényét Mikszáth e szavakkal írja le: Zrínyi „mohón szítt fel minden benyomást, de az mind úgy alakult át az ő középkori koponyájában, mint egy kész veszedelem.” Az értelmezésigényes helyzetekben az értelmezési konfliktusok kikerülésére **az új jelenségeket először megkíséreljük világonossá tenni** - így lesz a mozdonyból szörny -, **vagy ha azt nem lehet, megkíséreljük azokat legalább világonosan működtetni** - a pénzszerzés középkori módjára utalunk. Ami azonban csak a legritkább esetben sikerülhet, legtöbbször azonban csak kiélezi a két értelmi világ közötti konfliktust, s e kiélezett konfliktus aztán emberi tragédiákhoz vezet.

Olyankor, mikor egy-egy létértelem szerint kialakított társadalomban mozgunk, többnyire nem okoz gondot az, hogy eligazodjunk benne. Ennek az értelmi világnak, amelybe bele-születtünk, minden kis íze ugyanúgy mint a legátfogóbb összefüggései is a magától értetődőség erejével bírnak, s nem szorulnak különösebb igazolásra. A problémák akkor szoktak kezdődni, mint Zrínyiék példáján is láttuk, amikor a mi belakott, otthonos értelmi világunkban olyan jelenségekkel találjuk magunkat szemközt, amelyekre vonatkozóan a közösség, amely értelmi világunkat megalkotta, nem dolgozott ki **értelmezési sémákat**. Ezek az értelmezési sémáinkkal értelmi világunkban megnyugtató módon el nem helyezhető jelenségek nem feltétlenül kell, hogy látványos, tömegeket mozgó eseményekhez fűződjenek, s nem kell, hogy a létszervező értelmet rögtön elérjék, mint a regény indító jelenetében. Az értelmi világunkat megrengető események többnyire nagyon is apróknak, jelentéktelennek tűnnek kezdetben. S mivel mi szeretjük a nyugalmat, nem is nagyon törjük magunkat, hogy ezen első pillantásra jelentéktelennek tűnő események konzekvenciáit levonjuk. Holott mindenki

találkozik életében, nem is egyszer olyan **eseménnyel**, amelynek **hermeneutikai ereje** valóban világrengető, csak éppen kényelmesebb kitérni előlük. S az emberi erőforrással könnyelműen bánó társadalmaknak nemcsak ez értelmezési- de az ilyen esetekre kidolgozott **elhárítási sémái** is aprólékosan kidolgozottak. S ezek **az elhárítási sémák olajozzák meg a világazonos értelmezések könnyű gördülését**. Olyan esetekben szoktuk vállalni, s akkor se szívesen, hogy e világrengető események végére járjunk, ha azok olyan konfliktusokba sodornak bennünket, amelyek önazonosságunkat vagy önazonosságunk fenntartását veszélyeztetik már. A feltámadás csodájának megértése közben is Zrínyiék egyik legfontosabb tevékenysége önazonosságuk meghatározása volt. Először, mint ezt már egy más összefüggésben jeleztük, örülteknek tartották magukat, majd pedig lelkeknek, akik talán a pokolban vannak, vagy a mennyekben. S csak utóbb jutottak el, a feltámadás megértésekor, hogy hús-vér, de feltámasztott emberek.

A létszervező értelem és az ahhoz kapcsolt, **világadekvát önazonosság** meghatározása nemcsak a lelki megnyugvás szempontjából fontos. Amint a tárgyakkal kapcsolatban jeleztük is, a társadalomban minden intézmény, jelenség, cselekvés magában hordozza a szóban forgó létértelmet így a társadalmi önazonosság is. S ezért az így meghatározott önazonosságból az **értelmi világnak megfelelő feladatok és kötelezettségek** is következnek. Zrínyiék is, míg a mennysországba gondolták magukat, úgy gondolták, hogy nekik mint vitézeknek még itt is az a dolguk, hogy a keresztény mennyekből áttörjenek a török paradicsomba s ott aprítsák a törököket. S a további konfliktusok is abból származtak, hogy Zrínyi „Érezte, hogy a modern ember és a reneszánsz kori lovag mintegy összevész benne...”

Az értelmi világ alapját képező létértelem és a világadekvát önazonosság - az elhárítási sémák segítségével - véghezvitt világazonos értelmezései egy mozdulatlan társadalomban elegendőek is ahhoz, hogy abban éldelegéljünk. Zrínyiék azonban egy csapásra egy másik értelmi világban találták magukat, ahol se a létértelem, se önazonosságuk, sem pedig a világazonosító értelmezési sémák nem működtek. Még a belépést se tették lehetővé az új értelmi világba, hanem súlyos értelmezési konfliktusokhoz és belőlük származó tragédiák közelébe sodorták a sereget. Az értelmezési konfliktusokból származó tragédiák elkerülésének biztos módja viszont az, ha megtaláljuk a két értelmi világot szervező létértelem közötti **fordító nyelvet**. Mikszáth e fordítónyelv szükségességét és lehetőségét erre szakosodott testületek felállításán keresztül mutatja be. A közben már feltámadótként elfogadott Zrínyit és seregét egy Fogadó Bizottság felállításával segíti hozzá a kormány ahhoz, hogy reneszánsz világukból beléphessenek a modern világba. A Fogadó Bizottság magyarázza el, hogy új értelmi világba kerültek Zrínyiék, s hogy feladatuk ezen túl, hogy megértsék és alkalmazzák ennek az új, modern értelmi világnak a természetét.

A megértésnek első lépése, hogy kipuhatoljuk az értelmi világ határait. E határokat az **értelmezési horizont** képezi, amely azt mutatja meg nekünk, hogy a szóban forgó létértelem alapján milyen világok építhetők fel egyáltalán. Az értelmezési horizont szélét ezért egy **sajátos határként** képzelhetjük el, amely a létértelem alapján egyáltalán lehetséges világot határolja körül, azaz: **léthatár**. Az értelmezési horizont alapján mondhatjuk egy anyagi világban azt, hogy csodák pedig nincsenek, akkor se, ha éppen akkor esnek meg velünk. Mint ahogy a feltámadott Zrínyiéket is a modern világ is a maga értelmezési horizontján belül próbálta meg elhelyezni, s ezért „színésztrupp”-nak tartotta jó darabig.

Hogy el tudjon tájékozódni a szakrális valóságból idekerült Zrínyi a modern anyagelvű értelmi világban, az sem volt elegendő, hogy a különböző létértelmeket és értelmezési horizontokat megértette. Az értelmezési horizonttal körülhatárolt létmagyarázat ugyanis önmagában még „üres”. Arra nézvést még nem tartalmaz semmiféle utalást, hogy a szóban forgó világ hogyan van kialakítva: se a benne megtalálható társadalmi csoportokra - s velük

az önazonosság szociális dimenziójára -, se a csoportoknak ebben a világban legitim értékeire és érdekeire, sem pedig az azoknak megfelelő intézményeire nem tartalmaz pontos eligazítást. Azaz se Zrínyi, sem senki más nem képes eligazodni a már megismert léthatárokon belül mindaddig, amíg nem sajátította el az adott közösség által kialakított és többnyire csak őt jellemző értelmezési térképet. A léthatárokon belüli „üres” teret az úgynevezett **„jelentéstér”** tölti fel tartalommal, ez a **jelentéstér szolgáltató térképet a léthatárokon belüli eligazodás számára**. Ez a térkép mutatja meg, hogy a szóban forgó konkrét közösségben hol találhatók a jó, hol a rossz, hol a követendő, hol pedig az elkerülendő tájak: csoportok, önazonosságok, értékek, érdekek. A léthatárokon belül eligazító értelmezési térkép, **a jelentéstér teremti meg a lehetőséget ahhoz, hogy most már minden egyes csoportot, személyt, viszonyt, gondolatot, cselekvést, tárgyat és minden mást már olyannak értsünk meg, s úgy értékeljük, amilyen az a maga „világában”**.

A jelentéstér megértése se könnyű feladat azonban. Zrínyinek, mikor például unokaöccsét, Alapi Istvánt ki akarják golyózni a Kaszinóból, a tolmácsok másik csoportjára van szüksége ahhoz, hogy megértse azt, ami egy lovag számára pedig mindennél becsesebb: rokonát becsületében sértették meg. „Ás mi baj lesz belőle? Mit jelent az? Mert én nem tudom ezeket a mizimázi fogalmakat. - Hát senki nem fog vele többé megverekedni. - De hisz az jó neki, te bolond. Egy ember, aki verekedhetik, de övele nem verekednek. Ezt már másodszor hallom. Legyen hát eszetek, hogy ilyeneket beszéltek.”

A jelentéstérben elhelyezett, a konkrét dolgoknak adott jelentések szerkezetének megértésével már az egyes dolgok beilleszthetők az adott értelmi világba. S minthogy e lépéssel már a konkrét dolgokig jutunk el, s azok összefüggő egészéhez, ezért azt mondhatjuk, hogy általa már ismerjük az adott kor és adott társadalom **„értelmi valóság”**-át. Életünk ebben az értelmi valóságban telik, ez **az értelmi valóság - értelemter - teszi éppenúgy élhetővé életünket, ahogyan mi éljük, ahogyan az önazonosságunkhoz tartozik**, anélkül, hogy különösebb erőfeszítést kellene tennünk, hogy azt a jelentésteret, értelmezési horizontot és létértelmet, amelyek a kézzel fogható, de értelemmel és jelentéssel bíró dolgokat a mi társadalmunk tárgyaivá avatják tudatosítanunk kellene a mindennapi cselekvéseink során. Ám az értelmi valóságba idegenként becsöppenő számára mindaz, ami nekünk megszokott, s ezért értelmezésigény híján való, megértendőként jelenik meg. S még szerencse, ha az értelmezést kedvvel teszi, mint az imént említett Alapi Mikszáth regényében: „A legrövidebb iparcikk órákra lebilincseltek, olyanok, amiket már senki se néz meg, mert készen találta, mikor született és természetesnek találja, hogy ezek vannak...”

Az értelmi világ szerkezetének tudatosítására, mint említettük, olyankor van szükségünk, amikor valamilyen új, addig ismeretlen dologgal, vagy a konvencióktól eltérő cselekvésekkel, vélekedésekkel találkozunk. Ilyenkor válik szükségessé az, hogy a jelentésteret, az értelmezési horizontot vagy a „forradalmian új” jelenségeknél az egész létértelmet bevonjuk értelmezéseink körébe. Ezen értelmezéseink során először arra törekszünk - ez a kényelmes és ez a biztonságos -, hogy az új jelenségeket beillesszük a már ismerős, a konvencionális értelmi világunkba. Ennek a beillesztésnek is megvannak a minden konkrét társadalomra jellemző szabályai. Sokszor csak akkor vesszük észre ezeket az **értelmezési szabályokat**, amikor valaki megsérti azokat: s ilyenkor illetlennek, durvának mondjuk vagy a szabálysértés más fokozatának megfelelő jelzővel látjuk el e cselekvést. **Az értelmezési szabályok mutatják meg, hogyan lehet az új jelenségeket elhelyezni az értelmi valóságon, értelemteren, a jelentéstéren és értelmezési horizonton belül úgy, hogy azok megfeleljenek a szakrális-vagy anyagelvű világszervező értelemnek**. S a szabálysértés erejét is úgy állapítjuk meg, hogy az a felsoroltak közül melyikbe való beillesztés szabályait veszi semmibe.

S végül: az értelmezési szabályok megsértőit, attól függően, hogy mely szabályt sértette meg a vétkes - az értelmi valóságba, a jelentésterbe, az értelmezési horizontba avagy magába a létértelemben illesztés szabályát - meg is bünteti az önazonosságában felsértett közösség. Az inkvizíció vagy a Gyorskocsi utcai kihallgató osztag elé idézi, manapság pedig a feladataiban visszajára fordított sajtó bélyegzi meg. A regényben is az aktuális értelmi világ szabályainak megfelelően járnak el a feltámadottakkal. Mikor például az immár sokat emlegetett Alapi megöli az öt párbajra kényszerítő Perjéssyt, minthogy az a Kaszinó belső világában, s annak a lovagi szabályai szerinti formák között történt, haja szála se görbült. De mikor a reneszánsz fejedelem és a modern bankember közt vergődő Zrínyi kaszabolgatja le, reneszánsz szabályok szerint a neki ellentmondani merészülő bank részvényeseit, akkor a jogállam teljes szigorával csap le rá, legelőször is börtönbe veti, s csak a császári-királyi kegyelem menti meg a súlyosabb következményektől.

Természetesen az értelmezési szabályokat nemcsak megszegni lehet, de azokat akár szigorúan megtartani is - attól függő szigorral, hogy az értelmezések mennyire váltak már konvencióvá. Ami azt is jelenti, hogy az értelmezési szabályok a konvencionalizálódás függvényében lehetnek rigidek és lehetnek rugalmasak. A rugalmatlan szabályok megsértői jelentős büntetést, megtartói jelentős jutalmat kapnak. Végül is **az értelmezés szankcionálásával lehet egy közösség tagjait az értelmezési horizonton belül, a kijelölt önazonosságok tartományában megtartani.**

3. A hermeneutikai hatalom

Amint azt jeleztük már, életünk folyamán sokszor kerülünk értelmezésigényes helyzetekbe. Ezekkel az értelmezésigényes helyzetekkel kapcsolatban mindenkor jogos feltenni azt a kérdést, hogy egy-egy meghatározott szintű értelmezési igényre kinek áll lehetőségében a megfelelő erejű értelmezést megadni, röviden kifejezve: **ki van az értelemadás, illetve a jelentésadás lehetőségével felruházva, másként: kinek áll hatalmában a - világ és ön - értelmezést meghatározni.**

Az értelemadás - és a jelentésadás -, azaz az értelmezés folyamatába való beavatkozás hatalmi kérdés, mégpedig a főhatalomhoz kapcsolódó kérdés. Annak meghatározása ugyanis, hogy milyen létviszonyok közt élünk, a legfontosabb kérdés. A legfontosabb, mert az hogy mi a világ, kik is vagyunk, s mi a helyünk a világban, minden mást meghatározó jelentőséggel bír. Éppen ezért **azt a helyzetet,** hogy ezekre a kérdésekre válaszoljon valaki - azaz, **hogy az értelmezési igénynek megfelelő létértelemet, értelmezési horizontot, jelentésteret, illetve értelmi valóságot építsen fel - hermeneutikai hatalomnak nevezzük.**

Zrínyiék is, hiába esett meg velük a feltámadás, addig kénytelenek voltak a két értelmi világ közötti ütköző zónában, a nyitott sírjaik s a róluk tudósító újsághírek ellenére is magukra hagyatottan bolyongani, amíg a létértelem meghatározásáért felelős legfelsőbb hermeneutikai hatalom, a Vatikán pecséttel nem igazolta feltámadásukat. Csak a Vatikán volt ugyanis abban a helyzetben, az összes intézmény közül a világban, hogy a világ létminőségének a feltámadás csodája megtörténtekor nyilatkozzon. Mert ő vette magához a létértelem meghatározásának és ugyanakkor az értelmezési horizont kijelölésének a hatalmát, s csak miután sikerült az értelmezési horizontot úgy alakítani, hogy abba a megtörtént feltámadás is bele illeszkedjen, csak azután nyilatkozott, jóváhagyólag, és e vonatkozásban mindenkinek el kellett fogadnia szakvéleményét a kérdést illetően.

A Vatikán azonban csak a létértelem, illetve az értelmezési horizont meghatározásának hatalmával bír a modern társadalmakban. A modern társadalmak ugyanis kivívták maguknak a jogot ahhoz, hogy világi kérdésekben maguk dönthessenek. S ezért nemcsak arra volt szükség, hogy a teremtésbe illesszék be feltámasztott hőseinket, de arra is szükség volt, hogy

a modern értelmi világban is elhelyezzék őket. S a világi jelentéstér és értelmi valóság meghatározásának hatalmával bírónak komoly értelmezési erőfeszítésbe is került, hogy az újdonság varázsának múltán hogyan, s hová illesszék be a reneszánsz várurat, hogy a számra megfelelő életet élhesse. A közrendűekkel kevesebb gond volt, őket valamilyen polgári foglalkozásba tették, könnyedén. A várúrból azonban csak nagy ellenállás után sikerült bankelnökököt csinálni.

S ugyanígy feladatot adott cselekedeteik beillesztése is a modern értelmi valóságba. A vicc határát súrolja az, ahogyan kimenteni igyekezzenek Alapít a Kaszinó értelmezés-felkentjei a párbajképtelenség helyzetéből, s a tudományosságig emelkedik a hermeneutikai feladatokat is magára vállaló Parlamenti vita arról, hogyan kell Zrínyi részvényes kaszaboltatását úgy értelmezni, hogy a jogállam se sérüljön, de Zrínyit se kelljen elítélni. Apponyi új fogalmat is szerkeszt, hogy ennek megfelelően: az „extemporális” fogalmát. S Mikszáth huncutságát mutatja, hogy a megoldhatatlannak tűnő, s már-már a kormány lemondásával fenyegető értelmezési válságot egy középkori hatalom, a császár középkori szakrális alapozású jogértelmezésével, a kegyelmével oldja meg.

Az értelmezési hatalom felismerése után a legelső kérdés, amit fel kell tennünk az az, hogy kik is a hermeneutikai hatalom birtokosai, s ennek a kérdésnek a megválaszolása, mint a körülötte kialakult félreértések mutatják nem is olyan könnyű. Még amikor a legőszintébb szándékkal is közelítenek a kérdéshez a témával foglalkozók, akkor is a fősodor nyomásának engednek, s az általuk kialakított fogalmakkal próbálják meg leírni e csoportot, s sokszor azt is tévesen teszik.

Például tévednek, amikor azt, amit valójában hermeneutikai hatalomnak kellene nevezni azt ötödik hatalmi ágnak, s az ott bémunkát végzőket, az újságírókat pedig e hatalommal rendelkezőknek nevezik. Először is, az újságírók, mint jeleztük, nem rendelkeznek hatalommal, ők ezen első közelítésben még íróipari bémunkásoknak nevezhetők, még ha némelyiküket jól meg is fizetik. Jól mutatja „bémunkási” helyzetüket egy valahai ellenzéki fenyegetőzése egy nekik engedetlen újságíróval szemben, mondván, bezzeg másként szolgálna a mindenkor kényszerűségből tulajdonos-hű íróipari bémunkás, ha maradt volna a régi tulajdonos. Ami persze senkinek nem ad mentesítést atekintetben, hogy milyen hatalomhoz szegődik bémunkásnak. Másodszor az is tévedés, hogy a sajtó maga ötödik hatalmi ág. Hogy a különbséget élesen láthatóvá tegyük, visszahivatkozunk a halmok építményét leíró ház hasonlatunkra. Az államhatalmi ágak az emelet különböző szobáiként írhatók le e hasonlatot folytatva, s kétség kívül az államhatalmi szinten is léteznek tájékoztatási intézmények, amelyek azonban nem hatalmi, hanem uralmi funkciókat töltenek be: az államhatalommal rendelkezők érdekeinek megfelelő tájékoztatás a feladatuk. Ezzel szemben a hermeneutikai hatalom nem ezen az emeleten található, hanem a tető, a kiválasztó hatalom szintjén helyezkedik el. S a tetőtér vagy a padlás valamelyik helyiségeként jelölhető meg, a mone-tokratikus, a pedagokratikus és a többi kiválasztó hatalmi ág mellett. Éppen ezért súlyos tévedésnek tarthatjuk az ötödik hatalmi ágként való megnevezését, amely tévedés éppen a nemlegitim hatalmak, eltüntetését szolgálja.

Az értelmi világok meghatározását gyakorló hermeneutikai hatalommal, mint arra már utaltunk is az imént, egy olyan csoport rendelkezik, amelyik a háttérbe húzódik, s szinte el is tűnik szemünk előtt: **azon intézmények és eszközök tulajdonosainak csoportja ez, amely az értelmi világ megkonstruálásában részt vesz.** Ez a csoport egyáltalán nem szűkül le a nyomtatott és elektronikus tájékoztatási eszközök tulajdonosaira, ellenkezőleg ezen eszközök tulajdonosai valójában a hermeneutikai hatalom legszélén, már-már a hermeneutikai uralom tartományában helyezkednek el.

A hermeneutikai hatalom legfelső körében azok a tulajdonosok találhatók, akik a létértelmezéssel foglalkozó intézményeket birtokolnak. Ők azok, akik a létértelmezés specialistáit alkalmazzák, s azért alkalmazzák őket, hogy annak a kiválasztó hatalommal rendelkező csoportnak az érdekei szerinti világmagyarázó értelmeket dolgozzanak ki, s igazítsanak folyamatosan a változásokhoz. Ezt az utóbbi csoportot nem szabad összetéveszteni azokkal, akiket a szakirodalom közkeletűen „logokráciá”-nak keresztelt el. A logokrácia feladata ugyanis egészen más: ők nem a lét lehetséges értelmezésének kemény munkát jelentő feladatával birkóznak, mint a „hermeneutokrácia” hanem „az uralom szerkezetében a tudomány döntéshozatali intézményét jelenti.”

A hermeneutikai hatalom birtokosait persze nem szabad összetéveszteni a létértelem kidolgozóival és az értelmezési horizont mindenkor újra értelmezőivel, az értelmezési bértulajdonosokkal. A hermeneutikai hatalommal rendelkezők nem filozófusok - vagy csak különleges esetben azok -, de nem is tudósok. Amit ők „tudnak” az speciális tudás: azt tudják, hogy mi a kiválasztó hatalommal rendelkezők érdeke, s hogy tulajdonukat hogyan használják, hogy ezen érdekeknek megfelelő világértelmezéseket dolgoztassanak ki.

A hermeneutikai hatalommal rendelkezők mindebből következően meglehetősen kevesen vannak. Hatalmuk abból áll, hogy tagjai a kiválasztó hatalomnak, s hogy a létértelem kialakításának kulcspozícióit birtokolják.

A hermeneutikai hatalom felépítését illető második kérdés az, hogy a hermeneutikai hatalom hogyan érvényesül egy adott társadalomban, azaz **a második kérdés a hermeneutikai uralom kérdése.** A hermeneutikai uralmat se köthetjük azokhoz, akik a világértelmezési bértulajdonosok által kidolgozott létértelemet lebontják egy-egy szakterületre, s a jelentéstér annak megfelelő tartományát alakítják ki. Ez a társaság sem azonos a logokráciával, bár sokkal közelebb van hozzájuk, mint a létértelmezők és értelmezési horizont kidolgozók csoportja. Feladatuk annak a jelentésnek a megkonstruálása, amelynek révén egy-egy tárgy, jelenség, cselekvés vagy személy beilleszthetővé válik a korábban kialakított értelmi világba. Ez a csoport sem szűkül le a sajtótulajdonosokra, ellenkezőleg **az embertermelés** teljes területén megtalálhatók ők. Például ők azok az ideológusok, akik a jelentéstér egyes tartományait körülhatárolják, az iskolai felügyelők, akik a jelentéstérnek megfelelő pedagógiai és szakmai előírásokat dolgozzák ki, vagy a sajtóban azok a felelős szerkesztők, akik azért felelnek, hogy a **nyilvános értelmi valóság** a jelentéstér előírásai szerint alakuljon ki. De ezek a szakalkalmazottak is mind csak bértulajdonosai a hermeneutikai végrehajtó hatalommal rendelkezőknek. **A hermeneutikai uralom birtokosai - a hermeneutikai hataloméhoz hasonlóan - valójában tulajdonosok: a létértelemről az aktuálisan érvényes értelmezési horizont határai között származtatott jelentéstér kidolgozásában résztvevő intézmények tulajdonosai.** A tévé- és a laptulajdonosok például már a hermeneutikai uralommal rendelkezők közé tartoznak.

És csak miután a hermeneutikai hatalom és a hermeneutikai uralom birtokosainak kilétét térhetünk át a harmadik kérdésre, annak felvetésére, hogy **a hermeneutikai hatalom és uralom operatív gyakorlóinak, a végrehajtóknak a csoportjába** kik is tartoznak. A hermeneutikai uralommal rendelkezők sem tudják ugyanis, hogy hogyan kell a létértelem és a jelentéstér felhasználásával a társadalmi jelenségeknek **jelentést adni**, s azokat a jelentéstérben megadott értékekkel ellátni: egyszóval ők sem tudják megkonstruálni az értelmi valóságot. Nos, **az értelmi valóság kiépítői már nem tulajdonosok, hanem bértulajdonosok.** Ők az „egyszerű” pedagógusok, népművelők, szociális munkások vagy újságírók. S itt válik láthatóvá az a látszat is, ami az újságíróhoz kapcsolja a hatalmat: az újságíró, ebben a mélyebb közelítésben már nem csak íróipari-, hanem **értelmezési bértulajdonos.** Minthogy azonban ők vannak szem előtt, s ők valóban végeznek értelmezési tevékenységet, a felszínen megállapodók

számára ők tűnnek a hatalommal rendelkezőknek. Azt pedig még hozzátesszük, hogy ők se tartoznak a logokrácia köreihez, hanem a logokráciával párhuzamosan kiépített értelmező apparátus, a hermeneutokraták legalul elhelyezkedő rétegét képezik, akiknél az operátori és az értelmezői tevékenység összeolvad.

A hermeneutikai hatalommal, hermeneutikai uralommal rendelkezők - és valamelyest az operátorok is - képezik a **hermeneutikai hatalmi építmény különböző rétegeit**. Ám ezek a hatalom és uralom birtokosok eltűnnek a közönség szeme elől, s őket nem is szokták a „politikai osztály” tagjai közé sorolni. A hermeneutikai hatalom e három rétegének mindegyike mellett megtalálhatók viszont az értelmezésipari bér munkások, akik között - mint jeleztük - világos munkamegosztás van. Ráadásul ezek a különböző feladatokat végző értelmezésipari bér munkások szem előtt vannak, s úgy tűnik, rajtuk múlik, hogy milyen létminőségű értelmi világban és értelmi valóságban élhetjük életünket. Holott ezek meghatározása az ezen építményben hermeneutikai hatalommal és uralommal rendelkezőktől függ. Mint mondtuk, nem szellemi teljesítményüktől, de nem is az értelmezésipari bér munkások szellemi képességeitől. A legragyogóbb értelmezőnek is kiadják az útját, ugyanis, ha nem **az uralkodó valóság** vezető csoportjainak érdekei szerint dolgozik. A hermeneutokraták számára ugyanis, eltérően a logokratáktól, a célérték nem az igaz, hanem az érvényes.

4. A hermeneutikai szabadság és a hermeneutikai erőszak

Itt az ideje, hogy a hermeneutikai hatalom kérdéseinek felvillantásáról áttérjünk annak a kérdés párnak a felvetésére, amely minden hatalom számára elsőrendű kérdés: a szabadság-erőszak kérdése.

A hermeneutikai hatalom alapvetően kétféleképpen működhet: szabadon és erőszakosan. **A hermeneutikai szabadság az értelmi világ megkonstruálásának a képessége. A hermeneutikai erőszakon** pedig azt értjük, amikor az imént felsorolt értelem- és jelentésadást és az általa meghatározott értelmet- és jelentést rákényszerítik valamely közösségre, társadalomra, csoportra vagy egyénre. Mint például a címét hősi csatákban elnyert reneszánsz lovagra, Alapira rákényszerítették a modern kor középkori rekvizitumaként megmaradt Kaszinóbeli „lovaghoz illő”- formális magatartási szabályait, s belekényszerítik a Perjéssyvel való halálos párbajba.

A hermeneutikai hatalom mindig a kiválasztó hatalomhoz kapcsolódik, annak egyik, talán legfontosabb részét képezi. Legfontosabbat, mert azok kiválasztása, hogy kik válaszolhatnak adott értelmezési igényre, vagy hogy milyen eszközöket használhatnak fel a megadott válaszok megvalósítására, ha személyes életüket tekintve felemelő vagy lesújtó is lehet, mégis elmarad jelentőségben annak kiválasztása mellett, hogy milyen választ lehet egyáltalán adni az így felmerült értelmezési igényekre. **A hermeneutikai hatalmak lehetnek „szabadságteljesítők” és lehetnek „szabadságfelszámolók”, attól függően, hogy az értelem- és jelentésadás lehetőségét kinek biztosítják.**

A kiválasztó hatalomnak, mint jeleztük már, két alaptípusa van. Az első az a kiválasztó hatalom, amely a közösséghez és annak minden egyes tagjához kapcsolódik. Azt a régen tipikus, mára kivételesen előforduló helyzetet, **amikor a közösség vagy annak bármely vállalkozó tagja adhat választ a bármikor és bármivel kapcsolatban felmerülő értelmezési igényre, vagyis amikor a közösségnek magának ál hatalmában az értelmezés, akkor azt a közösséget, illetve csoportot, egyént hermeneutikailag - formálisan, s sajnos most nincs idő arra, hogy legalább vázoljuk azt, amit tartalmilag - szabadnak nevezünk.**

Azonban előfordulhat, s a kellőnél sokszorosan többször elő is fordul, hogy az eredetileg egységes értelmezési közösségből kiválik egy csoport, s az a maga érdekeinek megfelelő

világértelmezést rákényszeríti az őt is szülő **értelmezési közösségre**. S a nagy hódítások története mutatja, hogy sokszor egy nyelvi-értelmezési közösséget idegen hatalmak kívülről is legyőzhetnek, s a győztesek kényszerítik rá a maguk értelmi világát a legyőzöttekre. Ez utóbbi esetekben nincs helye az értelmezési szabadságnak, s ezért ezeket az eseteket a **hermeneutikai erőszak** körébe sorolhatjuk. Az értelmezési erőszak az esetek többségében az erőszak olyan fajtájaként jelenik meg egy-egy közösségben vagy társadalomban, amelynek nincsen közvetlen kapcsolata a testi-fizikai erőszakkal. Az értelmezési erőszak az erőszak azon típusába tartozik, amelyet egy másik dolgozatban a **„puha erőszak”** fogalmával neveztünk meg, s amely szélsőséges elfajulásaként a **„puha diktatúra”** elnevezést javasoltuk. A puha erőszak sokszor tragikusabb következményekhez vezet a durva, a test ellen irányuló fizikai erőszaknál is. A fizikai erőszak gyötrelmei és végső esetben a testi halál elfogadhatatlan minden ember számára. Azonban, s híres és a névtelenség homályával fedett mártírok egész sora igazolja, hogy a puha erőszak, amely az értelmi világ, s az abban kialakított önazonosság ellen tör, s szélső esetben az értelmi világ és az önazonosság elpusztításával és halálával jár, a testi halálnál is elfogadhatatlanabb. A puha diktatúra ezért - bár a politikai publicisztikában úgy értelmezték át, hogy az éppen az ellenkezőjét jelentse: a durva rákosista fizikai erőszak felpuhulását, azt, amikor már nem akasztottak s nem vertek bikacsökökkel, ha valaki nem akarta felvenni a számára kijelölt kényszerazonosságot, kényszeridentitást - sokak számára még a durva fizikai erőszaknál is elfogadhatatlanabb.

5. Az értelmezési diktatúra

Az értelmezési erőszak és a puha diktatúra közötti kapcsolat felvillantása után már magától értetődő természetességgel léphetünk a hermeneutikai erőszak egyik szélső esetének, az értelmezési diktatúrának a kérdésére. A kiválasztó hatalmak másik típusa akkor lép fel, amikor nem a közösség, s nem is akármelyik tagja, hanem egy elkülönült csoport ragadja magához az értelmi világ meghatározását. **Amikor ez az elkülönült kiválasztó hatalom hermeneutikai erőszakot alkalmaz**, amikor ez a kiválasztó hatalom dönt arról, hogy milyen létviszonyok közt élhetünk, akkor a formális hermeneutikai szabadság ellen vét: **hermeneutikai diktatúrát gyakorol**.

A hermeneutikai diktatúra működésének jelzéséhez azt a kérdést kell feltennünk, hogyan is történik a bevezetőben vázolt értelmi világ felépítése és nemcsak egy társadalomban, hanem annak minden egyes tagja „tudatában”, másként a „hermeneutikai kör”-t és az annak egyes szakaszaiban érvényesülő erőszak működését kell szemügyre vennünk. Ahhoz, hogy valaki egy társadalomban élhessen egyáltalán, arra van szüksége, hogy az értelmi világba beilleszkedhessen, s ehhez pedig arra, hogy elsajátítsa az adott társadalom által kiépített jelentéseket, s elfogadja az ebben az értelmi valóságban felkínált azonosságokat. E beilleszkedés közben, ha hermeneutikailag szabad közösségben él a szóban forgó egyén, akkor önmagában újraformálja a közösség által kialakított létértelmet és jelentésteret, s a változásokhoz igazítva azokat, aktualizálja az értelmi valóságot. Amikor viszont az értelmezési erőszak-viszonyok között rendeli balsorsa tengetni életét, akkor ezek valamelyikét, akár többet is, rákényszerítenek. E kényszerítés lényegét az adja, hogy az új jelenség felbukkanása miatt kialakult **értelmezésigényes helyzetben a jelentésadás folyamatába az értelmezésre váró jelenség és az értelmező polgár közé lépnek be olyanok, akik valamely csoport számára kedvező jelentés elfogadására kényszerítik rá az értelmező polgárokat**.

Például, az értelmezési szabadság viszonyai között, ha valaki megbetegszik, akkor betegségét, s az alkalmazandó gyógyírt egy közös tudáskészlet nyelvén beszéli meg akár a törzsi varázslóval is, s e közös tudáskészlet alapján értik meg együtt a baját és a szükséges orvoslási eljárást is. S csak az ártó szellemekkel való társalgás kíván különös szakértelmet, amely eljárás már nem közös, de közös tudáson alapul s ezért bárki által ellenőrizhető is. Ezzel

szemben a modern orvoslás során a szaknyelvet például a - hermeneutikai kör első szakaszát képező - **szó szerinti jelentés** terén kifejtett erőszaktevésre is fel szokták használni. Az orvosi szakzsargon sokszor arra szolgál, hogy a súlyos kórságában kiszolgáltatott beteget megóvják a hirtelen megrázkódtatástól, s a betegség félelmetességét elviselhetővé tegyék. Előfordul azonban olyan eset is, hogy a latinul elmondott szakkifejezések teljesen ártalmatlan betegségeket olyan félelmetessé tesznek, hogy a beteg a gyógyítás reményében hatalmas paraszolvencia kifizetésére is vállalkozik. **A szó szerinti jelentésnél kifejtett értelmezési erőszaktevés** során a beteg és a betegség közé egy, a hatalmával visszaélő „szakértő” lép, s a beteg ettől fogva a **diktált kényszerjelentés** súlya alatt nyöghet. Miközben az értelmezési szabadság viszonyai között a szó szerinti jelentés az értelmi valóságba vezet be bennünket.

Az értelmezési erőszak egy - s már a hermeneutikai kör második szakaszát képező - magasabb foka az, amikor egy új társadalmi jelenségnek a régi társadalmi jelentésre, vagy amikor egy régi társadalmi jelenségnek egy új társadalmi jelentésre vonatkoztatásakor lépnek be az értelmezési erőszaktevők az új jelenség és az értelmezési igényre válaszolni kénytelen polgárok közé, s diktálják nekik a kényszerjelentéseket. Ilyen **szociális kényszerjelentést** hordozott valamikor a „munkásosztály fellegvára” kifejezés, amely azt szolgálta, hogy a politikai tőkések csoportját elrejtse a kritikus hajlandóságúak szemei elől. A társadalmi jelentések diktáltsága persze nem akadályozta annak, hogy azt sokan el is fogadják, aminthogy ma is sokan visszavárják a fellegvári viszonyokat, mert kizárták őket azok és az általuk okozott károk értelmezési folyamatából. Vagy a mai jelenségek közül ilyen például a kárpótlás jelensége, amelyről sokan hiszik, hogy a kisemberek talpra állásához szolgáló eszköz, miközben leginkább arra szolgál, hogy a zavarost kedvelő élelmes emberek az új uralkodó osztályba kerülhessenek a „kárpótoltak” rovására. A diktált társadalmi jelentésekből pedig a „**hermeneutokrácia**” felépíti a jelentésteret, amelyet az értelmezés alattvalóinak szánnak, s a hermeneutikai alattvalóknak pedig azt az algoritmust, amelynek révén az új jelenségeket később már a hermeneutokrácia segítségével önmaga is a diktált jelentéster megfelelő helyére helyezi el.

A nagy változások közepette felbukkanó új jelenségek értelmezésekor könnyen áll elő a Zrínyi „vendég”-éhez hasonló eset: azaz olyan értelmezésigényes helyzet, amikor egy banálisan hétköznapi jelenségen keresztül a létminőség-különbségekre derül fény. E létminőség különbségek a hermeneutikai kör harmadik szakaszában, a létre vonatkoztatás szakaszában szoktak kiderülni. Ilyen például a demokrácia szlogenje. A demokrácia a modern polgári viszonyok között a politikai szabadság intézményeit jelenti, a globalizáció korában viszont, mint a bevezetőben utaltunk rá, a nemlegitim hatalmak által az alattvalók számára biztosított színház kulisszáit jelenti. Ebben a szakaszban a jelenségek és a létre vonatkoztatás közé lép be az erőszaktevő értelmezéshatalmi apparátus, s **diktál kényszerértelmet a hermeneutikai alattvalókra**.

Az értelmezési diktatúra megjelenhet a hermeneutikai körnek a metaforikus szakaszában is. Ilyenkor például a rejtett értelmek vagy a szimbolizált létviteli programok esnek áldozatul az értelmezési erőszaknak. A bibliai szövegekben a „bárka” szó például jelentheti a tengeri járművet, de ennél inkább a szent helyet körbezáró templomhajóra utal, vagy még inkább az égi Jeruzsálemre. S az itt jelentkező erőszak változtathatja a koronát obszcén rajzolatá vágy a kerecsensólymot a baromlét szinonimájává.

Végül a **hermeneutikai erőszak** - a hermeneutikai kör lezáró szakaszába érve - az önértelmezés területén is megjelenhet, s ilyenkor **az értelmi világ és a szóban forgó személy közé lép**, s helyette végzi el az értelmi világ őrá vonatkoztatását. Ennek eredménye az a **kényszeridentitás**, amelyet nem áll módjában visszautasítania az önértelmezés kiszolgáltatottjainak, s amelynek következtében a hazafiból rossz értelemben vett nacionalista, sovíniszta vagy akár

irredenta lesz. Az itt kifejtett hermeneutikai erőszak alakítja ki identitáskeretünket, amelybe lépve már nem önmagunk vagyunk, hanem egy kényszerazonosság kiszolgáltatott hordozói. S ha e kényszerazonosság levetésével próbálkoznánk, a hermeneutikai erőszak elfogadtatásán örködő ellenőrök azonnal visszakényszerítenek hozzá.

A hermeneutikai erőszak így az értelmi világ szerkezetének minden rétegébe betörhet. Ezt a betörést, azaz az értelmezési közösségtől elidegenedett hermeneutikai hatalom által elkövetett értelmezési erőszakot akkor nevezzük hermeneutikai diktatúrának, ha az értelmezési folyamat adott szintjén tiltja és bünteti az alternatív értelmezések felszínre jutását, s a nyilvános értelmi valóságba való bekerülését. Volt alkalmunk sok évtizeden át élvezni ezt a diktatúrát is. Manapság pedig élvezhetjük azt a véleménypluralizmust, amely valójában csak - mint például a fősodorbéli ideológiákban megtestesülő hermeneutikai megszállásunk értelmezési szabadsággá történő - átértelmezésekben engedi meg a sokszínűséget. S ennek a diktatúrának az a legfájdalmas része, hogy hiába nem mozdulunk tapodtat se szülőföldünkről, ha egy ilyen az értelmezési közösségtől elidegenedett kiválasztó hatalom által diktált értelmi világban kell élnünk, akkor éppúgy nem érezzük magunkat otthon, mintha Szibériába száműzettek lennénk, mert a diktált értelmi világ idegen világ minden értelmezési közösség számára. S ugyanúgy: ha ebben az idegen értelmi világban jelölnek ki számunkra kényszerazonosságot, akkor azt éppúgy nem érezzük magunkénak, amint ama regénybéli feltámadott Zrínyi sem, akiben a civakodó reneszánsz és modern ember viadalából a reneszánsz lovaghoz tért meg a szigetvári hős.

6. A hermeneutikai totalitáriánizmus

Akárcsak másféle diktatúrákénak a hermeneutikai diktatúra megvalósításának is sokféle módja lehetséges. Azt is mondhatjuk, hogy hermeneutikai erőszak és hermeneutikai diktatúra tulajdonképpen az európai történelem minden korszakban létezett. A mi korunk azonban azzal tűnik ki a legszélesebb értelemben vett - azaz az észak-amerikai földrészt is magába foglaló - európai történelemből, hogy túllép a hermeneutikai erőszakon és a hermeneutikai diktatúrán. A túllépés itt még nem abban áll, hogy a hermeneutikai hatalmat egy nálánál is hatékonyabb hatalom váltja fel. Az értelmezési diktatúrán, amely az értelmi világ minden rétegében pusztíthat, azzal is túl lehet lépni, hogy ezt a diktatúrát megkísérlik kiterjeszteni az értelmezési folyamat - és ezzel az értelmi világ - egészére is. Van azonban olyan helyzet is, amikor nem esetleges csoportok vagy személyek lépnek be a hermeneutikai körbe, amikor is ezek az értelmezési folyamatba véletlenszerűen betörő csoportok egymás ellen is dolgozhatnak, de egymástól függetlenek is lehetnek. Az is előfordulhat, s van alkalmunk manapság ezt is átélni, hogy az értelmezési folyamat minden egyes szakaszában, s az értelmi világ szerkezetének minden szintjén ugyanazon erők különböző, de egymással összhangban működő csoportjai működnek. Amikor ez az eset áll elő, olyankor a hermeneutikai totalitáriánizmus jelenségével állunk szemben.

A hermeneutikai totalitáriánizmus összetett fogalom, háromféleképpen is lehetséges meghatározni: 1. totalitárius az értelmezéshatalom akkor, ha az értelmi világ egész szerkezetére kiterjed., 2. totalitárius akkor is, ha az értelmezési kör mindegyik fázisát maga alá gyűri ez a hatalom, végül 3. akkor is, ha a társadalomszerveződésnek - itt nem részletezhető - minden szintjét magába foglalja. Az első esetben szerkezeti, a másodikban eljárásbeli, a harmadikban társadalomszerkezeti totalitáriánizmusról beszélhetünk. Az igazi totalitáriánizmus - és nemcsak az értelmezés esetében - az, amikor mindhárom totalitáriánizmus megtalálható egy kiválasztó hatalom repertoárjában, s sajnos a mai hermeneutikai hatalom éppen e felé a totális totalitáriánizmus felé tör.

7. Védekezés a hermeneutikai erőszak ellen és a dekonstrukciós diktatúra.

A hermeneutikai szabadságról és erőszakról, a nemlegitim hatalmak egyikéről, az értelmezési hatalomról szóló kényszerűen hézagos vázlatunkat, időnk leteltével most meg kell szakítanunk. Felszólalásunkat azonban nem fejezhetjük be anélkül, hogy legalább ne utalnánk az értelmezés-hatalommal összefüggő két jelenségre. Mindkettő a szabadság-erőszak kettős játszójával áll összefüggésben. A játszójuk abban áll, hogy az erőszak minden újabb formája a szabadságok újabb formáit hívja életre, s ezekre válaszként megint újabb erőszakfajtákat alakítanak ki.

A hermeneutikai erőszakkal - s diktatórikus valamint totalitárius szélsőségeivel - szemben is lehet védekezni. **A védekezés az értelmezési közösség mindenkori újraszervezése.** Az értelmezési közösség intézményi „infrastruktúráját” az e közösséget összekötő **kommunikációs hálózat** képezi. Ha ez a kommunikációs hálózat létezik, nehezebben léphet az értelmező és az értelmezendő jelenség közé a hermeneutokrácia. Talán éppen ezért is igyekeztek a modern nemlegitim hatalmak mindennél inkább azon, hogy átvágják az értelmezési közösségek kommunikációs érrendszerét. Ma ez az értelmezési infrastruktúra nem áll rendelkezésünkre: kommunikációs hálózataink romokban hevernek, nem szállítanak információkat az új jelenségekről, s nem küldik vissza a közösen adott jelentéseket az értelmezési közösség minden tagjának. S az értelmezési közösség szimbolikus infrastruktúráját képező nyelv sem áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy elbeszéljük a bennünket ért új típusú sérelmeket. **A szabadság nyelve** helyett egy politikai igények szerint kialakított és ránk kényszerített nyelven, **a hatalomnyelven** vagyunk kénytelenek beszélni, az ellenünk irányuló **erőszak nyelvén**, **amelyen ha megszólalunk csak saját alávetettségünket erősítjük meg. A politikai erőszak nyelvén** ugyanis **nincsen hermeneutikai ereje, ez a politikai asszimiláció nyelve.**

A romok azonban még nem a megsemmisültséget jelentik. A romokból el lehet kezdeni építkezni: újra lehet szervezni a kommunikációs hálózatokat, ki lehet építeni a magasabb szintű szabadság nyelvét, s be lehet indítani az értelmezési közösség életét. S ha sikerül az értelmezési közösséget újjászervezni, akkor ennek erején megtörik mindenfajta értelmezési erőszak, akár diktatórikus az, akár totalitárius is. S akkor újra a magunk alkotta értelmi világban, s a magunk önazonosságát élhetjük.

Ám még ekkor se pihenhetünk meg, mondván itt van már az értelmezési Kánaán. Nem, mert még újra se szerveződött az értelmezési közösségünk, ki se alakítottuk a magunk értelmi világát, s meg se alkottuk az ebbe illő önazonosságunkat, a világ kiválasztó hatalmai máris kialakították azt az új nemlegitim hatalmat, amely még az értelmezési totalitarinizmuson is túltesz: a **dekonstrukciós diktatúrát**. A értelmezési totalitáriánizmus, azáltal, hogy az értelmezési kör minden szakaszára ki tudta fejleszteni a maga erőszaktevő szakértőit, s működésüket össze tudta hangolni „csak” arra lehetett képes, hogy az általa kívánt értelmi világot, s a bele illő kényszerazonosságot diktálja nekünk. A dekonstrukciós diktatúra - **a nemlegitim kiválasztó hatalmak harmadik generációjának előfutáraként** - azonban már arra is képes, hogy olyan értelmi világba helyezzen el bennünket, amelyet nemcsak ő kényszerít ránk, hanem amely értelmi világ általa irányítottan épül fel, s bomlik le, majd épül újra, s bomlik megint le. A hermeneutikai erőszak által ránk kényszerített értelmi világ hibája ugyanis, hogy túlságosan merev: nem alakíthatják egyének, s nem is térhetnek el tőle, azaz értelmezési horizontján kívülre nem léphetnek. E merevsége ad viszont alkalmat arra, hogy diktált jellege lelepleződjön, s a lelepleződés pedig egyben felszólítás is az alternatív értelmi világ megalkotására, az értelmezési szabadság visszavételére. **A dekonstrukciós diktatúra azonban egyénekre is szabható irányított újraépítést tesz lehetővé, a mindenkori követelményeknek megfelelően. S itt az irányítottság azt jelenti, hogy miközben a dekonstruált alattvaló úgy érzi, az értelmezési szabadság legmagasabb csúcsára ért fel, csak az önmagát lebontó és újraépítő algoritmust teljesíti.**

5. KOMMUNIKÁCIÓS EMBERI JOGOK

A SZELÍD KOMMUNIKÁCIÓ MINIMÁLPROGRAMJA: A KOMMUNIKÁCIÓS EMBERI JOGOK

*A kommunikációról szóló emberi szabadságjogok gondolatának késő középkori megjelenése a „szelíd kommunikáció” iránti igény születésének is a pillanata. A kommunikációban megjelenő erőszak legalább három vonatkozásban tarthat igényt figyelemre. Az első, a legkönnyebben feltárható és legkönnyebben megoldható erőszak a kommunikációs folyamat számára külsőlegesnek is nevezhető, mert a nyilvános beszéd lehetőségében, s nem a kommunikáció folyamatán belül érvényesül. Ez az erőszak a nyilvános beszédet egy hatalmi kisebbség kiváltságaként monopolizálja, s a többséget hallgatásra kényszeríti; ezért is a kommunikációs erőszak ezen típusát **kommunikáció-politikai erőszaknak**: „kinyilatkoztatásnak”, vagy „tájékoztatásnak” szokás nevezni. A második erőszakforma már a kommunikációs folyamaton belül érvényesül, mikor az egymással szóba álló felek - akár magán, akár nyilvános beszédéről, vagy éppen tájékoztatásról legyen is szó - egyike, vagy mindegyike olyan kommunikációs fogásokat alkalmaz, amely fogásokkal akarja a maga álláspontját a másikra rákényszeríteni. A kommunikációban érvényesülő ezen erőszaktípust, a „**relációs erőszakot**” „meggyőző kommunikációnak”, vagy „rábeszélésnek” is nevezi a szakirodalom. A kommunikáció folyamatában érvényesül egy harmadik erőszak típus is, s manapság sajnos erről esik a legkevesebb szó. Ez a kommunikációs erőszaktípus a kommunikáció folyamatában még a relációs erőszaknál is beljebb fejt ki hatását, s már nem a kommunikáció lehetőségét monopolizálja, nem is a kommunikációs partnerek között fejt ki erőszakot, hanem a kommunikáció tartalmában érvényesül. Úgy is mondhatjuk, hogy ez az erőszaktípus - amelyet „**szimbolikus erőszaknak**” szokás nevezni - az „igazbeszéd” lehetőségét korlátozza. Egyfelől úgy, hogy szándékosan téveszti meg azokat, akikhez a hamis üzenetet akarja eljuttatni, s akkor ezt közönséges hazugságnak, kicsit szalonképebben „dezinformálásnak” nevezzük. A dezinformálásnak van azonban egy olyan változata is, amelyet a közönséges hazugságnál sokkal nehezebben felismerhető változata, amely nem a társadalmi, hanem a létviszonyokkal kapcsolatos meg tévesztéseket tartalmazza. Ilyen, például, amikor olyan programok jegyében szervezik meg egy társadalom gazdasági életét, amely a „természet feletti uralomra” tör, amelyről ma már tudjuk, hogy következménye az ökológiai válság. Ahhoz, hogy szelíd kommunikációról beszélhessünk a kommunikációs erőszak minden válfaját, a kiváltságokban érvényesülő, a relációs és a szimbolikus erőszakot egyaránt szabadsággá kellene fordítani.*

*A kommunikációs erőszak kommunikációs szabadsággá, vagy másként szelíd kommunikációvá fordításának első lépése a már hivatkozott késő középkori kezdeményezés a „kommunikációs emberi jogok” megalkotására. A **kommunikációról szóló emberi szabadságjogok** a kommunikációs erőszak első típusának, a nyilvános beszéd monopóliumának a feltöréséről, s a nyilvános beszéd jogának minden emberre való kiterjesztéséről, a **szelíd kommunikáció minimál programjának megvalósításáról** szólnak.*

Az emberi jogok, ezért nevezzük őket megkülönböztetés nélkül „emberi” jogoknak, univerzálisak, amin azt szokás érteni, hogy minden emberre, kivétel nélkül érvényesek. Történetileg is univerzális követeléseként kerültek megfogalmazásra, szemben azokkal, amelyek csak egy-egy csoportnak kívántak jogokat biztosítani, s más csoportokat, vagy akár a többséget is hajlandók voltak kirekeszteni a jogok hatóköréből. Az emberi szabadságjogok első tételeinek első megfogalmazói közé tartozó **Spinoza** is ebben az értelemben fogalmazta meg javaslatát: „**mindenkinek meglegyen a szabadsága, hogy gondolhassa azt, amit akar és kimondhassa azt, amit gondol**”.

Ennek a gondolatok világában magától értetődő tételnek az *intézményesítési története* azonban arról győz meg bennünket, hogy nem felesleges az emberi szabadságjogok univerzális voltára emlékeztetni.

Mikor az emberi szabadságjogok első tételeit formálgatták e gondolat hősei, még nem állottak rendelkezésükre azok az összefoglaló kategóriák, amelyekkel ma, sok évszázaddal később, már rendelkezünk. Ezen összefoglaló kategóriák nélkül is pontosan tudták azonban, hogy milyen emberi képességek számára követelnek szabadságot. Mások között annak a folyamatnak is szabadságot akartak biztosítani, amelyet ma a kommunikáció kategóriájával foglalunk össze. Számba vették *a kommunikációs folyamat lényegi állomásait*, s mindegyik állomás normáját, tételesen megfogalmazták, hogy mi szükséges ahhoz, hogy a külső, kommunikáció-politikai erőszaktól mentes szabad kommunikációra egyáltalán sor kerülhessen. Ehhez mindenekelőtt arra van szükség, hogy mindenki szabadon azt gondolhassa, amit akar; másodsor arra, hogy gondolkodói szabadságának eredményét, gondolatait szabadon véleménnyé formálhassa, majd, hogy a kommunikáció létre is jöjjön, arra van szükség, hogy a szabadon kigondoltakat és véleménnyé formáltakat a nyilvánosság előtt szabadon ki is mondhassa mindenki. Végül pedig, hogy a kommunikáció a társadalomban meg is valósulhasson, a sajtó-szabadságra van szükség. Korunkban, amikor a kommunikáció ismét az egyik központi hatalmi kérdéssé vált, *a gondolat, a vélemény, a kimondás és a sajtó emberi szabadságát korszerűen és összefoglalóan* - s talán nem véletlenül Magyarországon került sor erre - *kommunikációs emberi jogként javasoltuk megfogalmazni*. S Spinoza követőiként a kommunikációs emberi jogokat is univerzális jognak tekinthetjük, amelyhez mindenkinek, kivétel és kirekesztés nélkül joga van - különben e tekintetben nem beszélhetünk emberi jogokról, csak csoportjogokról.

Az emberi jogok voltaképpen a jogokkal rendelkező, azaz teljes értékű „ember” fogalmát terjesztik ki a kiváltságosokról minden emberre, s tesznek arra kísérletet, hogy e kiterjesztett emberfogalmat intézményesítsék: olyan intézményrendszert építsenek fel, amelyben minden ember teljes értékűnek számít. Az ember fogalmának intézményes kiterjesztésére irányuló törekvések két igen fontos szabadságjog, a választási szabadság és a kommunikációs szabadság tekintetében azonban nem voltak egyformán sikeresek, ellenkezőleg, a választójog és a kommunikációs ember jogok különböző, sőt egymással ellentétes „karriert” futottak be. A választást - nagy áldozatok árán, de - sikerült a cenzussal lehatárolt partikuláris intézményből univerzális intézménnyé átalakítani: általános, egyenlő és titkos választásokat rendezhetünk, s ma már idehaza is. *A kommunikációs emberi jogok intézményesítése, legalábbis azok társadalmi-közösségi szintjén, a nyilvánosságban, még nem ért el a választójog értelmében vett univerzális intézmény szintjére.*

Az emberek magánéleti, mondhatni családi kommunikációja ugyan felszabadult a külső hatalmak ellenőrzése alól, a civil kommunikáció már univerzális joggá vált. Bár szélsőséges diktatúrákban Hitlertől Sztálinon és Maón keresztül egészen McCarthy-ig bezárólag a gyermekeket szüleik spionjaiként is felhasználták s felhasználhatják a jövőben is, a civil kommunikációs jogok érvényesülését ma már senki nem kérdőjelezi meg. Miként a már többször hivatkozott Habermasnál is olvashatjuk, másként áll a helyzet a politikai kommunikációs emberi jogokkal: annak intézményét, a nyilvánosságot még az eredeti, a cenzusos partikularitáshoz képest is tovább szűkítették. S ha ezt a fejleményt a választójog szempontjából tekintjük, azt mondhatjuk, hogy *e továbbszűkítés következtében a választás az elfogadható valóság és az igényelt önazonosság kidolgozására szolgáló kommunikációs szabadság nélkül csak a legközönségesebb értelemben vett formális, azaz látszat szabadságjog.*

A klasszikus, XVIII. századi polgári nyilvánosság minden elemében különbözött a maitól, ha csak a sajtóra vonatkozó tartományát tekintjük is. Először is a laptulajdonosnak, szemben

a mai gyakorlattal, semmi beleszólása nem volt abba, hogy mi jelenik meg abban az újságban, amelynek kiadásához ő biztosította a pénzt. Hogy távol tartotta magát a lap „irányvonalának” meghatározásától, nagyon mélyen fekvő, s bár a hatalomhoz kapcsolódó, mégis elvi okai voltak, amelyek első megfogalmazói között is ott volt Spinoza: „Hogy tehát ne a fejbőlintás, hanem a hűség legyen becsben, s hogy a legfőbb hatalmak az uralmat biztosan tartsák kezükben, s ne legyenek kénytelenek a lázadóknak átengedni, szükségképp meg kell adni a véleménynyilvánítás szabadságát, s az embereket olyképpen kell kormányozni, hogy ha nyíltan vallanak is különböző és ellentétes nézeteket, mégis egyetértésben éljenek. Nem lehet kétséges, hogy az uralomnak ez a módja a legjobb és a legkevesebb bajjal jár...”

Ebben a korban még nem voltak „*hírgyűjtésre*” szakosodott vállalkozások, amelyek a maguk ízlése és érdekei szerint válogattak volna a világ történései között, s amelyek így - a modern szociológia nyelvén szólva - „*értelmi valóságépítő hatalomként*” működtek volna; ezért hírértéke akkoriban annak volt, amit az okoskodó magánemberek tartottak fontosnak. Ugyanezen megfontolásokból *nem volt tartalmi kérdésekért felelős szerkesztője - csak olvasószerkesztője - az akkori újságoknak: az éppen leküzdött állami-egyházi cenzúra helyett elfogadhatatlannak tartották volna a magáncenzort egy lapnál.* A legalapvetőbb különbség pedig az volt, hogy *nem voltak - a későbbiekben íróipari bér munkásnak csúfolt - hivatásos újságírók sem abban a korban: az újságíró maga volt a polgár.* Ez a magánember, a polgár okoskodott - gondolkodott, s formált véleményt - otthonában csoportja érdekeiről, s az újságban, a kommunikációs jogok „végét” mondta ki, mindenki bírálatának kitéve véleményét. A sajtószabadság éppen ezért lehetett szent. Azt jelentette, hogy senki nem korlátozhatja az okoskodó magánembereket abban, hogy közösen vitassák meg, milyen életet szeretnének élni; *a sajtószabadság első formájában a nyilvánosan okoskodó és írogató magánemberek szabadsága volt,* amely a kommunikációs emberi jogok realizálását biztosította, igaz nem mindenki, de legalább minden polgár számára.

A „nyilvánosság szerkezetváltozása” névvel megnevezett folyamatban azonban a sajtószabadságot ennek ellentétébe fordították. *Innét kezdve a nyilvánosság alakulásának, szerkezeti változásainak történetét a szelíd kommunikáció minimális programja és a kommunikációs erőszak hívei közti párviadalnak is nevezhetjük.* Mert a sajtószabadság *nemhogy* - a jogkiterjesztés gyakorlatával élve - tágabb teret kapott volna, s *a művelt és vagyonos polgárokról további társadalmi csoportokra terjesztették volna ki, de még a polgárok túlnyomóan nagy többségét is kirekesztették a civilen túli, a közösségi-társadalmi, mondhatjuk politikai értelemben vett kommunikációs emberi jogokból.* Lassanként kiépítették a hírügynökségekből és professzionális személyzetből álló modern újságot - s az ennek mintájára szervezett elektronikus médiát. *A gondolat, vélemény és a civil világbeli kimondás szabadságát meghagyva a politikai kommunikációs folyamat „végét” kisajátították, s fizetett alkalmazottak révén kivitelezett „tájékoztatással” váltották le az okoskodó és írogató magánemberek gyülekezetének „sajtószabadságát”: a partikulárisnál is szűkebbre, egy professzionizált szakmai kör kiváltságává szűkítették össze az emberi jogok érvényesítésére szolgáló intézményt.* S ha egy csövön belül szabadon száguldozhat is a folyadék, ha annak a végét lezárják, szó sem lehet a víz - esetünkben a gondolatok és vélemények - „szabad áramlásáról”.

Ezzel azonban még nem fejeződött be a kommunikációs emberi jogok visszavétele. A *közvélemény-kutatóintézetek* csillagának felívelésével - a választások kérdését tekintve - maga az iménti értelemben vett sajtó is feleslegessé vált, mert ettől fogva csak „manipulációs szakmai kérdéssé” vált bárkinek és bárminek, bármely valóságnak és bármely azonosságnak az elfogadtatása az emberi jogaiból kiforgatott tömegekkel, *az emberi jogokban immár csak vendégszereplő emberekkel.*

A kommunikációs emberi jogok elvi univerzalitása és a partikuláris intézményesítése közötti ellentmondást a sajtón belül is érzékelni lehetett s annak az emberi jogokhoz hűségesebb része igyekezett is azt megoldani, vagy ha ehhez ereje kevésnek is bizonyult, legalább **enyhíteni következményeit**. Ennek az igyekezetének is több útját és állomását ismerhetjük fel. Az első út a kommunikációs emberi jogok helyére nyomult tájékoztatás túlkapásainak a korlátozása. Ezen az úton belüli első állomások között kell említenünk azt a törekvést, hogy a nagyon durva manipulációnak útját állják: **a hírek és a kommentárok szétválasztása ugyan nem terjesztette ki a kommunikációs emberi jogokat, de legalább védelmet biztosított a legdurvább megtévesztéssel szemben a hon polgárainak**. A második állomáshoz soroljuk azt az igyekezetet, amely a tárgyilagos és sokoldalú tájékoztatás követelményét fogalmazta meg a kommunikációs szabadság helyére lépett tájékoztatással szemben, s ez a norma legalább elvi lehetőséget adott arra, hogy ha a polgárok nem is, de pártrepresentánsaik részt vehessenek a politikai kommunikációban. A következő állomás az lehetett, mikor a - pártrepresentációból esetleg ki is esett - kisebbség védelmét is beépítették a tájékoztatás kötelezettségeibe. **A mi médiatörvényünk** is azok közé tartozik, amelyek ezeket a tájékoztatással szembeni garanciákat tartalmazza, sőt **egy lépéssel tovább is jut, mikor a többség méltóságának védelmét és minden ember tájékozódáshoz való jogának biztosítását is a tájékoztatás törvényesített kötelességévé teszi**.

A második úton elég későn kezdett el járni a fejlett demokráciák világa. A századforduló táján a tájékoztatási diktatúra túlerejével szemben még nem lehetett a kommunikációs emberi jogok visszavételére gondolni, ezért legalább megkísérelték párbeszédre kényszeríteni a kommunikációs médiumokat. E párbeszéd első változatát az „**olvasói levelek**” megjelenése képezte. Az olvasói levelek megjelenésével a sajtó „**kettős szerkezetűvé vált**”: **a tájékoztatás mellett a polgárok kommunikációs jogainak érvényesülését biztosító intézmény is lett újólag**. Hamar felismerték azonban a tájékoztatás urai az „olvasói levelekben” rejlő lehetőségeket, s „alkalmas” válogatással, illetve megrendelésekkel, mi több hamisításokkal - gondolunk itt legalább Rákosi olvasói leveleinek egy részére - a kettős szerkezetű újságot visszaegyszerűsítették tájékoztató újságírássá.

A tájékoztatási diktatúra ellen intézett második nagyobb támadás a világ szerencsésebb felén a hatvanas-hetvenes években ment végbe. Ennek a felszabadítási kísérletnek az „**interaktivitás**” volt a jelszava: azt követelték, hogy különösen az elektronikus médiában, ahol a technikai fejlődés ezt már lehetővé is tette, a néző válaszolhasson az elhangzott tájékoztatásra, s párbeszéd alakulhasson ki a kommunikációs jogok alanya és a tájékoztatási monopólium figurái között. Sok helyi televízióban ennek a lehetőségét meg is teremtették, s most **az elektronikus médiát alakították kettős szerkezetűvé**. Ám itt is hamar felébredtek a tájékoztatást vezénylők: erősen válogatott közönséget szerveztek be a különböző stúdiókba. A kommunikációs felszabadítási követelések erejét mutatja, hogy erre a „legitimációra” az amerikai elnökválasztási vitáktól a hazai politikai, sőt kereskedelmi műsorokig akkor is rákényszerül a média, ha a „válogatással” itt is visszaalakította a tájékoztatás kizárólagosságát. Amivel azonban eddig még nem tudott megbirkózni az emberi az emberi jogok „alanya”: a műholdak adta lehetőséget kihasználó globális televíziók mindeddig csak a „szakértői”, azaz tekintélyelvű legitimációig voltak hajlandók elmenni, a „közönséget” még nem engedték be, nemhogy a párbeszédbe, de a stúdiókba sem.

A harmadik út viszont éppen a műholdas globális médiumok megjelenésével vette kezdetét. Ezek véleményuralma már olyan méretet öltött, ami nemcsak a tájékoztatási diktatúra kiigazítási stratégiáját teszi elégtelenné, de az interaktivitásra való kényszerítést és a kommunikációs szabadság univerzális intézményesítését is elkerülhetetlenné teszi. David Korten meggyőzően mutatja is: „evolúciós zsákutca” viszi az emberiséget.

A szelíd kommunikáció és a kommunikációs erőszak nagyvilágbeli alakulása főbb állomásainak felvillantását követően egy rövid pillantást vessünk a szelíd kommunikáció hazai esélyeinek alakulására, legalább az elmúlt évtizedet illetően. ***A magyarországi rendszerváltás folyamatában, bár a polgárok túlnyomó többsége a kommunikációs szabadság teljességét kívánta, a szelíd kommunikációnak még a minimális programja sem került tematizálásra.*** Sajnos a szimbolikus erőszak „liberokrata” szervezetei a sajtószabadságot és a kommunikációs emberi jogokat egymással szembe állították, s kizárólag a sajtószabadságot részesítették előnyben. Olyannyira csak a sajtószabadságról voltak hajlandók csak beszélni, a kommunikációs emberi jogokról a rendszerváltás egész folyamatában szó sem esett. Annak ellenére nem, hogy a mi kis hazai rendszerváltásunkat megelőző világméretű rendszerváltás, a világrendszerváltás folyamatában az egyik súlyponti elem éppen a kommunikációs emberi jogok érvényesülésének szovjetbirodalmi lehetetlensége volt az egyik fő téma. S e kérdésnek a tematizálásában akkor, mielőtt a szimbolikus erőszak hatalmi intézményeit elfoglalták, s a tömegtájékoztatót - az identitás ellen - tömegpusztító fegyverként használták volna, még a hazai liberokrata tudorok is kivették részüket. Holott, mint láttuk, a sajtószabadság a kommunikációs emberi jogok nélkül a kommunikációs erőszak intézménye, újfajta kiváltság. Aminek következtében a szelíd kommunikációnak még a minimális programja sem teljesülhet. ***Ahhoz azonban, hogy az előttünk álló történelmi feladatokat megoldhassuk, a szelíd kommunikáció teljes szabadságintézmény rendszerére szükség lenne: a kommunikációs emberi jogokra, a relációs és a szimbolikus szabadság - kölcsönösen megértő és az igazbeszéd - megvalósítására, s ebben az esetben a sajtószabadság is a szelíd kommunikáció intézményévé válhatna.***

A kommunikációról szóló emberi szabadságjogok gondolatának megjelenése a „szelíd kommunikáció” iránti igény születésének is a pillanata. A kommunikációban megjelenő erőszak legalább három vonatkozásban tarthat igényt figyelemre. Az első, a legkönnyebben feltárható és legkönnyebben megoldható erőszak a kommunikációs folyamat számára külsőlegesnek is nevezhető, mert a nyilvános beszéd lehetőségében, s nem a kommunikáció folyamatán belül érvényesül. Ez az erőszak a nyilvános beszédet egy hatalmi kisebbség kiváltságaként monopolizálja, s a többséget hallgatásra kényszeríti; ezért is ezt az erőszakos kommunikáció típust „kinyilatkoztatásnak”, vagy „tájékoztatásnak” szokás nevezni. A második erőszakforma már a kommunikációs folyamaton belül érvényesül, mikor az egymással szóba álló felek - akár magán, akár nyilvános beszédéről, vagy éppen tájékoztatásról legyen is szó - egyike, vagy mindegyike olyan kommunikációs fogásokat alkalmaz, amely fogásokkal akarja a maga álláspontját a másokra rákényszeríteni. A kommunikációban érvényesülő ezen erőszaktypust, a „relációs erőszak” „meggyőző kommunikációnak”, vagy „rábeszélésnek” is nevezi a szakirodalom. A kommunikáció folyamatában érvényesül egy harmadik erőszak típus is, s manapság sajnos erről esik a legkevesebb szó. Ez a kommunikációs erőszaktypus még beljebb fejt ki hatását, s már nem a kommunikáció lehetőségét monopolizálja, nem is a kommunikációs partnerek között fejt ki erőszakot, hanem a kommunikáció tartalmában érvényesül. Úgy is mondhatjuk, hogy ez az erőszaktypus - amelyet „szimbolikus erőszaknak” szokás nevezni - az „igazbeszéd” lehetőségét korlátozza. Egyfelől úgy, hogy szándékosan téveszti meg azokat, akikhez a hamis üzenetet akarja eljuttatni, s akkor ezt közönséges hazugságnak, kicsit szalonképebben „dezinformálásnak” nevezzük. A dezinformálásnak van azonban egy olyan változata is, amelyet a közönséges hazugságnál sokkal nehezebben felismerhető változata, amely nem a társadalmi, hanem a létviszonyokkal kapcsolatos meg tévesztéseket tartalmazza. Ilyen, például, amikor olyan programok jegyében szervezik meg egy társadalom gazdasági életét, amely a „természet feletti uralomra” tör, amelyről ma már tudjuk, hogy következménye az ökológiai válság. Ahhoz, hogy szelíd kommunikációról beszélhessünk a kommunikációs erőszak minden válfaját, a kiváltságokban érvényesülő, a relációs és a szimbolikus erőszakot egyaránt szabadsággá kellene fordítani.

A kommunikációról szóló emberi szabadságjogok a kommunikációs erőszak első típusának, a nyilvános beszéd monopóliumának a feltöréséről, s a nyilvános beszéd jogának minden emberre való kiterjesztéséről szólnak, a szelíd kommunikáció minimális programjának megvalósításáról szólnak.

Innét kezdve a nyilvánosság alakulásának, szerkezeti változásainak történetét a szelíd kommunikáció minimális programja és a kommunikációs erőszak hívei közti párviadalnak is nevezhetjük.

A magyarországi rendszerváltás folyamatában a szelíd kommunikációnak még a minimális programja sem került komolyan tematizálásra. Sajnos a szimbolikus erőszak szervezetei a sajtószabadságot és a kommunikációs emberi jogokat egymással szembe állították, s kizárólag a sajtószabadságot részesítették előnyben, olyannyira, hogy a kommunikációs emberi jogokról a rendszerváltás egész folyamatában szó sem esett. Holott, mint láttuk, a sajtószabadság a kommunikációs emberi jogok nélkül a kommunikációs erőszak intézménye, újfajta kiváltság. Aminek következtében a szelíd kommunikációnak még a minimális programja sem teljesülhet. Ahhoz azonban, hogy az előttünk álló történelmi feladatokat megoldhassuk, a szelíd kommunikáció teljes szabadságintézmény rendszerére szükség lenne: a kommunikációs emberi jogokra, a relációs és a szimbolikus szabadság - kölcsönösen megértő és az igazbeszéd - megvalósítására, s ebben az esetben a sajtószabadság is a szelíd kommunikáció intézményévé válhatna.

III.

A MÉDIA A RENDSZERVÁLTÁSBAN

1. A KÉT MAGYAR MÉDIAHÁBORÚ JELLEGE

(RÉSZLET)

5.1. Az első médiaháború identitásháború volt

Az identitásválasztás szabadságának legnagyobb erőpróbája közelmúltunkban a rendszerváltás, illetve a rendszerváltó parlamenti választás volt, ahogyan erről már korábban tettünk említést. Az a választás azonban „féloldalas” volt, mert csak az látszott biztosnak, hogy mi az, amit nem akarunk, az azonban hogy mit akarhatunk, s hogy a rendszerváltó erők mit akarnak helyette fel sem merült, az alternatív identitások nyilvánosságra kerülésére pedig esély sem volt. Csak a sugalmazások szintjén lehetett a mivé legyünk kérdéséről beszélni, ezért azt a látszatot lehetett kelteni, hogy egy választással a Kánaánba juthatunk.¹⁰⁴ Ennek volt a következménye, hogy az eddigi választásokon mindig valami ellen történt szavazás, de a szó klasszikus értelmében vett választásra még nem került sor. Ebből a szempontból a rendszerváltást inkább a nemlegitim hatalmak által gyakorolt identitáserőszak, mint az identitásválasztás jellemezte. Ezt az identitáserőszakot illetve az általa keltett identitásháborút azonban elfedte egy másik háború, amit tévesen média háborúnak neveztek el.

5.2. Az első média háború: politikai identitásháború volt

A médiaháború elnevezés használata a történetekre, ha jóindulatúak vagyunk, akkor alapos tévedésnek tartható. Körül belül olyan tévedésnek, mintha valamely hódító háború céljának nem más nemzetek területeinek, az ott található természeti kincseknek, anyagi és ember javaknak a megszerzése lenne, hanem az, hogy a szemben álló nemzet fegyvereit megszerezzük. A média, ahogyan az nevében is benne szerepel eszköz, a közvetítésre szolgáló eszköz. Azt gondolhatjuk ezért, hogy egy háborút, amelynek egy közvetítésre szánt eszköz megszerzése a célja, nem lehet teljes értékűen megnevezett háborúnak nevezni. Az eszközzel ugyanis valamit el lehet érni, s éppen ez a valami lenne az, amivel azt a háborút, ami zajlott a rendszerváltás első szakaszában megnevezni.

Ha pedig visszaemlékszünk arra, hogy az előző előadásban mit is mondtunk az eszközök egy bizonyos típusáról, akkor az imént mondott hasonlat: a fegyverekért folytatott háború értelmetlenségéről már nem is hasonlat: a média ugyanis nem egyszerű közvetítő eszköz, hanem fegyver.

Emlékszünk még arra is, hogy a papságot az Ige gondozóiként neveztük meg s ezért őket tartottuk a főhatalom birtokosainak. Mert az ige gondozói a világmagyarázó értelem urai, vagy Bourdieu szavaival a felosztási feletti szimbolikus hatalom van a kezükben. S világmagyarázó értelem, illetve a felosztási elv, mint ezt is felidéztük a társadalmi valóság létesítésének és meghatározásának a legfőbb eszköze. A papság feladata azonban nemcsak az Ige gondozása volt, hanem a szó fegyverré változtatásának a megakadályozása is. A szó pedig

¹⁰⁴ Igazság szerint a rendszerváltás egész folyamatában gondosan ügyeltek a nyilvánosságot uraló erők arra, hogy ne lehessen azt se megnevezni, amivel szemben kell az új rendszert választani. Ez biztosította ugyanis egyfelől a spontán privatizáció másfelől a nemlegitim hatalmak demokratikus megmérettetéséből, a választásokból való kivonását a rendszerváltás folyamán. Erről a kérdésről bővebben a Többszörös magyar társadalomszerkezet, többes hatalom Magyarországon című, megjelenés előtt álló könyvünkben írunk.

akkor válik fegyverré, ha általa a léttől elszakadt, létrontott valóságot, a létrontott valóságon belül pedig létfeloldott csoportokat építhetnek fel és a létszabadsághoz ragaszkodókat pedig megszüntethetnek. A média pedig éppen az az eszköz, amely a felosztási elv diktálására és az annak alapján diktált azonosság kikényszerítésére alkalmas, azaz: a média a puha háborúk legfélelmetesebbikének, az identitásháborúnak a nehéz fegyverzete. A médiaháború megnevezés ezért valójában a fegyverekért vívott harc megnevezése, anélkül azonban, hogy a háborút magát megneveznék. A médiaháború elnevezés valójában az első identitásháború elfedésére szolgáló megnevezés volt.

Az első identitásháborút a legitim és a nemlegitim hatalmak vívták egymás ellen. A két hatalom egymás elleni háborújának a tétjei között pedig ott szerepelt a korona is, és éppen a nemzeti azonosság reprezentánsa funkciójában. Az első média háború ezért az első, a politikai identitásháború volt¹⁰⁵.

Ebben az identitásháborúban a legitim, demokratikusan választott hatalmak, a választópolgárok többségének akaratát reprezentálva és parlamenti többségüket felhasználva az ország címeréül a koronás címet választották.

Függetlenül attól, hogy ebben a címerben milyen is a korona ábrázolása, az a magyar Szentkorona választása volt, azaz a választók többségét reprezentáló parlamenti többség a Szentkorona által szervezett nemzeti önazonosságot választotta a régi, a sztálinista kényszerazonosság helyett. Ebből a választásból a natio választása következett volna és vele az identitásszabadság gyakorlása. A média háborúban azonban a médiát nem legitímen birtokló választási kisebbség a koronát és vele a választott nemzeti önazonosságot gúny tárgyává akarta tenni és az őt választókat pedig stigmatizálni.

A politikai identitásháború első fordulóját a nemlegitim hatalmak nyerték. Győzelmükért azonban nemcsak a többségnek kellett súlyos árat fizetnie. A nemlegitim hatalmak ebben a háborúban ugyanis nemcsak egy nemzet többségének akarata ellen kezdtek háborúba, nemcsak egy nemzet többségének akaratától különböző identitást kényszerítettek a maguk „szakmai eszközeivel” a többségre, hanem az emberi jogok új generációja, a nemzeti türelem és béke, az identitásszabadság és az interetnikus szolidaritás ellen indítottak háborút, és győzelmükkel ezeket akadályozták meg abban, hogy érvényesüljenek.

Az pedig, hogy a nemlegitim hatalmak a kisebbség mássághoz való jogát védelmezték semmiképpen se vehető komolyan. A Szentkorona által szervezett nemzeti önazonosság ugyanis az identitásszabadság elvei szerint működik, ahogyan ezt már korábban kifejtettük. Ami azt jelenti, hogy a kisebbséget senki nem gátolhatja ilyen körülmények között abban, hogy ő maga más legyen, ha egyébként állampolgári kötelességeit teljesíti és állampolgári jogai szerint él. Ezért a Szentkorona elleni támadás valójában az identitásérszak kultúrájából következő, a többség reprezentánsai által választott identitás ellen vívott háború volt, következménye pedig egy nemlegitim hatalmak által gyakorolt identitásdiktatúra, amelyben a többségi akarattal választott nemzeti identitást megsemmisítették és kényszeridentitásokkal helyettesítették, amelyekben csak fesszengeni lehet, mint a szűk cipőben egy hosszú úton.

5.3. A második média háború: gazdasági identitásháború

A rendszerváltás utáni nemzeti identitásalkotás kálváriája azonban a rejtőzködő rendszer-identitással, a többségi identitásválasztás ellen vezetett politikai identitásháborúval még nem ért véget. Mert még le se csendesedett az első média háború, már megkezdődött a második és

¹⁰⁵ Ebben az előadásban csak az identitás kérdéseivel foglalkozunk, így ennek a háborúnak egyéb funkcióit itt nem érintjük

ennek is a nemzeti identitás feletti hatalom megszerzése volt a célja. Csak ebben a második média háborúban nem volt elsődleges a politikai cél, az elsődleges cél gazdasági volt. Ezért ezt a második média háborút gazdasági média háborúnak nevezhetjük.

A második média háborúban a közvetlenül szemben álló felek a közszolgálati- és a kereskedelmi médiumok - a közvetetten egymással viaskodók pedig a globalizációs óriásvállalkozások és a nemzeti azonosság meghatározásának szabadságáért küzdők.

Ebben a média háborúban a közvetlen cél gazdasági, az hogy ki szerzi meg a reklám milliárdokat. A közvetett cél azonban már nem gazdasági, hanem az identitással, mégpedig a szociális identitással áll összefüggésben. A kereskedelmi médiumok célja, mint ez közsímert, a minél nagyobb reklámbevétel elérése. A reklám bevételek maximalizálását pedig akkor tudják elérni, ha közönségük számát növelik meg. A nagyobb közönségre gyakorolt hatásuk hozza ugyanis a reklámozó, azaz a gyártó cégeknek a hasznot. A gyártó cégek viszont ma már csak akkor tudják termékeiket eladni, ha azokat nem pusztán tárgyként, hanem a sikeres csoportok sikerességét reprezentáló kellékeket, emblémákat tudják bemutatni. Azaz ha termékeik egy csoportidentitás emblémái. A nagy gyártó cégek ennek következtében identitásokat kényszerítenek rá potenciális vevőikre s minél több vevő felett gyakorolják identitás diktatúrájukat, annál nagyobb bevételre tehetnek szert.

Természetesen már az is problematikus, hogy az identitásalkotás szabadsága helyett a kereskedelmi társaságok által gyakorolt identitásdiktatúra működik, amely a nemzeti önazonosság helyett a globális uniformitást hozza magával az identitások terén is. Még ennél is nagyobb a probléma azonban, ha a kényszeridentitásokat tartalmi oldalról is megvizsgáljuk. E kényszeridentitásokat tartalmi oldalról megvizsgálva ugyanis az derül ki, hogy valójában az identitások kiüresítése, emberi tartalmainak felszámolása zajlik szemünk előtt.

A társadalmi azonosság kialakulása, amint az előadás elején már utaltam rá, feltételezi a választást a társadalom számára rendelkezésre álló identitás repertoárból. A kereskedelmi társaságok és gyártó cégek számára már itt kezdődik a baj: amíg a vevő maga döntheti el, hogy milyen identitás mellett kötelezi el magát, s ezzel milyen, az a választott társadalmi azonossághoz illő, azt kifejező és megjelenítő tárgyi készlettel veszi körül magát, addig ők bizonytalanságban vannak. Ezért számukra elsőrendű kérdés, hogy a szabadpiac „személyes” oldalát, az identitásválasztást tudják-e és hogyan tudják korlátozni, esetleg egyirányúsítani, diktálni. És ez a második probléma forrás a ma globalizációs cégei számára, az identitásdiktatúra megoldása.

Annak érdekében, hogy láthassuk, hogy itt valódi diktatúráról, csak éppen a nemlegitim hatalmak által gyakorolt, a szimbolikus erőszakon alapuló puha diktatúráról¹⁰⁶ van szó ismét egy kérdést tennék fel: meg tudnának-e nevezni egy olyan diktátort, akit mindenki diktátornak nevez leplezetlenül, de akit ennek ellenére mindenki szeret s akinek a működését, ha esetleg azt szüneteltetné, éppen diktatúrájának áldozatai követelik ki. Nos ne gondolkozzanak soká: a divat diktátorról van szó. A divatdiktátor, bár sokan csodálkozhatnak ezen a megfogalmazáson, kegyetlenebb és alaposabb diktatúrát gyakorol felettünk, mint a fegyveres erőszakot alkalmazó diktátorok. Ez utóbbiak ugyan elvehetik életünket, de a divatdiktátorok talán még ennél is többet vesznek el tőlünk. Beavatkoznak legintimebb életünkbe is s ott is meghatározó

¹⁰⁶ A puha diktatúra fogalmát Szerző vezette be a szakirodalomba. A szak kategóriák történetének fíntoraként azonban idehaza ez a kategória a Kádár-korszak azon szakaszának megjelölésére szolgál, amikor már nem voltak akasztások, de a diktatúra még működött. A nemzetközi hivatkozásokban viszont az eredeti értelemben használják, ahogyan ebben az előadásban is: a nemlegitim hatalmak által gyakorolt szimbolikus - és monetáris - erőszakon alapuló diktatúra értelmében. Lásd legutóbb Francis Fukuyama Bizalom című könyvének 225. Oldalát. Magvető, 1997.

szerepet játszanak. S ők azok is, akiknek a közreműködésével az identitásválasztást korlátozni s mint a következő rövid összefoglalásból látják majd, a lehetséges identitásrepertoár egészét elemberteleníteni is képesek a nemlegitim hatalmak.

A társadalmi identitást, a csoport hovatartozást, mindezideig személyi közvetítéssel oldották meg a társadalmak. A társadalmi identitás repertoárból a választás úgy történt, hogy a választó személy valamely számára fontos másikat próbált utánózni: a fontos mások közvetítettek az identitásrepertoár és az identitásalkotással birkózó személy között.

Az idők hajnalán ez a fontos másikat a hős volt. A hős testesítette meg magában a szóban forgó társadalom által legértékesebbnek tartott tulajdonságokat. A hősnek, szemben a romantikában elterjesztett hadi hőssel, nemcsak a fegyveres harcok hőse lehetett. Sőt, a legfontosabb hősök, mint Enlil, Dumuzi, Orfeusz vagy Odüsszeusz, nem fegyverforgatásban tűntek ki, hanem a létszabadság hősei voltak. A hős személyesítette meg a közösség szakrális hivatását s ezen keresztül az identitásalkotás problémájának megoldása előtt álló kamasznak olyan identitás mintákat kínáltak, amelyek e szakrális hivatásnak voltak a részei.

A létszabadság hőseit a cseperedő modern nemzeti időkben felváltották előbb azok a hősök, aki a fegyverviselésben tűntek ki, azaz a hadihősök, majd az ipari hősök következtek, a műszaki és földrajzi felfedezők. Ezek a minták még őriztek valamit a hős régi meghatározásából, de már megkezdődött kiüresedésük, már elszakadtak a létszabadságtól s a piac igényeinek megfelelésben tűntek ki, mint a dalból jól ismert Blériot. Igaz, hogy a feltörekvő piac igényeit személyesítik meg, még csak komoly elemzéssel lehetett kimutatni, mert ez a tulajdonságuk

Az ipari és felfedező hősök után a legfontosabb mintahordozókká a sztárok váltak. A sztár az a karakter, aki már nem is leplezetten személyesíti meg a piac igényeit. Ellenkezőleg, ő csak addig sztár, azaz addig létezik, amíg képes a piaci igényeket megszemélyesíteni, amint a gyorsan forgandó piaci érdekek tovább rohannak, a sztárok is eltűnnek. Az ipari-felfedező hősöket felváltó piaci hősök már sokkal erőteljesebben vonták a piac ellenőrzése alá a társadalmi identitás készletét, mint az ipari-felfedező hősök, de még mindig tartalmaztak kockázatokat a piaci diktátorok számára. A sztároknak ugyanis kezdetben még személyiségükkel kellett szavatolniuk az általuk direkt vagy közvetett módon reklámozott termékeket. Igaz főként szexualitásuk nyílt kidomborítása volt a hordozója hatásuknak, de még személyiségüknek kellett lenniük. És ez a személyiség, illetve személyesség volt az, ami a kockázatokat jelentette. A személyesség ugyanis a személyességhez való hűséget jelentette, s ez a hűség, mert a személyesség tárgyi kellékeihez való hűséget is jelentette, ellentétben állt a piac - a pénz - forgási sebességével. Ezt már nem engedhették meg maguknak a felgyorsított versenyben álló felek, ezért a sztárból kiemelték a személyességet is, s a személytelenséget tették meg a sztár identitásképző középpontjává. Ezzel viszont teljesen kiürült a szociális identitás emberi tartalma. Ezzel a kiürítéssel lehetővé vált az, hogy - szinte szemvillanásnyi idő alatt - a piac megtagadja személytelen, ámde szexualitását óriásivá felnagyított sztár típusát s tárgyakkal helyettesítse. A tárgyakkal helyettesített személyesség eredménye volt az, hogy a fontos másikat helyére ettől fogva a fontos tárgy került. Ettől kezdve már nemcsak a világ, nemcsak a társadalmi környezet, nemcsak a piac került ki a felkínált-diktált társadalmi azonosságok köréből, már nemcsak az egyre szűkülő körökből kopott ki a világhoz, a társadalomhoz, majd a piachoz való viszony és az azt leíró-elbeszélő nyelv az identitások elbeszéléséből, hanem a személyes vagy személytelen másikat ember is. Ettől kezdve a tárggyal való azonosulás és a tárgyi azonosság elbeszélése vált egyedül lehetséges azonosság mintává a szimbolikus alattvalók számára. Ettől fogva ha a szimbolikus alattvalók magukról akarnak beszélni, akkor nem személyükről nem is az e személyiség kialakításához mintául vett bármilyen rendű - piaci, felfedező- vagy létszabadság - hősekről beszélnek, hanem azokat a

tárgyakat írják le, amelyekkel magukat azonosították. Ettől fogva már nem lehet az ezen identitás gyarmatosítottakkal semmilyen „komoly” kérdésről beszélgetni, mert világuk, társadalmi kapcsolataik helyén a tárgyak és a puszta tárgyak állnak.

Az identitások kiürülése-elszegényedése azonban úgy tűnik megállíthatatlan folyamat. A nagykereskedelem számára, mikor a globalizáltsághoz elérkezik már az sem elegendő, hogy uniformizált tárgyakkal helyettesítsék a fontos másik személyt s hogy a személytelenített identitások helyét a tárgyi identitások vegyék át. A földi méretekre való tömeggyártáshoz mindenütt uniformizálni kell a fogyasztót. De nem elég uniformizálni, hanem a és ahogy a minimál-én helyére a tárgyi identitás került úgy kerül most a minimáltárgy-identitás helyére a márka-identitás. A márka identitásban és a márka hűségben megtörténik a minimáltárgy, dekonstrukciója: a tárgyi identitást egy üres kerettel váltják fel, amelyből még a tárgy is hiányzik, s amely ezért a tárgynak is csupán holt mása, üres kerete, ezért a platóni nyelven a valóságot jelentő ideákkal szemben a szimulakrum kerül.

A szimulakrum-identitás, a dekonstruált márka-identitás - amikor már csak nem is a tárgy képezi az azonosságot, hanem a márkanév, ezért az önmagunkról való beszédből még a tárgy jellegzetességeinek elbeszélése is hiányzik csak a puszta márkanév szüntelen ismételtetésévé és más márkanevektől való verbális különbségének a megnevezésévé züllik az ezen identitásokra kényszerítetteknek a nyelve, az önmagukról szóló elbeszélése. S mert világuk, társadalmi és társas kapcsolataik híján egyebet se tudnak, mit önmagukról beszélni, ezért folyton a márkanevekről és márkahűségről beszélnek.

2. A KÖZNAPI NYELV ÉS KOMMUNIKÁCIÓ SZAKRALIZÁLÓDÁSA EGY TRANZITORSZÁGBAN¹⁰⁷

A HERMENEUTIKAI ANTROPOLÓGIA LEHETŐSÉGE MAGYARORSZÁG PÉLDÁJÁN

(RÉSZLET)

Ebben a tanulmányban rövid vázlat formájában azt mutatom be, hogy egy tranzit országban, a rendszerváltás átmeneti folyamatában hogyan ment végbe az uralkodó anyagelvű nyelv és kommunikáció átalakulása, hogyan szakralizálódott, mely típusaik milyen karriert futottak be, s hogy mindez mely rétegeknél milyen intenzitással ment végbe. Az elemzéshez háromféle módszert alkalmaztam: mélyinterjút, szövegelemzést és televíziós kommunikációelemzést, mindhármát az antropológia hermeneutikai nézőpontjából.

Az elemzés elméleti kiindulópontjai:

A nyelv, ez ma már közismert, nemcsak leírja, hanem konstituálja is a valóságot: amilyen nyelven beszélünk, olyan valóságban is élünk. A társadalmi valóságok létminőségük szerint kétfélék lehetnek: anyagelvűek és szakrálisak, s mindegyiket nekik megfelelő nyelvek felhasználásával lehet konstituálni és elbeszélni is, ezért ezeket a „nyelveket” „**létnyelveknek**” nevezzük. S ha el akarjuk kerülni a gyanú hermeneutikájának¹⁰⁸ felvilágosodásban keletkezett tévedéseit, akkor nem állíthatjuk azt, hogy az animista, mágikus és tételes vallások csak a mindenütt és mindenkor egynemű anyagi valóság csoportérdekeket szolgáló babonás elfedései, hanem el kell fogadnunk, hogy **minden társadalmi valóságot csak a saját nyelvén lehet értelem és jelentésvesztés nélkül elbeszélni.**

1. az anyagelvű és a szakrális nyelvek és különbségeik

A nyelvek létminőség-különbségeinek leírásához a nyelv klasszikus tagolását: fonetikai, lexikai, grammatikai, szemantikai, szemiotikai, s az általam kiemelten kezelt hermeneutikai szintjeinek a megkülönböztetését vehetjük alapul. Ezen analitikus összehasonlítás mellett a nyelvek „szigorú” használatából indulunk ki, abból, hogy aki ezeket beszéli, az csak azt nevezi meg, s csak arról beszél, ami létszervező elvébe egyáltalán beilleszthető; arról, ami nem illeszthető be, arról nem is beszél.

Ekkor például egy hétköznapi szó, mint a „**hajó**,” nyelvi rétegeinek vizsgálata alapvető értelem és jelentés különbségeket mutat az anyagelvű és a szakrális nyelvek között, de azokon belül is. Mondjuk ki, s tapasztaljuk, hogy fonetikailag a „hajó” szó mindkét létnyelven azonos. A nyelv lexikai szintjén azonban már lényeges - attól függően, hogy milyen perspektívát veszünk fel - értelem-többlet vagy értelemhiány, illetve jelentésmódosulás mutatkozik meg a két létnyelven kimondott azonos fonetikai értékű szó mögött. Ez a különbség a nyelv mélyebb rétegei felé haladva tovább feszül és mélyül, mígnem a hermeneutikai, a létszervező

¹⁰⁷ Az Európai Kulturanropológiai Társaság 2004. szeptember 8-i bécsi konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata a konferencia kötet számára

¹⁰⁸ Paul Ricoeur, a kiváló francia filozófus kategóriája a gyanú hermeneutikája.

értelem szintjén éri el maximumát. Geertz,¹⁰⁹ különböző kultúrák találkozásának példáján, megmutatta az értelmezés hatalmát a jelentés szemiotikai szintjén; a tranzitországok rendszerváltó átmenetei lehetőséget adnak arra, hogy **az értelmezés hatalmát a hermenutikai, a létszervező értelem szintjén is felmutassuk.**

Az anyagelvű létnyelven, ha azt szigorúan vesszük, a hajó, értelemszerűen valamely anyagi jellegű jelenséghez, ebben az esetben elsődlegesen a vízhez kötődik, s annak különböző felhasználási módjai szerint tagolódik. Ezen az anyagelvű létnyelven a „hajó” szó lexikailag, illetve a jelentés szintjén a vízi jármű, vízi munkaeszköz, vízi harci eszköz, vagy vízi luxuseszköz szóbokorrá tagolódik. A nyelv rugalmasságát bizonyítja, hogy mikor a hajó alak - nem a „nedves-száraz” dichotómia másik, a „szárazföldi” oldalán, hanem - a levegőben is megjelenik, akkor azt léghajónak, vagy úrhajónak nevezi el. Ez a szigorú értelemben vett anyagelvű szemiotikai szint azonban jelentős veszteséget hordoz magában a szakrális nyelvhez hasonlítva. A szakrális nyelven ugyanis a „hajó” szó, miközben tartalmazza az anyagelvű létnyelv szóbokrát, azon felül a „templomhajó” szó, és a hozzá tartozó teljes szóbokr lexikonba felvételét is lehetővé teszi.

E rövid bevezetőben nincsen arra lehetőség, hogy az összes nyelvi szinten megmutassuk a két létnyelv különbségét, csak a jelentés eltolódást, illetve az értelemvesztést mutatom be, egy-egy példán.

A szintek között, mélységét tekintve a hermeneutikai az utolsó, az értelemvesztésről ezért később kellene beszélni, mint a jelentéseltolásról, megkönnyíti azonban a kifejtést, ha megfordítom a sorrendet, s az értelemvesztésről beszélek először.

Mindkét nyelven történnék kísérletek arra, hogy a világot elbeszéljék használói. Az anyagi nyelven azonban, ha szigorúan ragaszkodunk az anyagelvűséghez, a transzcendens jelenségek megnevezhetetlenek, ezért helyük az anyagelvű létnyelvben „üres,” a transzcendens jelenségeket tekintve „néma” ezért ez a nyelv. Ezzel szemben a szakrális nyelvek mindegyike - még a panteista is - megkülönbözteti a világ transzcendens és a nem transzcendens részeit, mindkettőt, s annak mindegyik részét megnevezi, ezzel elbeszélhetővé teszi azokat. Így az anyagelvű nyelvek a szakrálishoz viszonyítva értelemvesztéssel - a transzcendens elvesztésével - járnak.

Ennek következményei közül hármat emelek ki:

- az első, hogy **az anyagelvű nyelv a társadalmi jelenségeket tekintve hiányos, ezért, mint utaltam rá, a kommunikáció a lét ezen tartományában elnémul**

- a második: ha nem kerülheti el, hogy átvéve **a szakrális nyelv szavait**, azokat is használja, akkor arra kényszerül, hogy azokat negatív előjellel lássa el, hogy **az értelemtér negatív tartományába száműzze**, annak érdekében, hogy önmagától, s a legitim használatától azokat megkülönböztesse. Így vált a felvilágosodásban, illetve az azt követő anyagelvű fordulatban babonává minden, ami a transzcendenssel állt összefüggésben.

- a harmadik megjegyzés már nem az értelemtér negatív tartományában való elhelyezésének kényszerűségére, hanem a jelentéseltolásra vonatkozik. A szakrális létnyelv, a Magna Materből eredezteti a világ „anyagi” részét, ezért azt „matériának” nevezi. Ezért **a „materia” szó eredeti jelentése: a szakrális világnak az a szakrális létminőségű része, amely se nem szellemi, se nem energia, hanem kézzelfogható alakban jelenik meg.** Az anyagelvű nyelvben ezért csak tévesen használható ez a szó. Mi több, **a szigorú használat szabályai szerint a**

¹⁰⁹ Magyarul Az értelmezés hatalma, című válogatott tanulmányait tartalmazó kötetében fejti ki ezen álláspontját,

„materialista” anyagelvűség is babonának számítana. Ezt az önellentmondást érezvén, a létnyelvek szétválásának homályba vesző kezdeteinél az „anyag” megnevezésére másik szót szerkesztettek, amit az angolban „stuff,” s a közös gyökeret felidéző módon a németben „stoff” fonetikai sorral fejeztek ki. A stuff - stoff a nem szakrális értelemben vett anyagi világnak a kézzelfogható részét jelenti, aminek ellenfogalma az anyag funkciójaként értett „szellemi,” s nem a szakrális. Az **anyagelvű létnyelv használói** átvették, s ezt tették a tételes vallások hívei, aminek következtében a **„matéria” szót a stuff - stoff jelentéssel használjuk, s ez egyszerre értelemvesztés és jelentéseltolás.**

Az értelemvesztés következtében annak, aki a szigorú értelemben vett „stofflich” nyelven kívánt beszélni, a templomhajó, mint Noé bárkája, elveszítette a szakrális szemiotikai és hermeneutikai rétegeit, s csak egy képzeletbeli, mesés vízi jármű jelentését kapta. Holott, amint az közismert, Noé bárkája az „igaz” - azaz a szeretetre képes - emberek menedéke; mélyebb jelentésében a szeretet törvényei szerinti életre törekvők közössége: a földi Jeruzsálem; és hermeneutikai rétegében **a szeretet törvényei szerinti életet megvalósítók közössége,** az égi Jeruzsálem is volt, **s ez adta meg a templomhajó végső, a szakrális létminőségben azt elhelyező „létértelmét”.**

2. az anyagelvű és a szakrális kommunikáció típusai

A létnyelvek nemcsak egymástól különböznek, de önmagukon belül is tagolódnak. Témánk szempontjából az anyagelvű nyelv belső tagolódása bír nagyobb jelentőséggel, ezért erre térek ki először röviden.

Az anyagelvű nyelvek között első szinten az képez különbséget, hogy az anyagot, a stoff-ot, hogyan értelmezik. Ennek leírását átugorva rögtön arra térek át, hogy a modern értelemben vett stoff kétfelé válik, attól függően, hogy alapját használói a gazdasági, vagy a politikai tevékenységben látják. **A gazdasági anyagelvű nyelvben minden** emberi - társadalmi jelenség **gazdasági hasznossága szerint nyeri el jelentését és kapja meg helyét** ebben a birodalomban. Ez a nyelv jellemezte a modernitáskori „Nyugatot”. A megbukott **szocialista rendszer** azonban nem gazdasági, hanem „politikai kapitalizmus”¹¹⁰ volt, ebből következően itt nem a gazdasági, hanem **a politikai profit maximalizációjában játszott szerepe szerint nyerte el minden helyét az értelem- és jelentéstérben.** A szocialista vállalat veszteségtermelő volta is e miatt alakult ki: ezeknek a párttagoknál „identitástöbbletet,” a gyarmati sorba vetettekénél „lojalitástöbbletet,” a rendszerre nézvést pedig „szocializmustöbbletet” kívánt termelni. A politikai profitmaximalizációért fizetett hatalmas gazdasági ár által okozott veszteségbe belebukott „politikai kapitalizmus” jelenségeit - s ennek eltévesztése a nyugati értelmezők, s az őket követő honos tudósok közös hibája - nem lehet a gazdasági kapitalizmus nyelvén elbeszélni, ezért **ki is fejlesztették a Szovjetbirodalomban a politikai kapitalizmus nyelvét.** Ennek a politikai kapitalista anyagelvű nyelvnek két alapvető változata volt a rendszerváltás előtti Magyarországon: az önigazolást és apológiát szolgáló **ritualizált politikasított anyagelvű nyelv,** amely a hatalom birtokosai és az alávetettek közötti kommunikációban volt használatos. A kultúra, az oktatás és a tömegkommunikáció hosszú időn keresztül a ritualizált politikasított nyelvet, s **professzionális szinten** beszélte, s az átmenet folyamatában az aki elszakadt e professzionizált rituális nyelvtől, az nemcsak a nyelvi, hanem a politikai „ellenzék” táborába helyezte át magát. Tekintettel arra, hogy egy adott társadalmi valóság intézményeit csak az azok létminőségének megfelelő nyelven lehetett zavarmentesen elbeszélni és használni, a köznapok polgárai által beszélt nyelv ennek a rituális nyelvnek volt

¹¹⁰ Erről bővebben: Vass Csaba: Többszörösen összetett magyar társadalomszerkezet, többes hatalom Magyarországon I-III. megjelenés alatt, Kölcsey Kiadó.

a laikus változata, amely laicizált politikásított nyelv sűrűn át volt szöve kritikai elemekkel. Ezt mutatta például a korrupció „szocialista összeköttetés” szavakkal való megnevezése.¹¹¹

A szakrális nyelv alapváltozatait - a jól ismert, ezért kifejtésre nem szoruló - animista, mágikus és tételes vallások nyelve adja. Mindegyikben megkülönböztethetjük a professzionális és a laikus nyelveket és nyelvhasználatot. A szakrális nyelveknél a - szakrális - kommunikáció négyfelé tagolódik aszerint, hogy kik közötti kommunikációról van szó:

- *első helyen a transzcendens erők, illetve Isten megnyilvánulásai és kinyilatkozásai állnak, melyeket az analogikus gondolkodás szabályait alkalmazva mindenki, mint „jeleket” olvasott; a kinyilatkoztatás a szónak szűkebb értelmében még nem volt kommunikáció*

- *második helyen a különleges képességekkel, vagy felszenteltséggel rendelkezők, egyszerűen szólva a papok professzionális „nyelven” folytatott kommunikációja áll a laikusokkal, amely kommunikációban a papok „közvetítők,” élő médiumok a laikusok és a szakrális erők, később Isten között.*

- *a szakrális kommunikáció harmadik típusát a laikusok és a transzcendens erők közti kommunikáció alkotja, amelynek ima a neve*¹¹²

- *végül a negyedik típust a laikusok egymás közti kommunikációja alkotja, amelyben a laikusok egymás között beszéltek meg a transzcendens erők megnyilvánulásait, a maguk „laicizált szakrális” nyelvén. A mágikus időkben ennek is két változata volt:*

- *a férfiak és nők elkülönült csoportjaiban használt „titkos” nyelveken folytatott kommunikáció, amely a professzionális és a laikus nyelv és kommunikáció között helyezkedett el, s*
- *a köznapi életben használt laikus mágikus nyelven folytatott kommunikáció a laikusok egymás közti kommunikációjában. A rendszerváltás folyamatában, e ponton jelzem már, e tekintetben ment végbe a legjelentősebb átalakulás.*

3. Nyelvek és kommunikációtípusok a létezett szocializmusban

A nyugati közvélemény sematikus képpel rendelkezik a volt szovjetbirodalom társadalomszerkezetéről, ennél fogva az ott használatos nyelvekről és kommunikációról is. E sematizmus kiindulópontja, hogy minden országban egyetlen társadalom létezett, ebben az egyetlen társadalomban a pártállam volt hatalmon, uralkodó helyzetben a párttagok voltak, s a párt a tömegkommunikáció egészét uralta, s ott a saját nyelvén tájékoztatta tagjait és az alávetetteket döntéseiről, melyek végrehajtása mindenki számára kötelező volt. A helyzet azonban az ebben a sematikus képben felrajzoltnál sokkal rosszabb volt.¹¹³

A szovjetbirodalom, mint minden más birodalom, alapvetően gyarmati konglomerátum volt, ennek megfelelően társadalomszerkezete is összetettebb volt a sematikus rajzban ábrázoltnál. A birodalom uralkodó társadalmi a „szovjet” típusú birodalmi társadalom volt, amely a korábban már említett politikai kapitalista társadalomszervezetben létezett, uralkodó osztályát a birodalmi politikai tőkével rendelkező politikai tőkésai, alávetett osztályát a politikai bér munkások - a bürokrácia, az értelmiség egy része, kétkezi munkások és parasztok tartoztak ide - képezték. Ez a szovjetbirodalmi uralkodó társadalom belülről, a nemzeti

¹¹¹ Egy tudás - az általam használt értelemben: létnyelv - professzionális és laikus szintekre bontásában Pierre Bourdieu-nek a vallási mezőről szóló kiváló tanulmányát vettem figyelembe.

¹¹² A imának, mint a szakrális kommunikáció egyik típusának szentelte Lovász Irén az Európai Folklór Intézetnél megjelent, Szakrális kommunikáció című könyvét, Budapest, 2002.

¹¹³ A szovjetbirodalom és Magyarország makroszerkezetének összetételéről: Vass Csaba: Többszörösen összetett magyar társadalomszerkezet, többes hatalom a Szovjetbirodalomban és Magyarországon, 1948 - 2002. I-IV. Kölcsey Kiadó, megjelenés alatt

államok szerint tagolódott. Középpontjában a Szovjetunió - soknemzetiségű politikai tökésekben álló - birodalmi uralkodó társadalma állt, amely a birodalmi peremtársadalmak felett uralkodott. Ezek a birodalmi társadalomnak azt a részét képezték, amely az egyes nemzet-államokban alakult meg, alapvetően ezek is politikai tökések társadalomba szerveződtek, saját politikai tökések és bérmentők osztályokkal, s köztük a „nemzeti sajátosságok” differenciáltak.

E - birodalmi közép és peremtársadalmakra - tagolt birodalmi uralkodó társadalom belső gyarmatává tette a birodalom nemzeti társadalmait, beleértve az orosz is, melyek sorsa a gyarmati elnyomás és kifosztás volt. A szovjetbirodalom gyarmatosított része is nemzeti társadalmakra tagolódott, így minden országában jelen volt a gyarmattartó birodalmi uralkodó nemzeti sajátosságokat viselő peremtársadalom és a gyarmatosított nemzeti társadalom.

Az előző pontban jelzett ritualizált professzionális és laikus köznapi politikasított nyelv és kommunikáció ennek a kettős gyarmati szerkezetnek volt az uralkodó nyelvjárása és kommunikációs típusa.

Ez az alapvető kettős szerkezet a Kelet-közép Európai térségben, így Magyarországon is, a térség történeti sajátosságai miatt, tovább tagolódott. Európának ez a térsége ugyanis a Habsburgok által kikényszerített második rendiség és jobbágyság következtében elmaradt a modernizációban, még a múlt század közepén is együtt éltek a modern és premodern társadalomtípusok. A hagyományos társadalmak négyfelé tagolódtak: a feudális-rendi elemeket őrző történeti-úri társadalomra, paraszttársadalomra, a belső perifériákon, például a Nagykunságban megmaradt mágikus közösségekben élő szerkezetekre, és a román animisztikus hiedelemvilágban élő ázsiai típusú társadalomszervezeteire. A szovjet gyarmatosítás és a szovjet birodalmi peremtársadalom kiépítése ezek alátámasztásával, de részben való megmaradásával járt, így a magyar nemzet a szovjet gyarmatosítás kezdeteikor hat nagyobb társadalomból állt: az uralkodó birodalmi peremtársadalomból, s az általa gyarmatosított nyugatias jellegű polgári társadalomból, a feudális elemeket megtartott történeti úri társadalomból, és a paraszttársadalomból, illetve a mágikus és az animisztikus korok közösségsszervezeteiből.

Magyarország második, immár szovjetbirodalmon belüli státusából - kísérleti állam volt - következően lehetőséget kapott a „piaci szocializmussal” való próbálkozásra. Ez a lehetőség nem számolta fel, hanem 1968-cal kezdődően megkettőzte az uralkodó birodalmi peremtársadalmat: a klasszikus sztálini párttársadalom mellett felépítette a késői Sztálin útmutatását követő „piaci szocialista” társadalmat is. Végül, a rendszerváltás finisében, 1982-től, kiépült az uralkodó társadalmon belül egy harmadik társadalomkezdemény is: a világpiaci szocialisták kicsiny társadalma, amely felépítésében és főként működésében már elszakadt a sztálini társadalomszervezetektől és közelített a klasszikus nyugati típusú piaci társadalmakhoz, s amely végül a rendszerváltás győzteseinek nagyobb részét adta.

A rendszerváltáshoz a magyar nemzet ezzel a rendkívül összetett - egy polgár sokszor két-három társadalomnak is tagja volt, ezért azok a nap különböző szakaszaiban „pulzáltak:” reggel csak a főfoglalkozásúak képezték tagságát, egyesek közülük délutánra, mások estére jelentősen megnövekedtek a második, illetve harmadállásban dolgozók munkába állásának idejére - társadalomszerkezettel érkezett el. Ami természetesen nem jelentette azt, hogy a társadalmak mindegyikének teljesen kifejlődött volna nyelve és kommunikációja, illetve teljesen megőrizhette volna korábban teljes nyelvét és kommunikációs formáit. Előfordult, különösen a hagyományos társadalmak töredékeinél, illetve maradvány, hogy egy formulát, rigmust a megfelelő helyen és időben használtak, de jelentését, s főként értelmét már elfelejték. Mindazonáltal, ha sokszor töredékesen és jelentéstorzulással, vagy éppen hiányosan, kifejeletlenül is, de mindegyik társadalomnak, illetve társadalomkezdeménynek - hogy abban tájékozódhassanak, s intézményeit zavarmentesen használhassák - volt saját nyelve, és voltak kommunikációs formái.

kiegészítés: az uralkodó- és felemelkedő nyelvek a rendszerváltás kezdeteikor Magyarországon

A létezett szocializmusról szóló sémák közé tartozik az is, hogy az uralkodó nyelv a pártnak a sztálinista rendszer elbeszélésére kifejlesztett nyelve volt. A makrotársadalmi szerkezet iménti vázlata alapján világosan látható, hogy a klasszikus sztálinista párttársadalom nyelve, melyet sokan kizárólagosnak vélnek nem volt egyedül még az uralkodó társadalmon belül sem. Ellenkezőleg, a rendszerváltás végső szakaszában már csak néhány lapra, tévés, vagy rádiós műsorszámra korlátozódott, s a közbeszédből is egyre inkább kikopott. Helyzetét jellemzi, hogy egyes udvariassági formulákat a történeti - úri társadalom, vagy a kulturális nagypolgárság nyelvéből is kölcsön vett, hogy a finomírányt igénylő helyzetekkel megbirkózhasson.

Helyét *az uralkodó közbeszédben 1966-tól egy, a piaci-, és 1980-tól a világpiaci szocialisták által kifejlesztett „fedő nyelv” foglalta el a tömegkommunikációban*, amely fedő nyelv két elemből állt. E nyelv törzsét, s a nyelvtest nagyobb részét kitevő, *teljes egészében nyugati* típusú piacgazdasági, és mérsékelt a nyugati típusú demokratikus politikai rendszerről, valamint a politikától független civil életéről szóló *liberális nyelvből*, amely a kádári reformok hivatalos nyelvévé vált - miközben maga a pártfőtitkár Kádár a klasszikustól csak kissé eltérő nyelvet beszélt. Amiért is azt mondhatjuk, hogy *a nyelvi rendszerváltás több mint három évtizeddel megelőzte a politikai hatalomban bekövetkezett váltást*. A fedőnyelv második részét néhány, a klasszikus sztálini nyelvből kölcsönzött formula tette ki, amelyet a „vonalasok” lefékezése érdekében ragasztottak a közbeszélők és közírók a nyugatias modernizáció nyelvéhez. Ez *a „liberális” nyelvi rendszerváltás a piaci- illetve világpiaci szocialisták teljesítménye, ők pedig erőteljesen támaszkodtak az u.n. „polgári ellenzék” által fordított, s hivatalos kiadóknál három évtizeden keresztül kiadott nyugati liberális szerzők által írt filozófiai és társadalomtudományos könyvek nyelvezetére*. A nyelvi rendszerváltásnak ez a liberális ága teljes, ámbar nem korszerű, hanem 18-19. századi liberális nyelvre való áttérést jelentett, amely alkalmas volt arra, hogy az új rendszerről teljes elbeszélést adjon.

A társadalmat követő nyelvi pluralizmus és nyelvi rendszerváltás sajátosan magyar színfoltja egy *eltorzult paraszti*, pontosabban *„népi” nyelv felszínre, de nem uralkodó pozícióba emelkedése* volt. A második világháború előtti magyar makrotársadalmak közül kettő, a polgáris tőkés, és az átalakuló paraszti társadalom között húzódott a legmélyebb nyelvi szakadék. Ez a paraszti nyelv a két háború között két forrásból táplálkozott: az ősi magyar hitvilág szakrális nyelvének maradványait eredeti értelmében használó nyelvi forrásból, illetve a nyugati modernizált paraszti nyelv forrásából. Búvópatakként felszínre tört néha a szakrális nyelv is, de uralkodóvá a modernizált paraszti társadalom elbeszélésre kidolgozott nyelv volt, amely magát harmadik utasnak nevezte. E harmadik utasság részben politikai volt: sem a sztálini, sem a hitleri modernizációt nem fogadták el, a nemzeti függetlenség saját útját szerették volna járni. Ennek a két világháború között szinte teljessé kifejlesztett nyelvnek a töredékeit elevenítette fel az u.n: „népi-nemzeti” ellenzék, s ezen a történetileg ugyancsak korszerűtlen, de 150 évvel később kidolgozott nyelven beszélték el a rendszerrel kapcsolatos ellenvetéseiket. Nyelvük a személyközi hálózatokon keresztül terjedt, a tömegkommunikációban csak szórványosan kaptak helyet, saját orgánumaik nem lehettek, ennek ellenére rendkívül nagy, a rendszerváltás legnagyobb lélekszámú csoportját tudták maguk mögé állítani.

A tömegkommunikációból szintén kimaradtak *a keresztény* felekezetek is. Lehettek ugyan saját lapjaik, ám ezeket a *„szocialista klérus,”* s az Állami Egyházügyi Hivatal szoros ellenőrzés alatt tartotta, *a kereszténység szakrális nyelvét kiüresítette, jelentést nélkülöző, vagy csak torzán tartalmazó rituális formulákká torzította*, amely ellenőrzés ellenére a keresztény szakrális nyelv át-áttört a nyelvi határőrizeten. Más, *az eredeti szakrális nyelvhez közelálló, sokszor azzal azonos nyelvet beszélt ugyanakkor a klérus egy kisebbségi része, s a*

kispapság számottevő hányada: ők igyekeztek a szakrális értelmet és jelentést visszaadni a keresztény nyelvnek, s ez életben tartotta a szakrális nyelvet. Ennek

Jeleztem, hogy a mágikus magyar hitvilág jelentős részt elkopott még a falusi magyarság körében is, hogy sokan a formulák mögötti jelentést elfeledték már, de sok helyen még őrizték az eredeti értelmet és jelentést is, s a feledésben élenjáró területeken is őrizték a jelentésvesztett szavakat az idősek. Ez, valamint a rendszerváltó olvadás következtében gyökereik keresésébe fogott fiatal értelmiségiek által kialakított kedvező klímában ***a mágikus hiedelemvilág nyelve is terjedni kezdett.*** Kezdett kialakulni egy olyan értelemter, amely a sztálini és a liberális értelemterekkel szemben egy más világ elbeszélését tette lehetővé, s alternatívát kínált velük szemben. Terjedése elé a többi nem hivatalos nyelvnél is nagyobb gátat emelt az, hogy az egyre piacosodó gazdaságban, illetve politikában nem voltak meg a feltételek ahhoz, hogy ezt a nyelvet használni lehessen, illetve az, hogy a népi ellenzék vezérkara, eredendő materializmusánál fogva, nem ismerte fel, hogy csak reá támaszkodva lenne esélye a számára is kedvező új rendszer felfestéséhez. Ennek hiányában viszont a választóknak nem lesz mihez csatlakoznia, csak valami ellen szavazhatnak, s ez vereségüket már a választások előtt évtizedekkel eldöntötte.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a kormányhatalom átadásának időpontját megelőzően már évtizedekkel végbement a nyelvi rendszerváltás Magyarországon, ám ez a rendszerváltás sem a többség nyelvét juttatta uralkodó helyzetbe, hanem egy viszonylag kis lélekszámú társadalom, a világpiaci szocialisták társadalma, és a kortól két évszázaddal elmaradott polgári ellenzék liberális, gazdasági anyagelvű - stofflich - nyelvével váltotta fel a létezett szocializmus politikasított stofflich nyelvét. Ez a nyelv azonban csak a rendszerváltást előkészítők egy részének volt anyanyelve, amit ugyan társasági körökben az életfolyamatok által megkövetelt elasztikussággal használt, a közbeszédbe azonban ebből a rugalmas nyelvből csak néhány, végtelenül, a primitívségig leegyszerűsített séma került át, aminek következtében a rendszerváltás nyelve a leváltandó rendszeréhez hasonlóan kiüresített és ritualizált nyelvi formulása szűkült le. Ez a primitivizált, kiüresített és ritualizált stofflich nyelv határozta meg aztán a rendszerváltás uralkodó nyilvános beszéd- és kommunikációs módját. A mindennapokban használt nyelv azonban a rendszerváltást megelőző etapban eltért ettől a tömegkommunikációban uralkodóvá vált nyelvtől, beszéd- és kommunikációs módtól. A még létező szocializmus intézményeinek működtetése megkövetelte a politikasított stofflich nyelven, anyanyelvi szinten folytatott kommunikációt a mindennapokban, s a civil kommunikációban is. A polgárok túlnyomó többsége ugyanakkor azokban az élethelyzetekben, mikor nem a mindennapokat szabályozó intézmények politikasított nyelvén, vagy a rendszerváltást előkészítő helyzetek primitívre ritualizált gazdasági nyelvén kellett beszélnie, változatlanul használta a szakrális nyelvet is. Így egy alávetettségi hierarchia alakult ki a kommunikációban is:

- *uralkodóvá a ritualizált liberális gazdasági nyelv vált, amit a polgárok többsége nem értett*

- *ennek alávetetten, de a szakrálishoz viszonyítva még domináns helyzetben lévő politikasított nyelven folyó kommunikáció helyezkedett el, melyet a polgárok anyanyelvként beszéltek*

- *s a vertikum legalján a szakrális nyelv különböző sok esetben torzult, vagy kiüresedett alakjaiban megjelenő változatai helyezkedtek el, amit sokan beszéltek anyanyelvként, sokak számára azonban ezen a nyelven való kommunikáció is nehézségeket okozott.*

A három - gazdaságosított liberális, politikasított és szakrális - magyar nyelv kollíziójából két súlyos következmény fejlődött ki a rendszerváltást megelőző korszakban, ami a későbbiekben rendszerváltás nyelvét és kommunikációját is alapvetően eltorzította, megbetegítette. Egyfelől két olyan csoportra tépte szét a magyar nemzet rendszerváltó részét, amely csoportok - lévén,

hogy nemcsak szemiotikai szinten, hanem létszervező elvükben is különböző nyelvekbe záródtak - nem értették meg egymást. A létnyelvek különbözősége és egymást nem értése másfelől azzal járt, hogy a hatalomátadás idejére hatalmas erejű nyelvi vákuum keletkezett az uralkodó gazdaságiasan stofflich liberális nyelv és a szakrális nyelvek között kifeszített légüres térben.

4. A rendszerváltás kommunikációs következményei: az uralkodó nyelv megkettőződése és a köznapi kommunikáció részleges szakralizálódása

A rendszerváltást megelőző nyelvi és kommunikációs szituáció zavarai súlyos következményekkel jártak a rendszerváltás kommunikációs módjaira, s a rendszerváltásban felszínre emelkedett további nyelvek nem javították, hanem tovább rontották a helyzetet.

A különböző társadalmak különböző „anyanyelvei” között nem alakult ki az a közvetítő nyelv, amely egymás megértését segíthette volna. Erre a feladatra a sztálinista párttársadalom politikásított nyelve, mint megbuktatott uralkodó nyelv, és értelmezési tér, szóba sem kerülhetett, saját képviselői is inkább az elkülönítésre használták fel. A liberális nyelvet viszont egy olyan, hatalmi érdekeket szolgáló értelmezési- és jelentéstérbe építették be, amely, mert minden más értelmezési teret és abban folytatott kommunikációt rendkívül erős jelzőkkel megbélyegzett, a megértést továbbnehezítette. A politikai választások győztesei sem tudtak alkalmas közvetítő nyelvet kialakítani, ellenkezőleg, a többséget szerzett népek képviselői, mondván, hogy a modern Európában ez a nyelv alkalmatlan a tájékozódásra, feladták nyelvüket, s ezért a liberalizmus szakrális tartalmakat nélkülöző keresztény és nemzeti formulákkal dúsított nyelve vette át a kormányzati kommunikáció feletti ellenőrzést. S ez a nyelv, ha gyengébb formában és ellenkező előjellel is, megismételte a liberális értelmezési- és jelentéstér építés hibáját, a másik felek stigmatizációját.

Mindezek következtében a különböző társadalmak polgárainak a magyar nyelven belüli különböző anyanyelveiből fakadó egymást meg nem értése a hatalomátadást követően nem csökkent, hanem mélyült, s egy rendkívül káros, patológikus nyelv- és kommunikációmód fejlődés indult el. Ennek a patológikusságát kiélezte, hogy a legitim identitás meghatározásáért Magyarországon egy „médiaháborúnak” nevezett kommunikációs harc indult el.

A rendszerváltás miatt rendkívül rapid patológikus nyelv és kommunikációmód fejlődés a meg nem értésből indult ki, aminek első lépcsőjeként a különböző társadalmak különböző magyar nyelveit beszélő polgárai feledték eredendő nemzeti együvé tartozásukat, s egymásra idegenként kezdtek tekinteni, kialakult az „idegenség” nyelve és kommunikációja. Ennek a periódusnak „Az idegen szép” volt a szlogenje.

Az idegenség megállapítása szinte csak pillanatokig tartott, s máris átadta helyét a nemzetileg azonosak, de társadalmilag különbözők közti ellenségeskedésnek. Ezt az ellenségeskedést szította, hogy a liberális kommunikációba benyomult a „másság” tematikája, ami előbb megütközést, majd az ellenségeskedés fellángolását hozta magával, így ennek a szakasznak már nem az idegen, hanem a másság volt a főszereplője.

A meg nem értés, az idegenkedés és ellenségeskedés, mivel a hatalmi harcok közepette nem volt, aki megálljt parancsolhatott volna, szükségképpen lépett tovább, s a harcban álló felek közötti kölcsönös „gyűlöletbeszéddé” torzult. A gyűlöletbeszéd felizzott akkor, mikor a hatalomra törő, magát szocialistának nevező párt kampányát a gyűlöletkommunikációra alapozta. Amely patológikus fejlődésnek következménye a diktatúrák közül is csak a legsötétebbeket jellemző, az üzletfelek, barátok, rokonok, családtagok, szerelmesek közötti gyűlölködés kifejlődése volt.

A létnyelvek különbözősége miatt kifejlődött kommunikációs vákuumot a két uralkodó csoport között kifejlődött patológia, a gyűlöletkommunikáció ereje a rendszerváltás évei során elcsavarta, aminek következtében a vákuumba a kezdetektől egyre gyorsuló sebességgel áramlott be a szakrális nyelv és a szakrális kommunikáció iránti igény. A vákuum által felszippanzott szakrális kommunikáció iránti igény következményei közül kettőt emelek ki:

- elsőként azt, hogy a szakrális nyelv és vele a köznapokat szervező szakrális kommunikáció az alávetett kommunikáció szintjéről felemelkedett a domináns kommunikáció szintjére. Az uralkodó kommunikációs mód a tömegkommunikációban, a hírműfajon belül, változatlanul a stofflich gazdasági nyelven folytatott kommunikáció. A nagyközönségnek szóló műsorokban - melyek művészi színvonala erősen kifogásolható -, elsősorban a szakrális értékrendet, ahhoz kapcsolódó nyelvet és kommunikációt kultiváló hosszú sorozatok népszerűek Magyarországon, s mindkét nem körében. Talán nem nemzeti sajátosság, hogy a romantikus szerelmekről nőknek szóló könyvújságok olvasói között a fiatal és fiatal középkorú férfiak vannak többségben. Ugyanakkor a legkülönbözőbb típusú vallásosság terjedésével, s e sorozatok hatására is, a fiatalok mindennapi kommunikációjában egyre nagyobb teret kap a szakrális kommunikáció. Felméréseink szerint a még a magukat a vallással el nem kötelezettek nagyobbik fele, kétharmada is, mikor életének legfontosabb, egész életpályáját meghatározó döntéseit kell hoznia, akkor a szeretet szakrális értékrendje szerint választ: házasságot, munkát, viszonyul a gyermekvállaláshoz, a munkavégzéshez, barátaihoz, a világhoz, a hazugsághoz. Mikor ennek a szakrális nyelvnek, s szakrális kommunikációnak a jellegzetességeit vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az koránt sem professzionális, sokkal inkább laikus, annak is a legalsó harmadához tartozik. Ugyanakkor ez a laikus szakrális nyelven folytatott kommunikáció, bár alkalmaz sztereotípiákat, s a rítusai is felismerhetők, mégsem üres, ritualizált kommunikáció, hanem élénk, a mindennapi élet mozgékonyágát követni képes laikus szakrális kommunikáció. Ezt a laikus mindennapi szakrális kommunikációt a professzionálishoz közelítő tendenciák is felismerhetők a magyar kommunikációs viszonyokban. A televíziókban és a rádiókban a rendszerváltással megjelentek a vallási műsorok, amelynek közönségében érdelemszerűen az idősebbek vannak nagyobb számban, de a fiatalok aránya is viszonylag magas, s emelkedő tendenciát mutat. Elindult az első országos hatókörű keresztény rádió. Kifejlődött az egyházak ifjúsági munkája, ami a professzionális ismereteket közvetlenül juttatja el a hívőkhöz. Felélénkült, bár alacsony lélekszámú maradt a templomi élet. Mindezek a mindennapi laikus szakrális kommunikáció professzionális ismeretekkel való feltöltődését is eredményezi. Összegezve: a tömegkommunikáció nyilvánosságában és a mindennapi életben egymásnak felelgető szakrális kommunikáció már valóban a második uralkodó kommunikációvá vált a rendszerváltás folyamatában Magyarországon.

- a második megjegyzésem, hogy a szakrális kommunikáció iránti igényt sokféle erő használja fel, s némelyek ezek közül ki. Mikor a rendszerváltás kezdeteikor világossá vált, hogy a sok évtizedes elfojtottság után a hitélet iránti igény elemi erővel tör fel, akkor ez és a hozzá kapcsolódó nyelvi- és kommunikációs tartomány is harci tereppé vált, s megjelent a szakrális típusok közötti nyelvi meg nem értés, s elindul itt is a patológus fejlődés: az idegenné és ellenségessé válás, s kisebb csoportokban a gyűlölet is. A rendszerváltás alkuiban a történelmi egyházak, a nemzeti és keresztény pártok támogatásával elérték, hogy a közszolgálati csatornákon - ebből három van Magyarországon - hetenként rendszeresen fél órás műsort készíthetnek. A liberális pártok válasza erre a kisegyházak és a szekták működésének az engedélyezése volt, aminek eredményeként több tucat kisegyház, illetve szekta kezdte meg működését. Ezek között vannak olyanok is, amelyek parlamenti pártokban is meghatározó szerephez jutottak, s amint az a róluk szóló könyvekben áll, élesztőivé váltak az ellenségeskedésnek és a gyűlöletbeszédnek. E kisegyházak között vannak olyanok is, amelyek Európán kívüli - kínai, indiai - hitvilág meghonosításán fáradoznak.

A tételes vallások mellett reneszánszát éli az őshagyomány felelevenítése is. E tekintetben is igen tarka a kép ma Magyarországon. Az indián és afrikai kultuszok kis lélekszámú csoportjai mellett az őshagyomány iskoláinak sokféle típusa indított el iskolákat, kollégiumokat, ahol csak megfelelő felvételi esetén kezdhetik meg a jelentkezők a tanulást. A madam Blavatsky tanaira építő iskola egy ága mellett, több más ezoterikus iskola is megkezdte működését.

Mindezek mellett a rendszerváltás kezdeteikor nagy nyilvánosságot, s az akkor még szinte a teljes magyar tévésző közönséget magához vonzani képes egyik közszolgálati csatorna által támogatva hetenként több alkalommal egy-másfél órás műsorral jelentkezett Magyarországon is a New Wave irányzata az igen beszédes Vízöntő címmel. A kulturális lejtő hatásra építve műsorát az értelmiség számára kedvező esti órára tették, azonban ez a műsor hamarosan kifulladt. Helyét a már korábban is létező Édesvíz Kiadó vette át, amely az ezoterikus tematika legfontosabb kiadója ma Magyarországon. A New Wave és az ezoterikus tanok mára szinte teljesen áthatották a közéletet, s a laikusok köznapi kommunikációjának részévé vált számos kifejezésük. Jelenlétük, ahogyan azt a korábbiakban vázoltam, több pusztán divatnál.

5. A szakrális nyelv és kommunikáció a Duna Televízióban

A Duna Televízió, mely 1992-ben kezdte meg adásait, a harmadik magyar közszolgálati csatorna. Feladata a Magyarország határain túl élő magyarság kulturális és nyelvi azonossága megőrzésének segítése. Kulturális televízióként rendkívül színvonalas munkát végzett, amit az UNESCO 1998-ban a világ legjobb kulturális televíziója címmel jutalmazott.

A Duna Televízió a kezdetektől fogva kiemelt jelentőséget tulajdonított a vallási műsoroknak, s a történelmi egyházak mindegyike számára lehetőséget biztosított, arra, hogy saját maga, vagy saját szerkesztésében készítse el a számára biztosított időben sugárzott műsorokat. Így hozzájárult ahhoz, hogy a professzionális szakrális nyelv és kommunikáció feléledjen a rendszerváltó Magyarországon. E műsorainak legnépesebb közönségcsoportja a városi, felsőfokú iskolázottságú, magas jövedelmű közép és idősebb korú nézők közül kerül ki, mindkét nemből, azaz a városi felsőközéposztályból, akik egyfelől az igényes kulturális kódokban készült képi és verbális nyelvet anyanyelvi szinten beszélik, s akik a professzionális szakrális nyelvet képesek elsajátítani. Tekintettel arra, hogy ez a réteg áll a „kulturális lejtő” legfelső lépcsőjén, az általa befogadottak gyorsan vándornak le e lejtőn, s válnak részévé a köznapi kommunikációnak. Ezt támasztja alá az is, hogy e műsorok közönségén belül fiatalok, falusiak, alacsonyabb iskolázottságúak, és alacsony jövedelműek is, azaz az alsó osztály tagjai is megtalálhatók.

Ugyanakkor a Duna Televízió helyet biztosított a szakrális magyar őshagyomány professzionális ismertetésének is. A Kismamaklub című műsorban, amely a műfajban a legkedveltebb volt a maga idején, az őshagyomány nő- és anyaképét ismertette a téma szakértője. E műsor közönségében közel azonos arányban voltak a nagyvárosokban, illetve a vidéki településeken élők, magas arányban nézték a fiatalok és a fiatal középkorúak is, értelemszerűen a nők kétszer annyian nézték, mint a férfiak, de a férfiak közül is sokan voltak kíváncsiak a hagyományos női szerep ismertetésére, ugyanakkor itt is a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők, magasabb beosztású - vezető és vezető értelmiségi munkakörben dolgozók - valamint a legmagasabb és a közepes jövedelműek. Összegezve ez azt mutatja, hogy a városi felsőközéposztály és a vidéki középosztály nőtagjai érdeklődtek a leginkább a hagyományos női szerepek iránt, de ezeknek az osztályoknak a férfi tagjait is magához vonzotta ez a szakrális tartalom.

A Duna Televízió, az elmondottak és többi műsora alapján, minden műsorában arra fordított kiemelt hangsúlyt, hogy a különböző szakrális nyelvek képviselői között szívélyes kapcsolatot ápoljon, s a gyűlöletkommunikációval szemben a szeretetkommunikációnak biztosítson terepet.

Összegezve a rendszerváltás nyelvi-és kommunikációs fejlődéséről, és a Duna Tv-ről elmondottakat azt mondhatjuk, hogy:

- a Duna Televízió a rendszerváltásban egyfelől a politikusok megjelenési számánál - amiben szintén egyensúlyt tartott - lényegibb, antropológiai mélységű, a nyelvi és kommunikációs értelemben vett „pártatlan” tájékoztatás csatornájaként működött.

- másfelől a nyelvi meg nem értés - idegenkedés - ellenségesség - gyűlöletkommunikáció patológikus nyelv és kommunikációs-mód fejlődés kiegyensúlyozójaként vett részt az egyébként igen kiélezett konkurencia versenyben, s a szeretetkommunikáció tág antropológiai horizontjának megnyitói közt volt a rendszerváltás folyamatában mindvégig.

Így, túl világszínvonalú kulturális teljesítményén, el nem hanyagolható szerepe volt abban, hogy a forradalmakat meghazudtolóan gyötrelmes „puha rendszerváltásban” a magyar polgárok, országuk határain belül és kívül is megőrizhették emberi méltóságukat.

IV. KISEBB ÍRÁSOK

1. HÍRÉRTÉK

BEVEZETŐ A „HÍRÉRTÉK” ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Bármily hévvel igyekeznek is a társadalomtudományok legjelesebbjei bizonygatni, hogy a bűbájosságnak, a csodának ideje már elmúlt, hogy a varázs csak a rosszemlékű papi uralom kitalációja volt, azért, hogy ezt a mákonyt és babonát felhasználva korlátlanul kiélhessék hatalmi éhségüket. Hiba bizonygatják, hogy annak az időnek már vége, ránk köszöntött a felvilágosultság hajnala, s modern korunk többé már nem esik áldozatául holmi visszaéléseknek, netán egyenesen csalásoknak, hogy mi már elérkeztünk a ráció birodalmába, mert a csoda, a varázs itt él köztünk, naponként részesülhetünk belőle, nem is kell messzire menni érte, elegendő a tévé, vagy rádió kapcsológombját benyomni, vagy fellapozni az újságokat. Mi több, ez a varázs oly transzparens, hogy még a varázsigét sem sejtelmes mormogások közt zárják el kíváncsi füleinktől, de egyenesen hangosan kikiabálják. Amiért is ez a varázsigé, anélkül persze, hogy értené is a szegény „köz” - polgár, mindenki számára ismerősen hangzik: „hírérték”.

A szónak: „hírérték”, úgy tűnik, valóban varázshatalma van. Aki abban a helyzetben van, hogy használhatja - mondjuk ilyen módon: magas hírértéke miatt az élre került a tudósítás erről, vagy arról. Leginkább azonban nem valaminek a semmiből való megjelenítésekor bukkan fel e varázsfőnév, sokkal inkább eltüntetésekor használják az arra hivatottak: mikor valami létezőt eltüntetni szándékoznak, de nemcsak eltüntetni, hanem eltüntetését bárkivel elfogadtatni is akarják. Elég kimondani „nincs hírértéke”, s legyen bár akár egy hegy is, már el is tűnik - persze nem a valóságban, csupán a fikciónak abban a birodalmában, amit mindközönségesen csak képernyőnek, hangszórónak, vagy újságoldalnak hívunk.

Aki kimondja ugyanis a bűvszót: hírérték, rögtön be is jelenti megfellebbezhetetlen igényét és jogát arra, hogy ő ossza fel a világokat - ami innét származik, annak van, amannak pedig ami abból a világból emelkedik hegyként szemünk elé, nincsen hírértéke. Ha mástól nem is, mondjuk e teória megalkotóitól: Emil Durkheim-től és Marcel Mauss-tól nem, akkor legkésőbb Pierre Bourdieu-től tudhatjuk, hogy a felosztás, nem ártatlan művelet. A felosztás körül, mármint a világokat szervező elvek meghatározása, s e szervező elvek révén a világok felosztása körül mindig harcok dúlnak, melyeknek a tétje meglehetősen nagy: a semmiből, akár alapok nélkül is, létre hozni valakit, vagy valamit, vagy más identitásokat egyszerűen elpusztítani, megsemmisíteni, megvonni tőlük a létezés jogát. Amit a semmiből képekben, szavakban, írásban kreáltunk, az attól fogva létezik, ezért van lehetősége annak, hogy hírré váljék, hogy hírértékre tegyen szert, akkor is, ha sohasem is létezett. Talán legdrámaibb média példája ennek a rádiózásban még tapasztalatlan New Yorkiak sokak előtt ismert esete, akik egy „dokumentum-fikció” műsor következményeként félelmetes háborút éltek át, támadók elől menekültek pánikban, kerestek kétségbe esetten bűvőhelyet, s okoztak mindeközben hatalmas közkárokat és sérüléseket egymásnak. Az eltüntetésről szóló példáért sem időben, sem a földrajzi térben nem kell messzire mennünk, elég a rendszerváltásunkat felidézünk: mert a professzionális hírszerkesztők megtagadták tőle a „hírértéket”, a rendszerváltáson úgy vonult keresztül, sértetlenül, s őrizte meg vitathatatlan pozícióját az egész „világpiaci szocialista” nemlegitim hatalmi gépezet, hogy egyetlen egyszer sem említette meg senki. S okozta azt a mérhetetlen csalódást majdnem egy egész népnek, ami a rendszerváltást kísérte.

Semmiből teremteni, létezőt láthatatlanná, súlyosabb esetben nem létezővé tenni - kétségte-
lenül bűbájos, varázsos cselekedet. S nem is csak a szimbolikus világban, ahogyan mentegetni
szokták ezt a csodatételt. Nem, mert a szimbólumok, különösen, ha hatalmat is társítunk
hozzájuk, megvalósulásra törnek, s realizálódnak is. Mert a félelem kétségbeesés, pánik,
sérülések és károk New Yorkban nemcsak a fantáziában kaptak életet, de a valóságban is.
Megvalósult a nem létező, olyan létező kapott életet, ami idegen volt az addigi megszokott
valóságtól - egy darab idegen valóság, az azonosított valóságban, ami szerencsére, hamar
szertefoszlott. Annyi nyomot azonban hagyott maga után, hogy hírértékét, mint ez a mostani
hivatkozás bizonyítja, máig nem veszítette el.

S ezzel a hírérték első, s legmélyebb rétegét értük el, a „létértéket.” Mert amikor valamiről azt
állítjuk, hogy van, vagy, hogy netán nincsen hírértéke, akkor elsőként a lét felosztását
végezzük el: a megszokott, otthonos világunkról, amelyben könnyedén eligazodunk, úgy
vélekedünk, hogy az természetesen és magától értetődően van, s értelmes és jogos is, hogy
van. Ezért ami ebben az ismerős valóságban történik, az megérdemelten kap helyett a
hírekben. Szegény jenki azonban, aki Arthur király udvarába pottyant, kétségbe ejtő helyzetbe
került: egy olyan valóságba került át hirtelen, amit nemcsak, hogy nem ismert, de nem is
értett. S nem is érthetett. Nem érthetett, mert az egy más létminőséggel bíró valóság volt:
szakrális valóság, mégpedig a szakralitásnak az őshagyományhoz kapcsolódó alakjában.
Csetlett-botlott is, kisebb-nagyobb kalamajkába keveredett, többször még életének
elveszejtésével fenyegető helyzetek sem kerültk el, annál a nagyon egyszerű ténynél fogva,
hogy abban a valóságban természetes és magától értetődő intézményekről és azok rendeltetés-
szerű, azaz szakrális elveket követő működéséről sejtelve sem volt. Nem úgy Arthur király
udvari népének. Számukra a fura idegen nagyon is érthető - hírértéke - volt: csoda, ami a
felsőbb világ létezését, és működését bizonyította, s és ezért komolyan veendő volt. A jenki
számára viszont, s ezen ma már kevésbé csodálkozunk, Arthur király, egész udvarával együtt
teljesen érthetetlen, értelmetlen, s ezért pillanatig sem komolyan vehető társaságként jelent
meg. Számára hírértékkel az bírt, hogy ezek milyen furcsa szerzetek, nincsen egyetlen
normális gesztusuk sem.

A példa, a hírértékhez való közvetlen vonatkozásán túl, a különböző létminőségű valóságok-
hoz való viszonyulás módjait illetően is rejt tanulságokat. Először is azt, hogy különböző
létminőségű - példánkban a szakrális és az anyagelvű - valóságokban különböző jelenségek-
nek van hírértéke. Mondjuk a hívő emberek számára az számít olyan eseménynek, ami a
hírekbe kerülhet, ami a szakrális életben történik, például a Mária-jelenések, olyanok, amilye-
neknek manapság mi is tanúi lehetünk. Léven azonban, hogy az újságírók túlnyomó többsége,
s köztük különösen a tévések az anyagelvű valóság gyermekei, a szakralitást, ahogy van,
babonának minősítik, hagymázás álomnak, s egészen a jenki módján, úgy ítélik meg, hogy
mint ilyenek - s e hitükben megrendíthetetlen bizonyossággal hisznek is - nincsen hírértéke.
Az ő felosztásuk szerint a szakrális világ értelmetlen, s ezért arról hírt adni is értelmetlen.
Ami, valljuk be, távolról sem nevezhető demokratikusan toleráns viszonynak a szakrális
valósághoz, s híveihez. Hallgatásuk, s a hallgatásukban kódolt megvetés azonban járvány-
szerűen képes terjedni - mém-járványként -, s a nem létezővé tett valóságból tömegesen képes
száműzni azokat, akik e valóság kellő ismeretében minden bizonnyal ezt választanák.

A hírérték mögötti létműveletek: a felosztás, s a felosztási elv alapján való szelekció a lét-
minőségek között, erőteljesen behatárolják, hogy minek lehet hírértéke egy adott felosztási
elvet választó média csapatnak. A hír létértékének meghatározásával azonban még koránt sem
fejeződött be a szelektálás az események között. Mert az, ha a hírt adó „közvetítő” kijelölte
azt a társadalmi létminőséget, amelyet megjelenít, bár az abban az alakban nem is létezik, s
elhallgatta, s ezzel a nyilvános létezésében megszüntette is az alternatív társadalmi

létminőséget, még nem ért révbbe a folyamat, még nem jutottunk el oda, hogy a hírt meg is lehet nevezni, ahhoz még legalább két szelekciós lépcsőn túl kell jutni.

Az első, pontosabban az első létérték után a hír második, kulturális értékének a meghatározása, a létfelosztási elvet követő kulturális felosztási elv meghatározása kerül sorra. Ha egy sokaság anyagelvű, nem kell minden tagjának azonos módon anyagelvűnek lennie. Másként anyagelvű egy sztálinista, másként egy szociáldemokrata, s megint másként egy liberális - s most nem politikai irányzatok követőiként, hanem kultúrkörökbe tartozókként. A példa annyira magáért beszél, hogy szükségtelen tovább feszegetni, hiszen egy liberális az ökönomia értelmében vett gazdasági anyagi valóságot építi fel, azt tartja valóságnak, s ennek az eseményei közül válogat, mikor hírt ad. A szociáldemokrata számára is ez a gazdaságosított valóság a releváns, csak ő érzékenységénél fogva a kárvallottak kárpótlásáról is szeretne gondoskodni, s ezért ez a gondoskodás jelet számára hírbe való eseményt. Egy sztálinista számára ez az ökonómiai racionalitás értelmezhetetlen, mivel ő a politikai piac és a politikai tőke birodalmában él, ezért ő a munkasikerekről a szocialista munka hőseiről, s a történelmi igazságtételtől ad szívesen hírt, önmaga felsőbbrendűségének bizonygatása mellett.

A hír létértékének és kulturális értékének meghatározását az „aktualitási érték”, más néven a - kispolitika értelmében vett - politikai érték meghatározása adja, azaz egy politikai felosztási elv alkalmazása. S ez a politikai felosztási elv - miközben magába foglalja, hogy a híradás lehetőleg valós idejű legyen - immár a politikai pillanatnyi érdekek szerint válogat egy adott létminőségű társadalmi valóságon belül adott kultúrkörbe tartozó események közül. S minden más társadalmi létminőség, minden más kultúrkör, minden más politikai csoportosulás pillanatnyi érdeke, a felosztási elvek varázsereje, az elhallgatás következtében megszűnnek létezni.

A „hírérték”, ártatlan és ártalmatlan szakkifejezésként meghatározásáról, talán sikerült megmutatni, hogy távolról sem szakmai, hanem elsőrendűen politikai típusú cselekvések vannak definiálása mögött, s minden bizonnyal ez az oka annak, hogy varázslatos teljesítményekre, a semmiből való megvalósításra, s a létező megszüntető elpusztítására képes. Amiért is modern, s még inkább globális birodalmaink nemhogy varázstalanítottak lennének, de a varázs, a bűbáj, a csodatevés olyannyira szerves tartozékuk, hogy nélkülük - a hírérték és sok más varázsszer, például a pénz, ami a tétlenségből hatalmat csinál - nem is léteznének. Csak ezek éppen nem a szeretetet szervesítő szakrális, hanem a kíméletlen gyarmatosítást szolgáló anyagi varázst használják fel létezésük biztosításához.

2. A RELEVÁNS KÖZÖNSÉG FOGALMA¹¹⁴

A KÖZSZOLGÁLATI TELEVÍZIÓK ÉS A RELEVÁNS KÖZÖNSÉG

A közszolgálati és a kereskedelmi televíziók, ahogyan a világban mindenütt, Magyarországon is élet-halál harcot vívnak. E harcokban a nézettségmérésnek kitüntetett szerepe van: a közönségfogadtatásról ennek alapján alkot képet magának a közvélemény, a szakértők és a döntéshozó politikusok is. Ez azonban az említett élet-halál harcban végzetes következményekkel jár: a mérés metodológiája az egyik félnek, a kereskedelmi televízióknak kedvez. Ennek következtében a harc maga is eltorzul: lekötözött kezű védekező féllé teszi a közszolgálati televíziókat a kulturális tömegpusztító fegyverrel támadó kereskedelmi televíziókkal szemben¹¹⁵.

A strukturális egyenlőtlenség a két televízió típus teljesítményének értékeléséhez használt „mérték” megválasztásában áll: a kereskedelmi televíziók teljesítményének megismerését szolgáló mértéket alkalmazzák a szakértők, a közvélemény és a politikusok is a közszolgálati televíziókra is. Az itt elkövetett metodológiai hiba nagyságrendje akkora, hogy leírásához nem is elegendő a köznapokban is használt bölcsesség, amely az esélyegyenlőség biztosítása érdekében tiltja a körte és alma összehasonlítását. Nem elegendő, mert a körte és az alma egy genusnak a speciei, egy nemnek a fajai. És ha ezt a hibaelhárítási módszert akarjuk használni a mi esetünkben, akkor csak azt hasonlíthatjuk össze a két televíziós típusból, amit nem érdemes: a stúdió berendezéseket, a közvetítő kocsikat, a televíziós készülékeket. Ezek képeznek ugyanis egyazon nemhez tartozó különböző fajokat a háborúban álló felek között. Azt azonban, amiben ez a két televízió típus különbözik egymástól, a szemantikai és szemiotológiai tulajdonságaikat, e hibaelhárító módszerrel nem lehet még érzékelni sem. Kategória hibának szokás nevezni az ezzel a kérdéssel foglalkozó irodalomban az itt elkövetett hibát, s a közkeletű bölcsességet a kellő helyeken változtatva azt mondhatjuk, hogy ezzel a mérési módszerrel a körtét a pestissel hasonlítjuk össze. Ez utóbbi legalább szintén tömegpusztító hatású.

A kereskedelmi televíziók létesítési és ezért műsorkészítési célja: a minél nagyobb profit elérése. Ezt, nyíltan ki kell mondani, a reklámpiaci bevételekből biztosítják a maguk számára. A reklámozó számára pedig az a cél, hogy a reklámozott termék lehetséges fogyasztói közül minél nagyobb számú célszemélyt érjenek el „rábeszélő-rászedő” filmjeikkel. Ekkor sikerül eladni a reklámozott termékekből annyit, hogy az termelőnek hatalmas bevételt biztosítson, s vele még annál hatalmasabb nyereséget. A reklámpiac által alkalmazott mérték ennél fogva a pusztaság. Ez a pusztaság azonban azt jelenti, hogy a kultúrához semmi köze nem lehet sem a reklámfilmeknek, sem a kereskedelmi televíziók műsorának: a kereskedelmi televízióknak teljesítményüket a reklámpiachoz kell igazítaniuk. Ennek megfelelő a vizsgálati szempontok összetétele is: az ország lakosságát szociodemográfiai és szociökönómiai kategóriákba sorolja s azt méri, hogy az ezekbe a csoportokba tartozó személyek milyen számban ülnek egy-egy televízió képernyője előtt. S számára ez a mérték és ez a mérési módszer, ha nem is ideális, de megteszi.

¹¹⁴ A tanulmány részlet a Duna Televízió Médiautatói Igazgatóságán, 1997-ben a közszolgálati televíziók teljesítményének mérhetőségéről készített tanulmányból

¹¹⁵ Ismer a történelem ehhez hasonló történelmi helyzeteket. Andrzej Vajda drámai képsorokkal ábrázolta azt az első világháborús csatajelenetet, amiben a lengyel könnyűlovasság vágóban rohamozta a csőre töltött fegyverekkel támadó német tankokat. Az eredmény sem akkor nem volt kétséges, aminthogy a helyzet változatlanul maradása esetén nálunk sem lesz kétséges.

A közszolgálati televíziók feladata ezzel szemben egy ország kulturális állapotával áll összefüggésben: minimális célkitűzés esetén a korábban elért kulturális állapot megőrzése, jobb esetben a kulturális állapot magasabbra emelése. Egy olyan országban pedig, amely a „felzárkózást” tűzte maga elé célként - mert a „modernizálódniuk kell” jelszó a saját útról való lemondást jelenti és egy mások által kidolgozott minta követését-közelítését -, céljai elérésének elengedhetetlen feltétele ennek a „jobb esetnek” a következetes vitele. Azt az országot, pedig amelyet nemzetközi szerződések köteleznek, mint Magyarországot az Európai Unióba lépés felvállalásával a magasabb kulturális szint elérésére, a közszolgálat félre értelmezése a bukásba sodorhatja. Ezért a közszolgálati televíziók teljesítményének mérésekor nem profit-mértéket, hanem kulturális mértéket kellene alkalmazni, a mérést pedig minimálisan is szociokulturális mutatók szerint csoportosított közönség-mozgásokkal kellene elvégezni.

Jelenleg azonban nemhogy a nézőmérő cégek alapozó felméréseiben s ennél fogva a mérésbe bevont paneltagok kiválasztásakor nem szerepelnek a szociokulturális szempontok - az iskolai végzettség ebből a szempontból akár irrelevánsnak is tekinthető -, de semmilyen nagyobb szabású felmérés nem készült még ezen „mérték” szerint; még a KSH rendszeres adatfelvételeiből is hiányzik ennek a szempontnak a vizsgálata¹¹⁶. Ez az oka minden bizonnyal annak is, hogy a televíziók teljesítményének értékelésével megbízott szakértők is a reklám-mértéket használják munkavégzésük során, s ennek megfelelően a pestis alakulásából vonjanak le következtetéseket a körték hogylétére vonatkozóan. Ennél már a madárjósítás is alkalmasabb módszer lenne.

A kulturális mérték jelenleg csak azokban az elméleti régiókban kidolgozott, amelyek közvetlenül nem alkalmazhatók „statisztikai” mérésekre. Nem is igen születtek az ország kulturális tagolódását feltérképező felmérések sem¹¹⁷. Szó se róla, nem is könnyű ilyen felméréseket még megtervezni sem, nemhogy annak alapján a kulturális tagozódást leírni vagy ezt felhasználva az ország „kulturológiai térképét” megrajzolni.

Műhelyünkben arra tettünk kísérletet, hogy

- *a közszolgálati televíziók teljesítményének mérésére alkalmas „kulturológiai mértéket” elkezdjük kidolgozni,*
- *s hogy ennek kezdő lépéseként az ország kulturális tagozódását leírjuk, majd*
- *megrajzoljuk az ország kulturális térképét, annak érdekében, hogy*
- *arról kapjunk képet, hogy a Média Törvényben is kötelezően kirótt közszolgálati műsorokat sugárzó televíziók releváns közönségének abszolút nagyságát megállapíthassuk*

¹¹⁶ Mielőtt bárkiben az a gyanú támadna, hogy mindezért a nézőmérő cégek a felelősek, sietek eloszlatni a félreértést. Arról van ugyanis szó, hogy ezek a nézőmérő cégek a reklámpiac részét képezik, nem pedig a nemzeti kulturális kormányzathoz tartoznak. Ezért nekik, az egyébként rendkívül költséges reklámpiaci igényeket kell kielégíteniük, amit derekasan tesznek is. Csak a mi vállalkozásunk - a Duna Televízió Média Kutató csoportja - foglalkozik eleddig azzal, hogy a Bibó Műhely által kidolgozott kulturális mértéket alkalmazza a teljesítmények méréséhez.

¹¹⁷ Azokat a felméréseket, amelyek a színházlátogatás számából, a lakásban tartott könyvek számából stb. vonnak le következtetéseket nem tartom elegendőnek a kulturális tagolódás leírására. Ezek ugyanis csak a kulturális intézmények igénybevételét, illetve a kulturális objektumok birtoklását tartják számon, de arról nem tesznek említést, hogy az intézményekből, illetve objektumokból milyen szemantikai, hermeneutikai, deontológiai tartalmak jutnak el a használóihoz, s arról sincsen képük, hogy ezeket a tartalmakat milyen kódok alapján fogadják be. Arról pedig még kevésbé vannak felmérések, hogy az egyes kódok - kulturális rétegekbe tartozó személyek - milyen módon felvértezettek a negatív kulturális értékeket tartalmazó üzenetekkel szemben.

- *majd e releváns közönségnek a televízió használati módjairól, és televíziózási szokásairól mondjunk valamit,*
- *végül, hogy azt állapítsuk meg, hogy a közszolgálati televíziók a releváns közönségből és a jellegidegen közönségből milyen mértékben tudnak nézőterükre vonzani nézőket s ott milyen mértékben tudják megtartani őket*

Hogy erről a munkáról számot tudjunk adni, először is azt mondjuk el, hogy hogyan értem a „releváns közönség” fogalmát. Mielőtt azonban e fogalom körülírására kerítenék sort, azt kell jelezni, hogy a vállalt feladatnak még csak a legelején tartunk. Mindjárt a rendelkezésünkre álló adatokkal kapcsolatban mondom el azt, hogy azokat egy „felderítő jellegű” vizsgálatban nyertük. Felderítő vizsgálatnak azokat a felméréseket szokás nevezni, amikor olyan kérdést vizsgál valaki, amelyről még nem készültek - vagy az adott helyen nem készültek - addig vizsgálatok, s ezért még ismeretlen a terep. Az ismeretlen terep feltárására szoktak így feltáró vizsgálatokat végezni.

A feltáró vizsgálatoktól végeredményeket még nem lehet várni. Amint meghatározásukból következik, céljuk az, hogy egy majdani leíró vizsgálatához - ezen a már megismert terepet leíró vizsgálatokat értik - szolgáltatassanak szempontokat és ismereteket. A feltáró vizsgálatok alapján lehet azokat a rétegződési szempontokat megismerni, amelyek szerint a vizsgált sokaság tagolódik, s azokat a csoport-karaktereket kialakítani, amelyek a kérdéses kulturális rétegződést képezik. A leíró vizsgálat aztán már azt teszi, hogy a feltáró vizsgálatokban megismert csoportoknak a megoszlását és viselkedését meg lehessen mérni a kijelölt terepen: esetünkben a kulturális csoportokat, rétegeket a televíziók nézőterén.

Mindazonáltal már a feltáró vizsgálatok is szolgáltatnak adatokat, mégpedig jól felhasználható adatokat a vizsgált kérdéssel kapcsolatban: azt megmutatják, hogy a vizsgálatba bevont szempontok szerint hogyan tagolódik a lakosság - s majd a kiértékelés végén azt is megkapjuk, hogy hogyan is néznek ki az egyes kulturális csoportok, rétegek önmagukban, milyen kulturális csoportok vannak egyáltalán az országban, s melyek hiányzanak. Így már most, a feltáró vizsgálat legelején is választ tudunk adni arról, hogy a releváns közönség egyes egyszerűbb rétegei milyen számban találhatók az országban és hogy ezek az egyszerű rétegek hogyan viselkednek, milyen televíziózási szokásokat mutatnak. A kiértékelés végén pedig majd a kulturális tagolódást is bemutatjuk.

Most pedig térjünk át a „releváns közönség” meghatározásának ismertetésére:

a „releváns közönség” fogalma

A releváns közönség viszonyfogalom: azt mutatja meg, hogy a közönség hogyan tagolódik valamilyen kiválasztott szempont szerint.

A kiválasztott szempont esetünkben a „televízió jelleg”. A televízió jellegén azt értjük, hogy a Média Törvény kategóriái közül melyikbe tartozik egy-egy televízió: közszolgálati vagy kereskedelmi televízió minősül-e a szóban forgó adó.

A releváns közönség általános meghatározása ekkor így szól: releváns közönségnek a teljes - vagy a lehetőségek szerint elérhető - közönség azon részét értjük, amelyik a „televízió jellegnek” megfelelő kultúrával rendelkezik.

A közszolgálati televíziók releváns közönségén azokat a lehetőségek szerinti tévé nézőket nevezzük, akik a közszolgálati televíziók - törvényben előírt - műsorainak befogadásához szükséges kultúrával rendelkeznek. A kereskedelmi televíziók releváns közönségéhez pedig azok a lehetőségek szerinti elérhető nézőket sorolhatjuk, akik a profitszerzéshez szükséges kulturálatlanság állapotában vannak.

a befogadói kultúra és kód

A közszolgálati csatornák releváns közönségének meghatározásához felhasználtunk egy olyan fogalmat is, amely további meghatározást igényel: a befogadói kultúra fogalmát. A befogadás kérdéskörével a tágabb értelemben vett „kulturológiai” szempontból nem igen szokás foglalkozni; egy sajátos részét azonban a „befogadás esztétika” vizsgálja. A befogadás esztétika újdonsága a hagyományos értelemben vett esztétikákhoz viszonyítva az, hogy azt állítja, hogy a mű nem akkor készül el, mikor a szerző leteszi a tollat, a rendező befejezi a forgatást vagy a darabot, a műhöz a közönség is szervesen hozzá tartozik. Azért mégpedig, mert a mű jelentését a befogadó is alakítja: a bantu négerrek beavató szertartásai alkalmával használt gesztusokat - ezeket nevezik például a kulturális antropológiában „sűrű beszédnek” - a bantuk értik, egy antropológussal esetleg meg lehet értetni, a modern városok aszfaltján termelt vitézeknek viszont hiányzik az az apparátusuk, amivel érthetővé tehetik e gesztusnyelv sűrű beszédjét - s válaszuk ilyenkor az, hogy „nem normálisak” a bantuk, miket csinálnak. Sokszor tapasztalhatjuk, hogy egymás sűrű beszédjének megértésére a városlakók különböző csoportjai sem alkalmasak, lesz is belőle csendes aszfaltháború.

A releváns közönség körébe ezek szerint azok tartoznak, akik a televízió jelleget adó sűrű beszédet anyanyelvi szinten, vagy legalább valamennyire értik. Másként ezt úgy fogalmazhatjuk, hogy a televízió jellegnek megfelelő kóddal rendelkeznek. A televíziók jellegüknek megfelelő - vagy attól éppen idegen - műsorokat sugároznak. A Média Törvény egyik problémája, hogy a közszolgálati televíziókat reklámbevételekre, ezek jellegétől idegen műsorok sugárzására is kötelezte, finanszírozási problémákra hivatkozva. A földi sugárzású csatornákat pedig az ORTT kötelezte a tender alkalmával számukra jellegidegen, közszolgálati műsorok adásba vételére. E miatt jellegidegen műsorok is adásba kerülnek, bepiszkítva a televíziókat és megmásítva a jellegidegen műsorokat is: a közszolgálatin sugárzott kereskedelmi műsorok a „lágy2 kategóriába kell tartozzanak, így nem lehet elegendő vonzerejük a kereskedelmi befogadói kultúrával, kóddal rendelkező közönségre vonatkozóan, a kereskedelmi adókon sugárzott közszolgálatinak nevezett műsorok pedig „kereskedelmiesednek” s megtevesztik a saját releváns közönségüket is, meg a kulturális kód alsó régióiba tartozókat is.

a közszolgálati befogadói kultúrával, kóddal rendelkezők

Most jutottunk el oda, hogy a közszolgálati befogadói kultúrával rendelkezőket közelebből is leírjuk. Ezt azonban, mert még a feltáró vizsgálatunk kiértékelésének is csak az elején tartunk nem tudjuk végleges formában megoldani.

Első lépésként azonban olyan kérdés feldolgozását választottuk ki, amelyet már a nyilvánosság előtt is fel lehet használni: a filmek befogadói kódjainak a vizsgálatát.

Az közhely, hogy a nyelv a nemzeti - ezen belül a tájegység, a csoport, az egyén - önazonosságának részét képezi; nyelvi identitásnak is nevezik éppen ezért ezt a jelenséget. A nyelvi önazonosság, mindaddig, amíg fonetikai, lexikai vagy grammatikai összefüggésben használjuk, alig ad okot a vitákra, bár éppen a magyar nyelv kapcsán lehet kivételt mondani ez alól a szabály alól is: Karácsony Sándor mutatta ki, hogy a magyar nyelv mellérendelő mondatokban szeret beszélni, míg vannak olyan nyelvek, amelyek az alárendelő, megint mások a vegyes szerkezeteket részesítik előnyben. Ugyancsak folynak viták a szép, illetve helyes - azaz identikus - kiejtésről, a magyar nyelv fonetikai tulajdonságairól.

Abban az esetben azonban, ha a nyelveket nem csupán formai, hanem tartalmi sajátosságaik szerint is megfigyeljük, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a nyelvi azonosság már komoly vitákra adhatna alapot, mégisincsenek e téren viták. Németh László ugyan elkezdte e kérdés feszegetését, mikor ezt tette, még nem álltak rendelkezésére azok a ma már közzismert tudományok, amelyek a nyelvek tartalmi sajátosságainak a feltárásával foglalkoznak: a

beszédaktus-elmélet, a szemiotika, a hermeneutika, a diskurzuselemzés, vagy az újretorika. Ezek hiányában a „mélymagyar-hígmagyar” megnevezés sem sikeredhetett, ellenzői viszont olyan stigmákat aggathattak rá, amelyek miatt még ma is, a demokrácia állítólagos korában is kockázatos a rá való hivatkozás. Holott Németh László olyan kérdést vetett fel, amely a szemiotika, a hermeneutika, a diskurzus-elemzés, az újretorika, de még a konstruktivista vagy dekonstrukció elméletek szempontjából is ad gondolkodni valót.

Ez utóbbi megközelítések az értelem, a jelentés, a beszédhatalmi kérdéseket hozzák terítékre. Ezek segítségével a nyelv formai elemeiről azt is megállapíthatjuk, hogy a nyelv lexikai egységei, illetve mondatszerkesztési szabályai milyen „azonosság-rétegeket” tartalmaznak, történeti, szociális vagy ontológiai értelemben.

Ebből a szempontból a legismertebbek közé W. Humboldt nyelvfilozófiai vizsgálódásai tartoznak, amelyek a nyelvek „világnézeti” elkötelezettségeiről szólnak, a nyelvészociológiában pedig Bernstein kutatásai a legismertebbek, amelyek a társadalmi osztályok nyelvi kódjainak a különbségeit tárták fel a felső és az alsó osztályokba tartozó gyermekek beszédében. S ez utóbbi azt is kimutatta, hogy ezek a nyitott, illetve zárt nyelvi kódok milyen összefüggésben állnak a felfelé irányuló strukturális mobilitással. Ma már ismert Roland Barthes elképzelése is a gesztus nyelvekről, köztük a divat-nyelvéről. Akármelyik megközelítést is fogadjuk el, az derül ki, hogy a nyelvi identitás, miközben annak nemzeti rétege is van, erősen tagolt: a nyelvi nemzeti önazonosság nemcsak a kiejtés, szómennyiség vagy a mondatszerkesztési szabályok tekintetében, hanem az értelem, a jelentés és a hatalmi viszonyok felől is megoszlik és nemcsak földrajzi, hanem a szociális térben is. A nemzeti nyelv így szemantikailag is tagolódik.

Ennek a tagolódásnak vannak alulról-felülről, belülről-kívülről kezdeményezett / irányított változatai. Az alulról-belülről kezdeményezettek közé a tájnyelvek tartoznak többek között; a felülről, de belülről irányított típusba a reformkori nyelvújítás tartozik, míg a felülről-kívülről diktáltra a szovjetmagyar nyelv, a xenomagyar egyik változata lehet példa. A szovjetmagyar nyelvben például az ember egészen mást jelent, mint a magyar magyarban. Ez utóbbiban az ember az egyenrangú személyeket jelenti; a szovjetmagyarban éppen fordítva: azt jelenti, hogy semmiképpen sem személy, de legalább kétféle tagolódik: különleges emberre és fogyóeszköze.

A nemzeti nyelvnek ezen méltán izgalmasnak tartható tagolódása mellett egy nem kevésbé izgalmas másik tagolódása is vizsgálható s ez a nyelvi önazonosságon belüli más típusú belső tagolódást képvisel. Hogy ezt a megoszlást jól értékelhessük, két megjegyzést bocsátunk előre, egyfelől a művelődés szerepéről a modern társadalmakban, másfelől a nyelv valóságalkotó tulajdonságáról.

(Az esztétikai kóddal való rendelkezés nem egyszerűen egy szakmai nyelv társadalmi eloszlását mutatja meg, hanem a világ jelenségek, pontosabban a létjelenségek megértéséhez, feldolgozásához és kérdéseinek megválaszolásához szükséges kompetencia megoszlását is: a nyelvi műveltség, azaz a az autonómia társadalmi megoszlását is.)

¹¹⁸ Itt csak arra a sajátos jelenségre utalunk, hogy a nyelv fonetikai, lexikai, grammatikai és az értelmi, jelentésbeli, hatalmi dimenziói között nemcsak megfelelés, hanem ellentét is kialakulhat. Ennek az ellentétrendszernek egy elemét, a xenonacionális nyelv jelenségét a Többség-kisebbség és az identitásválasztás szabadsága című, az MTA és a HTMH által rendezett konferenciára készített tanulmányban vetettem fel. A xenonacionális nyelven azt értem, hogy egy nemzet fonetikailag, lexikailag és grammatikailag identikusan használt nyelvét más nemzetek értelmi, jelentésbeli és hatalom jelleg tartalmaival is fel lehet tölteni, s a tömegmédia segítségével el is lehet terjeszteni. A nyelvcsere ennek ezt a típusát különösen a mi közép-európai térségünkben lehet jól tanulmányozni, de a jelenség Nyugat-Európában is ismert. P. Bourdieu írja le az aquitanian nyelv feléledése kapcsán a nyelvi regionalizmus jelenségét.

A befogadás esztétika nyújt arra lehetőséget, **hogy a nemzeti nyelvnek ezt a művelődési, valóságalkotó erő szerinti sajátosságait és megoszlását figyelembe vehessük**, s hogy feltehessük azt a kérdést, hogy **a hazai magyarok milyen magyart beszélnek?**

A befogadás esztétika, mint a neme is mutatja, csak az esztétikai, művészeti és a művészetkritikai nyelv kérdéseivel foglalkozik. Legjelesebb képviselője, Robert Jauss legalábbis ezt teszi. A „befogadás” fogalma azonban jóval szélesebb, valójában minden életterületre kiterjeszthető tartalommal rendelkezik. Mert nemcsak a műalkotásoknak sajátossága az, hogy a mű elkészültével még nem fejeződnek be. Azt látjuk ugyanis, hogy minden nyilvános közlésre érvényes az, hogy a közlés csak a befogadó alkotó részvételével válik közléssé, a befogadó értelmező tevékenysége előtt csak monológ, csak tájékoztatás vagy kinyilatkoztatás lehet. Természetesen a köznapi, vagy a televíziós közlésekkel összefüggésben jóval ritkábban merül fel az a kérdés, ami a befogadás esztétika kialakulásához vezetett, nevezetesen az, hogy minden korban másként értelmezték ugyanazt a művet. A köznapi eseményeket is jellemzi azonban - elegendő a házastársi kapcsolatra utalni, hogy hányszor és hányféleképpen térnek vissza a házasságok valamely régebbi történet értelmezésére, s ha a családi mitológiába is bekerül az esemény, akkor számos generáción keresztül végzik az újraértelmezés kényes műveletét -, amit hatástörténetnek nevezünk, s ugyanez érvényes a televíziós közlésekre is. Ez pedig lehetőséget ad arra, hogy **a befogadás esztétikai tematizálását univerzálissá tegyünk**, legalábbis a kommunikációs jelenségek elegendően nagy körére.

A közszolgálati televízióknak feladatai közé tartozik a művészeti ismeretterjesztéssel és a művészeti műhelyek bemutatásával való foglalkozás, de nemcsak ez, hanem az élet legkülönbözőbb területein kell hozzájárulniuk a felelős állampolgári és polgári döntések megalkotásának szabadságához. Ha a két szempontot egymással összekapcsoljuk, akkor azt a kérdést is feltehetjük, hogy a közszolgálati televíziók közléseinek milyen befogadás típusai vannak? Azaz, hogy a televíziós közléseket hányféleképpen értelmezik a nézők? Másként: **az élet legkülönbözőbb területeire vonatkozó - képi, verbális, gesztus és más típusú - közlések milyen befogadói típusokhoz jutnak el s ott mivé válnak a befogadás típusokat jellemző sajátosságok szerint: a közlés valósága hányféle valósággá válik a befogadók részvételével?**¹¹⁹

¹¹⁹ Ezen belül természetes módon vetődik fel az a kérdés is, hogy a befogadónak van-e esélyük, lehetőségük - s ez mitől függ - a nekik szánt közlemények autonóm értelmezésére. Ezt enyhébben fogalmazva befogadói szabadságnak nevezhetjük; a „nyelvi kompetenciának” kicsit lényegibb területeire is kiterjesztve ennek a jelenségnek a hatását ugyanezt a kérdést úgy fogalmazhatjuk át, hogy a közönségnek milyen értelmezési szabadságeszközei vannak, hogyan áll a közönség értelmezési szabadsága. Ami még másként így szól: milyen értelmi valóságban, saját maga alkotta vagy mások által rákényszerített értelmi valóságban kénytelen-e élni a nyilvánosságra rászoruló polgár. S ez utóbbi megfogalmazás már annak a vizsgálatát is lehetővé teszi, hogy a közlésben milyen - kivédhető vagy rejtett, ezért csak különleges felkészültséggel kivédhető, egyébként kivédhetetlen - utasítások találhatók egy-egy értelmezés vagy újraértelmezés elfogadására, illetve, hogy milyen az az értelmi valóság, amelyet el akarnak a feltárt eszközökkel fogadtatni. Ezzel a kérdéskörrel az újretorikán belül lehet foglalkozni, s ha az újretorikát a befogadás-elmélettel összekapcsolva vizsgáljuk, akkor a kérdés, amire a választ kereshetjük így szól: milyen hatalmi játékok zajlanak a kommunikációs, az értelmezési és az értelemkonstrukciós folyamatokban a közlő és a befogadó között. Kérdőívünk ennek a problémának a vizsgálatára még nem volt felkészítve. Nem is ilyen egyszerű kérdőívvel, hanem mélyfúrással lehet ezt a kérdést megvizsgálni: egy konkrét műsor-számot kellene ebből a befogadás-retorikai szempontból megvizsgálni s utána ennek a műsor-számnak a befogadását kellene hasonló szempontok szerint elemezni, végül összevetni a kettőt. Eredménye a közlés értelmezés-elfogadtatási erejét, az értelmezés-erőszak hatékonyságát, illetve a befogadás, az értelmezés szabadság meglétét, hiányát, illetve e szabadság vagy szabadsághiány társadalmi eloszlását lehet megvizsgálni.

Kérdőívünknek nem ennek a problémakörnek a vizsgálata volt a feladata, ezért csak korlátozott tematikára és korlátozott mélységig tudunk eljutni az abban feltett kérdések vizsgálatával. A megkérdezett területek a következők voltak: populáris és művész filmek, politikai műsorok, szolgáltató műsorok és szórakoztató műsorok. Ezekre a műfajokra vonatkozóan tettünk fel egyetlen, olyan kérdést, amely a filmek esetében azt kérte, hogy egy mondattal mondja el a megkérdezett, hogy a felkínált filmek közül miért tetszett vagy nem tetszett egy általa tetszőlegesen kiválasztott film. A másik három témakörrel kapcsolatban azt kértük, hogy mondja el egy mondattal, hogy milyen az általa jónak tartott politikai, szolgáltató, illetve szórakoztató televíziós műsor.

Ezek a kérdések kétféle vizsgálódást tesznek lehetővé számunkra: egyfelől, hogy megtudjuk pontosan, hogy a filmeket, a politikai, a szolgáltató és a szórakoztató műsorokat mikor tartják jónak a nézők, és a nézők legkülönbözőbb csoportjai. És azt is meg tudjuk mondani majd, hogy a különböző televíziós csatornák nézői milyen ismervek szerint tartják jónak ezeket a műsortípusokat. Ez az ismeret a műsorszerkesztőknek ad olyan információkat, amely már a lehetséges célcsoportjukról, illetve ezen célcsoportok értékrendjéről ad tájékoztatást s ezzel lehetővé teszi, hogy olyan műsort készítsenek, amely eltalálja a megcélzottakat.

Ugyanezekre a kérdésekre adott válaszoknak a befogadás-elméleti elemzése az említett célcsoportokról ad mélyebb ismeretet: nemcsak azt mutatja meg, hogy milyen értékek alapján értékelik e célcsoportok a szóban forgó műsorokat jónak vagy nem jónak, hanem azt is megmutatja, hogy milyen „kóddal” rendelkeznek ezek a célcsoportok az említett értékek befogadásához. Azaz nemcsak az értékekről, hanem a készítendő műsorszámnál alkalmazandó stílusról is nyerhetünk információkat.

E kérdéseknek az utóbbi szempontok szerinti elemzése felhasználható egy további, a közszolgálati televíziók számára nemkülönben létfontosságú ismeret megszerzésére is. Ez a másik információ a releváns közönségre vonatkozik: azt mutatja meg, hogy az említett négy műsortípus esetében mekkora is annak a közönségnek a nagysága, amely értheti az azokban elküldött üzeneteket. És mivel az ízlésre vonatkozó kérdéseket is vizsgáltunk, azt is meg-nézhetjük, hogy azok közül, akik valamilyen gyakorisággal néznek ilyen típusú műsorokat, s valamilyen mértékben tetszik is az nekik, azok közül kik rendelkeznek az értelmezéshez szükséges kódokkal, s kik nem.